

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

О. С. ГОНЧАРОВА

Методичні рекомендації до курсу
«ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ»

для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності А4 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Харків

2025

УДК 323.39 (477)(85.8)

ББК 66.041я73

Г 65

Укладач:

Гончарова Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Рецензенти:

Богдашина О. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ямпольська Л. М. – кандидат історичних наук, доцент, виконуюча обов'язки завідувача кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Гончарова О. С. Методичні рекомендації до курсу «Політична еліта України» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності А4 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. 217 с.

Методичні рекомендації до курсу «Політична еліта України» охоплюють весь процес навчання. Посібник містить загальну схему вивчення курсу; конспект лекцій; плани семінарських занять з методичними рекомендаціями; перелік індивідуальних завдань; питання винесені на самостійне вивчення та методичні поради щодо їх опрацювання; критерії оцінювання рівня засвоєння матеріалів курсу; рекомендовану навчальну та спеціальну літературу до вивчення навчальної дисципліни; ключові терміни та поняття.

Розрахований на студентів історичного факультету.

Рекомендовано рішенням редакційно-видавничої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, протокол № 1 від 15.01.2025 р.

© Харківський національний
педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2025
© Гончарова О. С., 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ	7
Модуль 1. Теоретичні засади аналізу політичної еліти	7
Тема 1.1. Історія вчень про політичну еліту	7
Тема 1.2. Ідеї елітарності в українській політичній думці	33
Тема 1.3. Політична еліта в соціальній структурі суспільства	53
Модуль 2. Історичні аспекти формування політичної еліти	78
Тема 2.1. Історія формування європейських традиційних еліт	78
Тема 2.2. Історичні особливості формування політичної еліти в Україні	98
Тема 2.3. Політична еліта України доби незалежності	131
МЕТОДИ КОНТРОЛЮ	166
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ	167
САМОСТІЙНА РОБОТА	183
ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ	188
ПИТАННЯ ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ЗАЛІК	190
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	193
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	204

ВСТУП

«Політична еліта України» як навчальна дисципліна і як науково-дослідницька проблематика займає важливе соціокультурне місце в системі гуманітарних та поведінкових дисциплін, визначає пріоритетні напрями навчальної, педагогічної та виховної діяльності в системі підготовки кваліфікованих спеціалістів у вищих навчальних закладах України. Політична еліта була і буде квінтесенцією народного досвіду, тому питання її становлення, ролі в державотворчих процесах сучасної Української держави є надзвичайно важливими як для дослідження, так і для соціальної практики. Історичний досвід та сучасна практика свідчать, що побудувати потужну демократичну національну державу можна лише за умови наявності провідної верстви, яка зацікавлена в існуванні такої держави. Реалізуватися може лише соціально розвинений народ, який має власну духовну, інтелектуальну та політичну, життєздатну еліту. Одним із завдань навчального курсу «Політична еліта України» є формування всебічно розвиненої особистості, яка володіє не тільки високим рівнем фахових знань із відповідної спеціальності, але й постає свідомим патріотом та громадянином своєї країни. Уміння засвоювати історичні знання дозволяють здобувачам застосовувати критичний підхід при аналізі складних процесів суспільного життя, формують у молоді різносторонній інтелектуальний багаж, сприяють опануванню правилами наукового пізнання світу.

Під час вивчення курсу «Політична еліта України» майбутній фахівець ознайомлюється з основами елітознавства як навчальної дисципліни, аналізом теорії та історії елітознавства; елітологічними концепціями та ідеями; етапами формування політичних еліт у світі та Україні; особливостями політичної й адміністративно-управлінської еліти та визначенням їх ролі на сучасному етапі українського державотворення.

У Харківському педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди курс «Політична еліта України» є вибіркоким і вивчається в обсязі 120 годин протягом одного семестру. У рамках вивчення дисципліни передбачено наступні види діяльності: лекції, семінарські заняття, виконання індивідуальних завдань та самостійне вивчення окремих питань курсу. На денному відділенні аудиторні заняття становлять 40 годин, з них: лекції – 20 год., семінарські заняття – 20 год.; самостійна робота – 80 год. Аудиторні заняття для студентів заочної форми навчання становлять 16 годин, з яких: лекції – 8 год.; семінари – 8 годин; самостійна робота 104 години. Порядок вивчення курсу визначено робочою програмою. По закінченню вивчення дисципліни передбачено проведення підсумкового контрольного заходу – заліку.

Основна мета посібника допомогти здобувачу освіти отримати необхідний мінімум знань із курсу «Політична еліта України», закріпити навички роботи з літературою та джерелами, націлити на самоконтроль. На сторінках цього посібника вміщено тексти лекцій; плани семінарських занять із методичними рекомендаціями; перелік індивідуальних завдань; питання

винесені на самостійне вивчення та методичні поради щодо їх опрацювання. Лекціям та семінарським заняттям відведена важлива роль у навчальному процесі. Їхня мета – визначити суть проблеми, дати систематичний виклад матеріалу, певну суму нових знань, навчити аргументовано, переконливо, на основі історичних фактів, відстоювати власні погляди з тієї чи іншої проблеми, сприяти формуванню наукового світогляду. Саме тому значна кількість матеріалів посібника присвячена детальному аналізу питань, що розглядаються під час лекцій та семінарських занять.

Значну частину з вивчення курсу становить самостійна робота здобувача освіти. Саме вона, в комплексі з іншими формами навчання, забезпечує глибоке вивчення та всебічне засвоєння матеріалу, оволодіння методами наукового мислення, виховання у них творчих, аналітичних підходів до вивчення політичних процесів на теренах України. Допомогти здобувачу в організації самостійної роботи мають подані в навчальному посібнику питання, що винесені на самостійне вивчення та методичні поради щодо їх опрацювання. Форми самостійної роботи здобувачів можуть бути різноманітними: вивчення і конспектування документів та інших історичних джерел, навчальної та навчально-методичної літератури, монографій і наукових статей, написання тематичних повідомлень, доповідей, рефератів, виступів на конференціях. При організації самостійного вивчення курсу у нагоді стане перелік додаткової літератури для поглибленого вивчення курсу, вміщений наприкінці посібника. Крім того до навчального посібника включено довідкові матеріали (термінологічний довідник), які допоможуть здобувачу не тільки закріпити набуті знання, а й доповнити, розширити їх.

Для глибокого засвоєння навчального матеріалу рекомендується починати підготовку до будь-якої теми з вивчення ключових термінів і понять, які наведені на початку кожної теми. Далі слід ознайомитись із питаннями, що розглядатимуться в темі та текстом лекції. Для перевірки ступеня засвоєння матеріалу пропонується дати відповідь на контрольні запитання, що вміщені в кінці тексту кожної лекції. Це є ефективним способом самоперевірки і самоконтролю. Далі слід ознайомитися з винесеними на самостійну роботу питаннями та методичними вказівками, після чого перейти до вивчення рекомендованої літератури і відповісти на поставлені питання. Виконання, запропонованих у посібнику, вправ дасть здобувачу освіти можливість систематизувати й узагальнити все, що він прочитав та засвоїв набуті знання й використовувати їх для характеристики історичних процесів, подій, явищ та діячів. Поглибленому вивченню матеріалу покликані сприяти й індивідуальні завдання до модулів. Окремий блок матеріалу посібника містить плани семінарських занять з методичними рекомендаціями, що допоможе здобувачу ефективно організувати підготовку до них. Навчальний посібник допоможе організувати процес навчання та дасть можливість викладачеві здійснювати контроль за самостійною роботою здобувача протягом семестру, глибина і результативність якої стануть головними критеріями оцінки успіхів у вивченні курсу «Політична еліта України».

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	Усього	у тому числі					Усього	у тому числі				
		Аудиторні	Лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні	Самостійна робота		Аудиторні	Лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні	Самостійна робота
Модуль 1. Теоретичні засади аналізу політичної еліти												
Тема 1.1. Історія вчень про політичну еліту.	18	8	4	4		10	18	2	1	1		16
Тема 1.2. Ідеї елітарності в українській політичній думці.	14	4	2	2		10	14	2	1	1		12
Тема 1.3. Політичні еліти в соціальній структурі суспільства.	28	8	4	4		20	28	4	2	2		24
Разом за модуль 1	60	20	10	10		40	60	8	4	4		52
Модуль 2. Історичні аспекти формування політичної еліти												
Тема 2.1. Історія формування європейських традиційних еліт	14	4	2	2		10	14	2	1	1		12
Тема 2.2. Історичні особливості формування політичної еліти в Україні	18	8	4	4		10	18	2	1	1		16
Тема 2.2. Політична еліта України доби незалежності	28	8	4	4		20	28	4	2	2		24
Разом за модуль 2	60	20	10	10		40	60	8	4	4		52
Усього:	90	36	20	16		54	90	8	4	4		82

ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ

Модуль 1. Теоретичні засади аналізу політичної еліти

Тема 1.1. Історія вчень про політичну еліту

Мета: пояснити методологію елітизму як засобу пізнання політичної дійсності; розглянути теорії еліти їх різновиди та суперечності; використовуючи історичний метод, дослідити ідеї елітарності у різні періоди розвитку людства, починаючи з учень про еліту у країнах Стародавнього Сходу і завершуючи теоріями еліт ХХ – початок ХХІ століття.

План:

1. Теорії еліти як пізнання політичної дійсності. Головні суперечності теорій еліти. Різновид теорій еліти.
2. Ідеї елітарності у вченнях Стародавнього Сходу.
3. Розвиток учень про еліту в епоху Античності.
4. Розвиток ідей елітарності в політико-правових вченнях Середньовіччя та Нового часу.
5. Уявлення про нерівність та еліту у філософських доктринах кінця ХVІІІ – ХІХ ст.
6. Класичні теорії політичної еліти: Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс.
7. Теорії еліт та ідеології ХХ – початок ХХІ століття.

Основні поняття: аристократія, бюрократія, демократія, егалітаризм, елітаризм, елітизм, інтегративна еліта, інтелігенція, інформаційне суспільство, меритократія, наукове пізнання, неоелітаризм, олігархія, панівний клас, плутократія, плюралізм еліти, поліархія, політика, політична дійсність, політична еліта, політичне рішення, політичний клас, постіндустріальне суспільство, правляча еліта, правлячий клас, представницька демократія, сегментарна еліта, соціальна нерівність, сублимативна еліта, теорії еліти, фашизм, філософія обраності, циркуляція еліти, чиновник.

1. Теорії еліти як пізнання політичної дійсності. Головні суперечності теорій еліти. Різновид теорій еліти.

Оскільки політичні відносини здатні охоплювати всіх (якщо ви не цікавитесь політикою, вона зацікавиться вами), то, по суті, не існує осіб поза політичною дійсністю. Отже, політика особливо впливає на інші сфери людського буття. Кожен фрагмент політичної дійсності може бути предметом дослідження. Сьогодні теорії еліти дають відповіді на широке коло запитань стосовно джерел поновлення еліти, співвідношення еліти й демократії, визнання політичної еліти суспільством та ін. Багатоманітність теорій еліти, які існують на сучасному етапі, принципи й методи дослідження, закладені в них,

становлять методологію елітизму, що вивчає фрагменти політичної дійсності. Теорії еліти виокремлюють у політичній дійсності явища, пов'язані з персоніфікацією політики групою осіб, які здійснюють владу, процесами ухвалення політичних рішень, які впливають на все суспільство.

Як і кожна теорія, теорія еліти містить такі елементи:

- мова теорії (терміни й поняття);
- система взаємопов'язаних положень, що описують окреслені явища політичної дійсності (сукупність тверджень, доказів, законів, гіпотез);
- інформація про засади та умови, за яких ці явища виникають. Пошук та обґрунтування засад та умов відбувається на підставі власних спостережень з використанням інших положень, які визнано істинними, та інтуїції дослідника;
- можливість створення гіпотез щодо подій і змін у політиці, прогнозів на майбутнє.

Теорії, в основі яких лежить поняття «політична еліта», можна умовно поділити на два напрями: елітизм та елітаризм. Елітизм – це сукупність теорій, які, об'єктивно вивчаючи суспільство, визнають поділ суспільства на правлячу меншість – еліту, та керовану більшість, досліджують політичну еліту та її роль і значення в суспільстві. Елітаризм – це теорії, які виправдовують існування політичної еліти в суспільстві, вважають поділ спільноти на еліту та масу природним. Обидві групи напрямів теорій розкривають суть поняття еліти, дають власне бачення політичної дійсності. Дослідження еліти може проводитись не лише в рамках елітарної парадигми, для якої характерне виділення еліти як іманентного розвитку цивілізації, а й у рамках альтернативної, егалітарної. Егалітарні погляди трактують виникнення та існування еліти як велику соціальну несправедливість, а політичну соціальну еліту – як експлуаторську групу, як «паразитуючий наріст на тілі суспільства».

Досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки у поведінці політичної еліти, прийнято виділяти такі групи чинників:

- інституційні – ті, які визначає політична система, її інститути, відносини; тип політичного режиму, специфіка організації державної влади, форма держави (наприклад, американські дослідники Джон Хіглі й Майкл Бартон вважають, що у перехідних суспільствах існує договір між елітними групами, на який впливають інституційні чинники);
- соціальної структури – ті, які пов'язані з соціальними групами, соціальними статусами, престижем, мобільністю тощо (наприклад, на думку М. Вебера, престиж професій з часом може змінюватись, відповідно, змінюватиметься склад політичної еліти, яка надаватиме перевагу престижним професіям);
- персональні – особливості представників еліти, їхніх психоособистісних характеристик (від характеру осіб та способу ухвалення ними рішень може залежати тип політичної еліти: демократична – авторитарна);
- культурно-ментальні – відображають традиційні уявлення про роль і межі діяльності політичної еліти, способи взаємодії з суспільством (вибір

суспільством еліти на підставі традиційних уявлень про те, хто до неї може належати; зокрема, деякі українські дослідники вважають, що до політичної еліти повинна входити інтелігенція).

Кожен факт політичної дійсності, що є предметом вивчення, має підтвердження й обґрунтування за допомогою комбінації різних груп чинників. Однак особливої вагомості набувають соціологічні методи дослідження, які дають змогу відстежувати стан суспільства, тенденції стосовно зміни відносин між елітою та суспільством, між групами в середовищі політичної еліти.

Головними положеннями теорій еліти є:

- визнання, що в суспільстві існує меншість, яка керує більшістю;
- особливе оновлення цієї групи – політичної еліти, що постійно зберігає за собою виняткове право впливу на політичні процеси в суспільстві.

Відомі теорії еліти, незважаючи на спільні засади, мають низку суперечностей. Це, зокрема:

- Розуміння політичної еліти: на сучасному етапі не існує єдиного розуміння поняття «політична еліта», різні його визначення можуть бути навіть взаємовиключними.

- Виявлення співвідношення між владною та елітною структурою. Цю проблему чітко сформулював Джовані Сарторі: «Не всі групи, які контролюють, за визначенням або з огляду на ту чи іншу необхідність є «елітними меншинами». Чи очевидно, що не кожна владна група, яка впливає на владу, є елітною групою?

- Зв'язок між політичною та соціальною структурою суспільства: чим повинна володіти еліта, щоб її такою визнавали? Відсутність яких рис перетворює еліту на нееліту? Чи залежить місце в політичній структурі від соціальних статусів особи? Чи впливає політичний статус на статус соціальний? Суперечність між політичною та соціальною структурою спричинює також питання про відносини між елітою та бюрократією, елітою та лідерами соціально-політичних рухів. Відсутність однозначної відповіді в теоріях еліти призводить до дискусії:

- Визначення співвідношення між елітною та соціальною структурою. Еліта неоднорідна, суттєвим є питання про джерело елітної структури: вона залежить від позиції дослідника, критеріїв, якими він користується, чи від об'єктивних взаємозв'язків, які дослідник може виявляти більшою чи меншою мірою. Наскільки елітна структура корелює з соціальною структурою суспільства, чи відображає вона суттєві взаємозв'язки соціуму, чи є «паперовою групою»? Ця проблема набуває особливого значення в сучасних умовах, коли поняття еліти розширюється й охоплює центральні та регіональні, місцеві еліти.

- Роль і місце еліти в демократичних режимах. Наявність еліти суперечить класичному розумінню демократії як влади народу. Цю суперечність вирішують у межах елітизму через нове розуміння демократії як правління вибраної народом еліти.

Теорії еліти від початку виникнення й дотепер зазнають складної

еволюції. Вони є досить строкатим конгломератом різних напрямів і течій, що інколи гостро полемізують. Тому систематизація, класифікація, типологізація цих напрямів – складна наукова проблема.

Типологізацію можна виконувати за різними критеріями. Однією з підстав типологізації може бути хронологія (час появи теорій еліт). Відтак можна виокремити такі етапи розвитку теорій еліти:

- кінець XIX – перші три десятиріччя XX ст. – творчість батьків-засновників елітології;

- друга половина 20-х – перша половина 40-х років XX ст. – формувався фашистський варіант елітаризму й водночас ліберальний і консервативно-аристократичний;

- із другої половини 40-х років до 70 років XX ст. – найбільший вплив мало ліберально-демократичне трактування елітизму, теорії елітного плюралізму. Водночас виник радикально-демократичний варіант елітизму, пафосом якого було палке викриття недемократичності, елітарності політичних систем західних демократій, насамперед, політичної системи США;

- 70-ті роки – початок XXI ст. – тривалому пануванню політичного плюралізму (зокрема, теоріям елітного плюралізму й поліархії) кинув виклик неоелітизм, що підтверджує елітарну структуру політичної системи США й інших західних країн.

За методологічними настановами і принципами побудови елітологічних концепцій можна виділити ціннісну й структурно-функціональну моделі еліти. Виправданим є і розподіл теорій еліти за політичними орієнтаціями й прихильностями: фашистський варіант елітаризму, консервативно-аристократичний, ліберально-демократичний, ліворадикальний, що іноді перетворюється на антиелітаризм, комуністичний елітаризм. Також, можливий поділ теорій еліти за географічною, тобто за регіональною, ознакою.

Визначення важливішої класифікації елітологічних напрямів не є можливим. Жодна з них не буде повною та вичерпною. Тому необхідно, на нашу думку, вміти аналізувати їх у поєднанні. Це допоможе повніше розібратися у відмінностях елітарних теорій.

2. Ідеї елітарності у вченнях Стародавнього Сходу.

Концепції еліт і погляди, які стосуються цього поняття, сягають початків суспільно-політичного мислення. На всіх історичних етапах розвитку людства виділялися привілейовані меншини або групи, які були панівними в суспільстві. Зокрема, у країнах Стародавнього Сходу та в епоху Середньовіччя належність до еліти визначалася соціальним статусом: сам факт народження дитини у знатній родині надавав їй привілеї. Ця еліта була замкнутою групою, стійкою до зовнішніх впливів.

Давньоіндійський трактат «Артхашастра» («Книга про користі»), автором якого вважають Каутілью, державного діяча IV-III ст. до н.е., – це зведення правил, адресованих царям і правителям, якими вони мають керуватися у своїй державницькій діяльності. Це трактат про мистецтво політики та управління

державою. Учення Артхашастри про касту містить «Закони» для всіх варн. Тут наголошено на головній ідеї суспільного порядку: «Дотримання кожним свого закону провадить на Небо, до Вічності. Коли його порушити, світ загине від змішування каст». Тому найпершим законом для царя було дотримуватись ієрархії й не допускати порушень цього закону.

Роль влади у Стародавньому Китаї зумовила увагу до еліти. Описуючи політичну дійсність, мислителі прагнули сконструювати нормативну модель правителя. На думку Гуань Чжуна закон має бути над правителем. Усі люди повинні бути рівними перед законом, повинні існувати універсальні принципи управління, однакові для всіх. «Правитель і чиновники, вищі та нижчі, знатні та простолюд – усі повинні скорятися закону». Це називають великим мистецтвом управління. Замість традиційної формули «Правитель – батько й матір закону» він пропонує іншу: «Закон – батько й матір народу». Він стверджує, що справжній правитель вважає покращення життя народу своєю важливою справою: «...верхи добросовісно піклуються про низи, а низи повинні чесно служити верхам» – таке оптимальне співвідношення верхів і низів, за якого «правитель не втрачає авторитету, низи не ставляться недбало до своїх трудових занять». Давньокитайські мислителі вважали, що цілісність, процвітання імперій чи, навпаки, їхній занепад і розпад залежать передусім від якостей правителя. Ще один мислитель цього часу – Лао-цзи пропонує типологію правителів: найкращий володар, про якого знають лише те, що він існує, мудрий правитель – це той, який прагне залишатися в тіні. Правитель, якого люблять і поважають – гірший. Іще гірший правитель, якого народ боїться. Проте найгірший той правитель, над яким сміються.

Безперечно, найвідомішими на стародавньому Сході, були погляди великого китайського філософа Конфуція. За його вченням, народ у жодному разі не можна полишати на самого себе, тобто без морального впливу правителів, аби він не «зіпсувався». Управління суспільством має на меті зберегти порядок і норми – етичні й політичні. Для мислителя характерна сувора ієрархізація буття, передусім соціального. Ідеальний тип держави Конфуцій пояснював на прикладі родини, «в якій батько – правитель, чиновники – старші брати, молодші брати – працівники, у всіх мета – загальне благо». Ідеальним правителем Конфуцій вважав людину, яка понад усе ставить знання, почуття обов'язку, гуманність, виконання заповідей предків. Він виділяє в суспільстві два прошарки: керуючих і керованих. За Конфуцієм, керувати державою мають «шляхетні» мужі на чолі з правителем (сином неба), причому керувати на засадах доброчесності. «Шляхетні» мужі є такими не за походженням, а завдяки вихованню в собі високих моральних якостей. По суті, через сферу освіти проголошувався принцип рівних можливостей. Правитель та його бюрократія зобов'язані не лише стежити за виконанням народом правил, а й на власному прикладі втілювати їх у життя, керуючись принципами справедливості. Конфуцій розробив механізми й технології відбору для навчання ефективних чиновників та їхнього просування по службі.

3. Розвиток учень про еліту в епоху Античності.

Елітарні теорії досягли найвищого розвитку в Стародавній Греції. Геракліт уважав, що влада повинна належати вибраним представникам меншості. Підставою для визнання політичної еліти були два чинники: походження та духовні якості осіб, які належать до меншості.

Цікавими є елітологічні мотиви в творчості Піфагора, яку називають філософією обраності. Вона створювалася як своєрідне елітне знання для обраних, до яких могли долучитися лише члени таємного ордену, на зразок того, що Піфагор заснував у Кротоні. Вступ до цього закритого ордену розглядався як очищення особистості, її елітизацію, залучення до вищих духовних цінностей (у гармонії з фізичним удосконаленням). Конкурсний відбір до школи, точніше в орден, відбувався не за критерієм знатності (походження) чи багатства, а на підставі інтелектуальних і вольових якостей претендентів.

На думку іншого афінського мислителя Сократа, запорука успіху політики полягала у розвитку людської думки. Для вдосконалення суспільних політичних відносин необхідне панування розуму над свавільною волею. «Царі й правителі не ті, хто носять скіпетри, не ті, хто обрані відомими вельможами, і не ті, хто здобув владу завдяки жеребкуванню чи насильству й обману, а ті, які вміють правити».

Найвищого розквіту антична протоелітологія досягла в філософії Платона, яка для нього є теж філософією обраності. Як ідеолог афінської аристократії, він рішуче виступає проти допущення демосу до участі в політичному житті, державному управлінні, зневажливо називаючи його «натовпом». Державні функції, за Платоном, можуть успішно виконувати лише аристократи, які дістали особливе виховання. Платон цінував передусім духовний аристократизм, а не соціальний. Мислитель вирізняв три соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих людей, які становлять керовану більшість. Платон розглядає владу не як привілеї, а як тягар відповідальності еліти (обраних). Мислитель уважав за можливе перехід обдарованої людини з нижчої групи до вищої, та навпаки. Платон одним із перших висунув ідею штучного добору «кращих», розробив систему для поліпшення людської природи. З цією метою філософ запропонував парувати кращих жінок і кращих чоловіків, а їхніх дітей брати на виховання держави. Це потомство і мало б поповнювати невелику і добірну кількість громадян, із числа яких можна рекрутувати правителів, державних мужів.

Інший представник античності, Аристотель, близький до думок Платона у своїй програмі елітного виховання. Його метою - є виховання мудреців, духовна вибірковість, а також політичне лідерство. Аристотель виокремлює і характеризує форми правління. Найкращою з форм вважав аристократію. Головними чеснотами правителів, є здатність керувати та розсудливість. Лише шляхетні люди здатні опанувати державну владу, за якою людина панує над подібними за походженням та вільними, причому для цього, вони самі, повинні пройти школу послуху.

Давньоримський філософ Марк Туллій Ціцерон, віддавав перевагу змішаному устрою, але виокремлював прошарок ліпших, тобто громадян, особливо здатних до політики. Керувати державою мають ті, хто завдяки своїй розсудливості та високій дієздатності, спроможні забезпечити загальне благо. Для Ціцерона ідеалом справжнього політика є образ промовця-державця, який силою слова, без демагогії, агітує за свою політику.

4. Розвиток ідей елітарності в політико-правових вченнях Середньовіччя та Нового часу.

Елітарні ідеї Середньовіччя найповніше відображені у творчості Томи Аквінського, зокрема, в його праці «Про правління владик». На думку мислителя, Всесвіт утворює ієрархію, на вершині якої – Бог. Вищий у всіх випадках править нижчим, як Бог править світом або душа тілом. Соціальну нерівність філософ не лише схвалює, а й вважає її важливим елементом гармонії, досконалістю Всесвіту. Суспільний порядок, що був віддзеркаленням небесного, на його думку, визначав сувору ієрархію, де більшість людей повинна займатися фізичною працею, а меншість – розумовою та управлінням тією більшістю. Віддаючи перевагу монархічному правлінню, мислитель вважає, що влада монарха має бути об'єднувачим началом і повинна спиратися на мудрість правителя, який мусить ставитись до управління державою як до мистецтва – не лише керувати, а й бути її творцем. Однак влада монарха має бути обмежена законами, вона повинна зважати на волю народу.

Родоначальником цілеспрямованого наукового розгляду проблем лідерства і правлячої еліти вважають італійського філософа Нікколо Макіавеллі, який заклав основи наукового обґрунтування теорії еліт. Саме він уперше звернув увагу на еліту як правлячу групу, що здійснює керівництво суспільством. Еліти завжди пануватимуть над незгуртованими масами, які не здатні досягти реальних важелів суспільного життя. Меншість керує більшістю, використовуючи два різновиди прийомів і засобів, а саме силу і хитрість. Цікаву типологію методів правління пропонує Н. Макіавеллі. Ці методи забезпечують ефективність влади: «леви» (рішучі правителі, які спираються на силу) й «лиси» (гнучкі політики, для яких характерна спритність, хитрість – це майстри переговорів і закулісних інтриг). Вирішуючи проблему, на яку із двох сил, народ чи знать, спиратися правителю, Макіавеллі дає однозначну відповідь: на народ. Правителю належить бути в дружбі з народом, інакше, у тяжку годину він буде скинутий ним.

У Новий час ідеї еліти мислителі розглядали у контексті прав людини та теорій суспільного договору. Джон Локк вважав, що влада може належати одній особі або ж багатьом, які уособлюють суверена, мета ж повинна бути одна – благо суспільства. Інший англійський мислитель, Томас Гоббс, вважав, що представник суверена повинен бути єдиним суддею, єдиним мірилом добра й зла. Обов'язки суверена не залежать від того, хто конкретно здійснює владу, вони незмінні, в їхній основі – благо народу. Однак люди, які вже здійснюють верховну владу, прямо від народу не залежать. Правителі відчувають лише

суб'єктивну залежність від розуму, який репрезентує природній, божественний, моральний закон. Тому благо народу залежить від доброї волі правителів.

Аналізуючи республіканський порядок, французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є наголошує, що народ може вибирати достойних представників і контролювати їх. Філософ виступає проти того, щоб вихідці з народу обирались на керівні посади. Монтеск'є у пропонуваній організації управління вважав за необхідне надати особливе місце тим людям, «які відрізняються походженням, багатством або почесностями».

Французький просвітник Жан-Жак Руссо переймався проблемами подолання зла, спричиненого соціальною нерівністю. Він виокремлює політичну нерівність, яка реалізується «як здатність, тобто соціальний стан» і «вигоди різних привілеїв, які використовують на шкоду іншим, наприклад, бути багатшим, значнішим, сильнішим і вимагати від інших покори». Держава, яка виникає внаслідок суспільного договору, узаконила не лише економічну, а й політичну нерівність через розподіл людей на меншість, яка управляє (магістратуру), і масу підданих, зобов'язаних їй коритися.

5. Уявлення про нерівність та еліту у філософських доктринах кінця XVIII – XIX ст.

Теоретик класичного консерватизму Едмунд Берк зазначав, що «жодне суспільство немислиме без ієрархії, так велить природа, в якій нерівність – основа порядку», натомість рівність повинна існувати лише в галузі моралі та добродійності, оскільки всі однаково повинні виконувати свої обов'язки. Гарантією стабільності суспільства він уважав збереження нерівності. «Всі люди, які володіють хоча б найменшою часткою влади, повинні мати високе почуття відповідальності, усвідомлювати цю відповідальність перед тими, хто виявив до них таку високу довіру». Чим більше влади має політик, тим актуальніша потреба його відповідальності.

Німецький філософ Георг Вільгельм Гегель зазначає: «Брати участь в управлінні може кожен, хто володіє необхідними для того знаннями, досвідом і моральною волею». Допускаючи поділ влади, мислитель наділяв гілки влади певними повноваженнями: урядова влада має виконувати рішення монарха, підтримувати виконання законів. Законодавча влада – це влада визначати і встановлювати всезагальне. Законодавчі зібрання мають складатися з двох палат. Палата перів (вище дворянство) формується за принципом спадковості й складається з власників майоратних (спадкове право, за яким власність передається старшому в роді, сім'ї) маєтків. Для них передбачена політична діяльність, на яку вони мають право від народження. Друга палата – палата депутатів, формується з усіх інших частин громадянського суспільства. Вони повинні представляти не суб'єктивні інтереси, партійну ідеологію, а лише наявний у громадянському суспільстві та його різних корпораціях об'єктивний інтерес. Значну увагу філософ приділяв державно-керівному класу, тобто класу професійних державних службовців. Державно-керівний клас і родом, і спеціальною підготовкою стає придатним для управління і втілює тривалу

традицію ієрархічного авторитету та впорядкованої процедури. Такий клас є безстороннім і непричетним до тих особистих чи суспільних інтересів, які він регулює. Тож цей клас, у певному розумінні, репрезентує загальну волю й «розум» суспільства, на противагу набутому егоїзмові чи особливим та партійним інтересам, і виступає охоронцем сукупного громадянського інтересу. Цей клас має бути відкритим для громадян відповідно до їхніх здібностей та рівня освіченості, а фіксована заробітна платня має утримувати його представників від спокус громадянського суспільства.

Відомий англійський філософ та економіст Джон Стюарт Мілль у есе «Про представницьке врядування» зазначає, що «необхідно поєднати переваги компетентного врядування політиків-професіоналів і загальний контроль, що його здійснюють представницькі органи всього народу». Однією з функцій парламенту є турбота про те, щоб у державі «відповідні люди посідали відповідні місця». Мислитель виділяє два принципи управління: участь та компетенція. Саме участь провадить до чистої демократії, а компетенція – до елітизму. Поєднання цих двох принципів, на думку Мілля, навпаки, дає розкритися обом сторонам суспільства: з одного боку, маленька група освічених, з іншого – велика маса неосвічених робітників. Обидві групи мають справедливі інтереси. Робітники мають інтерес і природне право впливати на політичний процес, а отже, загальне право голосу. Інтереси освіченої верстви, які мають відповідати її загальнорозвинутому ідеалу свободи, полягають у тому, аби запобігти отриманню влади неосвіченими масами, оскільки це загрожує втратою свободи. Дж. Мілль не заперечує участі робітників у врядуванні, але лише в тому разі, коли «нижча верства» досягне певного рівня освіти.

Свій внесок у формування сучасних теорій еліт зробив німецький філософ Фрідріх Ніцше. Першоосновою світового процесу мислитель оголосив волю до влади. Рушійною силою історії він вважав «невситиме прагнення до прояву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом». Політичний ідеал мислителя – це сильна влада аристократії над народом. Цінність, за Ніцше, – це найбільша кількість влади, яку людина здатна засвоїти. Соціально-політичну історію мислитель характеризував як боротьбу двох волей до влади – волі сильних (найвищих видів, аристократів) і волі слабких (маси, стада, натовпу).

6. Класичні теорії політичної еліти: Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується розвитком і зростанням ролі й впливу на суспільний процес політичних еліт як своєрідного середовища, що відбирає, виховує і пропонує суспільству своїх представників для політичного управління. Відповідно, зростає інтерес науковців – філософів, соціологів, політологів до дослідження політичної еліти. На початку XX ст. різні ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Гаetano Моска, Вільфредо Парето та Роберт Міхельс, яких вважають засновниками теорії еліти. Їх концепції в науці про еліту називаються класичними.

Італійський вчений Гаetano Моска(1877-1941) у книзі «Основи політичної науки», яка побачила світ у 1896 р., сформулював концепцію «політичного класу» як суб'єкта політичного процесу. На думку Г. Моски, «в усіх суспільствах (починаючи зі слаборозвинутих і таких, що працею досягли основ цивілізації, аж до найбільш розвинутих і могутніх) існують два класи людей – клас правлячих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує усі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, що дає влада, тоді як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, що у даний час більш-менш законна, більш-менш довільна і насильницька і забезпечує першому класу, принаймні зовні, матеріальні засоби існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму. У реальному житті ми усі визнаємо існування цього правлячого класу». Меншість панує над більшістю завдяки певним якостям, що «забезпечують їй матеріальну, інтелектуальну і навіть моральну перевагу», а також своїй організованості. Воля до влади членів такої меншості координується й виступає як узгоджена сила. Більшість (маса) не в змозі протистояти цій силі, оскільки вона роз'єднана, і, на думку Г. Моски, не здатна об'єднатися задля досягнення своїх цілей. До того ж політичний клас виправдовує своє панування над масою необхідністю політичного управління в інтересах усього суспільства. Критерії формування політичного класу, за Г. Москою, наступні: військові, релігійні, спадкові, здатність управляти людьми. Правлячий клас нестабільний, він може еволюціонувати у двох напрямках: аристократичному й демократичному. Ідеалом для Г. Моски є синтез двох тенденцій, який може забезпечити як стабільність влади, так і підвищення її ефективності.

Розмірковуючи над процесами життєдіяльності правлячого класу, вчений визначив три способи, завдяки яким, цей клас досягає свого закріплення та оновлення: успадкування, вибори і кооптація (введення в органи влади нових політиків без проведення виборів). Якщо правлячий клас не оновлюється адекватно з розвитком суспільства, в якому з'явилися нові могутні політичні сили, неминуче відбувається його витіснення новою правлячою меншістю (контрелітою). Правлячий, або ж політичний, клас сконцентровує керівництво політичним життям у своїх руках, об'єднуючи індивідів, які мають «політичну свідомість» і вплив. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад правлячого класу, його структура, вимоги до його членів, але цей клас завжди існує, і саме він визначає історичний процес. Г. Моска розрізняє автократичний і ліберальний принципи організації правлячого класу залежно від характеру політичної ситуації й критикує концепцію народного суверенітету й представницького правління. Владу еліти він ставить у залежність від того, якою мірою якості її членів відповідають потребам епохи; правляча меншість рекрутується різними способами, проте головним критерієм є здібності, необхідні для політичного управління в певну епоху. За Г. Москою, правляча меншість здебільшого консолідується, має тенденцію перетворитися в закритий клас. Для нього певний приплив до еліти нових людей є запорукою

здоров'я суспільства. Отже, авторів ближча концепція трансформації, а не зміни еліт.

Іншим засновником теорії еліти вважають відомого італійського економіста, соціолога і соціального філософа Вільфредо Парето (1848-1923). Вчений виходить із того, що фундаментальним соціальним законом є закон «соціальної гетерогенності», внутрішньої диференційованості, підґрунтям якого є протиставлення маси керованих індивідів невеликому числу керівників, яких він називає елітою. Соціальна система, за В. Парето, прагне до рівноваги, причому ця рівновага не статична, а динамічна, і динаміка соціальної структури ініціюється й навіть детермінується елітою – правлячою меншістю. Для виявлення тих, хто може належати до еліти, вчений пропонує статистичний метод. В. Парето прагне окреслити соціальну страту тих, хто має найвищі індекси у своїй сфері діяльності, яких він називає «обраним класом, елітою, маючи на увазі, що межа, яка відокремлює її від іншого населення, не є й не може бути точною. Неминучість розподілу суспільства на еліту й масу В. Парето виводить із відмінності індивідуальних здібностей людей, яка виявляється у всіх сферах соціального життя. Індивіди, які володіють великим впливом, багатством, утворюють «вищу страту суспільства, еліту». До неї вчений зачисляє, насамперед, комерційну, політичну, військову, релігійну верхівку. Причому не потрібно замислюватися над питанням про те, чи це справжня еліта, і чи має вона право на цю назву – це еліта де-факто. Проте у В. Парето зустрічається й вузьке розуміння еліти. Це частина еліти, яка відіграє визначальну роль у політиці і є правлячою елітою (тобто еліта у вузькому значенні слова виявляється аналогом політичного класу Г. Москі). Соціальна структура, за В. Парето, набуває такого вигляду: «1) нижча страта, нееліта... 2) вища страта, еліта, що поділяється на дві частини: а) правляча еліта; б) неправляча еліта».

Матеріальні й духовні цінності розподіляються в суспільстві вкрай нерівномірно, зокрема, влада, багатство, почесні. Зазначена нерівномірність зумовлена тим, що меншість керує більшістю, вдаючись до сили й хитрощів, причому вона прагне легітимувати свою владу, переконуючи керованих, що вона виражає інтереси суспільства і що обов'язок маси – підкорятися еліті. В. Парето формулює свою відому теорію «циркуляції еліт». «Еліти виникають із нижчих груп суспільства й у ході боротьби піднімаються до вищих, там розцвітають і, врешті-решт, вироджуються, занепадають й зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії». Генезис еліти пов'язаний з появою в надрах певного суспільства пасіонарної групи, яка спочатку не має влади, її не допускають до наявної правлячої еліти, хоча вона прагне до влади. Саме вона і є базою нової елітної групи, яка функціонує в межах старої політичної системи як контреліта. З плином часу стара еліта старіє, а потенціал контреліти зростає і поступово за своїми якостями і вольовим настроєм починає перевершувати цю еліту, яка монополізує владу. Контреліта об'єднує навколо себе опозиційні сили, вона доводить, що здатна ефективніше керувати суспільством, вирішувати назрілі соціальні проблеми; заручившись підтримкою

соціальних низів, вона врешті повалює стару еліту, посідаючи місце правлячої групи. Перетворившись у правлячу еліту, вона старіє, деградує, не служить суспільству, а лише паразитує в ньому, проте зберігає свої привілеї. Відтак суспільство з появою нової пасіонарної контреліти проходить новий цикл розвитку. Як і Г. Моска, В. Парето вважає, що високий ступінь закритості еліт уповільнює історичний процес, і якщо еліта стає закритою, це неодмінно призводить до її деградації, як і деградації суспільства загалом, оскільки в неелітних шарах суспільства з'являється все більше людей, здатних керувати. Не маючи змоги ввійти до еліти, а отже, реалізувати свій творчий потенціал, вони перетворюються в контреліту, або ж еліту майбутнього, яка перевершує своїми якостями стару.

За В. Парето, існують два головні типи еліт, які послідовно змінюють одна одну. Перший тип – «леви», для яких характерний крайній консерватизм, грубі, «силові» методи правління. Другий тип – «лиси», майстри обману, політичних комбінацій, інтриг. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти «левів». Навпаки, нестійкість стану політичної системи потребує прагматично мислячих енергійних діячів, новаторів, комбінаторів. Кожній еліті притаманний один із двох основних методів керування: еліті «лисів» – маніпулятивний, який охоплює компроміси, соціальну демагогію, а еліті «левів» – метод грубого придушення. Постійна зміна однієї еліти іншою є результатом того, що кожен тип еліти має певні переваги, які з часом перестають відповідати потребам управління суспільством. Тому збереження рівноваги соціальної системи потребує постійної заміни однієї еліти іншою в міру того, як перед ними виникають різні, проте загалом повторювані ситуації. Суспільство, де переважає еліта «левів», являє собою суспільство ретроградів: воно аморфне, застійне. Навпаки, еліта «лисів» динамічна. Механізм соціальної рівноваги функціонує нормально, коли він забезпечений відповідно до вимог ситуації, пропорційний приплив в еліту людей першої й другої орієнтації.

Революції, на думку вченого, це лише зміна й боротьба еліт – правлячої й потенційної (контреліти), яка, щоправда, маскується тим, що говорить нібито від імені народу, але це лише обман для необізнаних. Еліта, борючись з контрелітою, може використати один із двох способів (або обидва відразу): або знищити її, або ж абсорбувати, причому останній спосіб – не лише гуманніший, а й ефективніший, оскільки дає змогу уникнути революції. До демократичних теорій В. Парето ставився з недовірою та скептицизмом. Демократичні режими він називав плутодемократичними, вважаючи їх владою еліти «лисів», які надають перевагу хитрощам і спритності перед голим насильством, і підтримують свою владу пропагандою й політичними комбінаціями та маневруванням.

До основоположників теорії еліти зараховують, також, німецького політолога Роберта Міхельса (1876-1936). Популярність Р. Міхельса пов'язана передусім із сформульованим ним «залізним законом олігархічних тенденцій». Суть цього закону полягає в тому, що «демократія, аби зберегти себе й досягти відомої стабільності», змушена створювати організацію, що пов'язано з

виділенням еліти – активної меншості, якій маса мусить довіритися через неможливість її прямого контролю над цією меншістю. Тому демократія неминує перетворюється в олігархію. Основна робота Р. Міхельса присвячена здебільшого аналізу діяльності соціалістичних і соціал-демократичних партій країн Західної Європи. Він показував, що влада в цих партіях належить, по суті, вузькому колу осіб, які перебувають на верхніх щаблях партійної ієрархії. Необхідність управління організацією потребує створення апарату, який би складався з професіоналів, і партійна влада неминує сконцентрується в його руках («причина утворення олігархії в демократичних партіях полягає в технічній неможливості обійтися без лідерів»).

Психологічні особливості, на думку Р. Міхельса, є важливим чинником у творенні еліти. Зокрема, він наголошував на апатичності більшості людей до політики. Вони виявляють інтерес до політики лише тоді, коли це стосується їхніх особистих інтересів. Більшість людей не знають, як працює політична система, вони психологічно потребують бути керованими й готові покласти політичну відповідальність на когось іншого. Апатія, підкорюваність, байдужість, створюють ідеальні умови для тих небагатьох, хто хоче керувати і має для цього організаційні здібності. Неможливість існування демократії без організації, управлінського апарату й професійної еліти, неминує призводить до закріплення постів і привілеїв, до відриву від мас, фактичної незмінюваності лідерів. «Представник», який відчуває повну свою незалежність, перетворюється зі слуги народу в пана над ним. Водночас із утворенням вождизму, обумовленого тривалими термінами займання постів, починається його оформлення в касту. Р. Міхельс доводить «формально-технічну неможливість прямого панування мас». Натовпи заміняють й витісняють індивіда. Харизматичних лідерів, що піднімають маси до активної діяльності, змінюють бюрократи, а революціонерів й ентузіастів – консерватори й пристосуванці. Керівна група стає все ізольованішою та замкнутішою, вона захищає передусім свої привілеї, в перспективі перетворюючись на інтегральну частину правлячої еліти. Отже, лідери мас, ставши частиною еліти, починають захищати її інтереси, тобто, і своє привілейоване становище. Проте інтереси мас не збігаються з інтересами бюрократичних лідерів масових організацій. Тому партійна еліта схильна провадити консервативну політику, що не виражає інтересів мас, хоча й діє від їхнього імені, конкуруючи з іншими фракціями політичної еліти, а саме з елітою аристократії, менеджерів тощо. Р. Міхельс не заперечує спроможності елітарної структури до демократичної мімікрії.

7. Теорії еліт та ідеології ХХ – початку ХХІ століття.

Марксизм є однією з теорій, яка, на думку більшості елітологів, заперечує існування політичної еліти. Однак саме марксизм одним із перших використовує поняття «панівний клас». Німецький вчений Карл Маркс вважав, що суспільство поділене на класи, боротьба між якими є джерелом соціального розвитку. Класи виникають та протистоять один одному на основі різного положення і ролей, які виконують індивіди у виробничій структурі суспільства.

Існування класів, на його думку, пов'язано з визначними історичними фазами розвитку виробництва, а класова боротьба неодмінно призведе до диктатури пролетаріату. Саме ця диктатура спричинить зникнення класів, не буде відносин підкорення та домінування.

Інший представник німецького марксизму, Фрідріх Енгельс зазначав, що в основі поділу на класи лежить розподіл праці. При цьому йдеться про розподіл праці між масою, яка зайнята фізичною працею, і небагатьма привілейованими, які керують виробництвом і займаються державними справами. Ця меншість і є пануючим класом, який підкорює собі більшість, і це підкорення ґрунтується на появі спеціалізації та професіоналізації сфер людського буття. Клас, зокрема панівний, існує як цілісне явище завдяки інтересу, який об'єднує осіб в одну велику соціальну групу. Інтереси різних класів протистоять один одному, відтак панівний клас змушений протистояти інтересам інших класів, які прагнуть уникнути домінування. Ключовою рисою панівного класу є володіння державною владою, яка дає змогу долати супротив суспільства та реалізувати свої інтереси. Панівним клас стає завдяки визначальному місцю в структурі виробництва, володінню основними ресурсами, головним з яких є державна влада. Загалом марксизм передбачає, що коли до влади прийде пролетаріат, то класи зникнуть. Саме це твердження марксизму дає підстави зазначати про те, що це теорія, яка не визнає існування політичної еліти.

У другій половині ХХ ст. прихильники теорії марксизму вже не заперечували факту існування політичної еліти. Однак неомарксистичні в душі егалітаристи вважали, що наявність еліти заперечує ідею демократії як народовладдя. Італійський учений Антоніо Грамші своїх працях виходить з того, що суспільство можна поділити на дві групи – керівників та керованих. Цей поділ зумовлений самою природою держави, оскільки одна з найважливіших місій держави полягає в тому, аби підняти широкі верстви населення до певного культурного й морального рівня, який відповідав би розвиткові виробничих сил. Цю функцію беруть на себе урядовці – керівники держави. Управління суспільством, на думку А. Грамші, має належати найуспішнішому класу, в сучасному соціумі – це клас підприємців. Успішний клас може організувати керівництво державою двома способами:

- кращі його представники, які володіють здатністю управляти, організовують увесь комплекс соціальних служб, особливо державних;
- обирають «посередників» – спеціалізованих службовців, яким можна довірити організацію суспільства.

Один з представників неомарксизму, американський учений Майкл Паренті, у праці «Демократія для небагатьох» у душі марксизму стверджував, що режим у США, який для багатьох є зразковою демократією, насправді є плутократією – владою багатих меншості над небагатою більшістю. Майже всі соціальні інститути, які існують у сучасному суспільстві з їхніми ресурсами, перебувають під контролем плутократії. Вибори є лише ілюзією, більшість плутократів є не виборними, а самопризначуваними угрупованнями багатих

представників бізнесу, які не мають відповідальності ні перед ким, окрім себе. Насправді бізнес-еліта зайнята лише тим, що підбирає кандидатів на політичні посади, які є маріонетками в їхніх руках. Таку владу М. Паренті визначав як недемократичну та ієрархічну, оскільки всі інші члени суспільства є, по суті, найманими працівниками плутократів.

Отже, марксизм та неомарксизм є егалітарними теоріями, що заперечують наявність політичної еліти. Однак у реальному житті існує неминучий поділ на керівників і керованих, за якого керівників прийнято називати панівним класом. Панівний клас представлений найуспішнішими представниками, які займають провідні позиції в економічному виробництві.

Дослідники теорій еліти, зокрема Девід Бітхем, констатували, що елітаризм становить серцевину фашистської ідеології. Прийнято вважати, що філософське коріння фашизму сягає праць Фрідріха Ніцше, особливо його ідеї надлюдини. Беніто Муссоліні й Адольф Гітлер вважали, що в політиці є місце лише сильним лідерам. Б. Муссоліні у праці «Доктрина фашизму» зазначав, що народ поняття якісне, а не кількісне, тобто містить найбільш сильну моральну, істинну ідею. Ця ідея може бути реалізована через свідомість і волю небагатьох, навіть одного. Фашизм відкидає політичну рівність, звичку колективної відповідальності, яку пропагують лібералізм та інші ідеології. Народ повинен правити державою, однак лише через своїх представників – сильних лідерів, високоморальних людей.

А. Гітлеру «Майн Кампф» проголошував, що «історію світу творить лише меншість», він обґрунтовував соціальну нерівність передусім на основі расового походження. Люто нападаючи на принцип підпорядкування меншості більшості, називаючи цей принцип «єврейським», він перефразував основну тезу елітаризму. Для А. Гітлера «маса нетерпляча, але підпорядкована авторитетові, вона вимагає від своїх героїв сили, навіть насильства».

Серед осіб, які долучилися до практичного втілення фашизму – Хосе Кальво Сотело міністр фінансів Іспанії за диктатора Мігеля Прімо де Рівери. Він уважав, що цінності, проголошені лібералізмом, – вільний ринок, права особи тощо, можуть бути реалізовані завдяки політичній волі через ухвалення політичних рішень. Такі рішення можуть бути прийняті «пануючим класом» або елітою, а не всім народом.

Італійський теоретик фашизму Альфредо Рокко вважав, що управляти сучасною фашистською державою може лише еліта. Щодо її структурного складу, то він переконаний, що до неї мають належати лідери фашистської партії, очільники союзів робітників, промисловці, державні урядовці. За рахунок капіталу і промисловців буде забезпечене економічне зростання. Участь лідерів-робітників дає підстави зазначати про представництво всіх громадян в управлінні державою. Цей склад політичної еліти гарантує мирну співпрацю між усіма суспільними верствами, що сприятиме зміцненню держави. А. Рокко наголошував, що політична еліта повинна співпрацювати з масами. Вона має гарантувати зайнятість населення та високу винагороду за працю. Формування системи суспільних цінностей та політична соціалізація

громадян повинні перебувати під контролем політичної еліти, оскільки представники еліти є кращими з кращих, авторитетом для широких верств. Контроль за системою цінностей закріплює за політичною елітою високі соціально-політичні позиції у владній ієрархії.

Італійський дослідник Джовані Джентіле переконаний, що суспільство є ієрархізованим і складається з маси та еліти. Особливістю його теоретичних міркувань є забезпечення зв'язку між масою та елітою. Теоретик вважав, що в суспільстві повинно існувати щось на зразок форуму, де всі громадяни матимуть змогу спілкуватися з представниками політичної еліти, обговорювати соціальні та політичні проблеми. До складу політичної еліти мають належати особи, що за своєю природою володіють вродженим талантом керувати й переконувати.

Отже, фашизм ґрунтується безпосередньо на принципі елітарної структури суспільства, принципі фюрерства, що припускає неконтрольовану владу правителів й абсолютне безправ'я керованих. Фашизм розвивається як неофашизм до сьогодні. Представники цього напрямку вважають, що потрібно не приховувати, а визнати факт розподілу суспільства на обдаровану меншість та масу, якій потрібне управління. Один з теоретиків неофашизму Ален де Бенуа стверджує, що для сучасних суспільств важливим є культурне панування – культурна влада, для здійснення якої необхідною є інтелігенція.

Консерватизм – багатогранна течія, яка пройшла тривалу еволюцію розвитку. Основною ідеєю цієї течії є визнання природної нерівності людей, що робить природним і політичну нерівність, наявність у суспільстві політичної еліти. Виділяють кілька видів консерватизму: аристократичний, праворадикальний, традиційний, неоконсерватизм.

Аристократичний варіант представлений найповніше та найяскравіше знаменитим іспанським філософом, соціологом і культурологом Хосе Ортега-і-Гасетом. Суспільство, кероване елітою, і маса, «яка знає своє місце» – умови «нормального» функціонування суспільства. Проте цієї норми суспільство дотримувалося в минулому, коли «кожен спеціальний рід діяльності (мистецтво, політика) виконувався кваліфікованими меншостями». Маса не претендувала на участь, «вона знала, що їй для цього не вистачає кваліфікації, знала свою роль у нормальній динаміці соціальних сил». Проте ХХ ст. підірвало цю норму, маси вийшли з покори еліти, повстали проти неї. Автор вважав, що сам зміст терміна «еліта» споганений. Одним із законів, який панує в масовому суспільстві, є закон громадської думки, яка є основною силою, що витворює в людських спільнотах явище панування. Отже, влада – це духовна потуга, погляди, які панують у суспільстві. Оскільки більшість людей не мають поглядів, їм треба ці погляди впорснути під тиском, і зробити це можуть люди, які мають духовну потугу, а саме еліта.

Г. Ашин, представляючи праворадикальний консерватизм, зазначав, що його політична програма має поставити «на місце» іммігрантів, представників інших рас. У цій програмі йдеться про сильну еліту, яка твердою рукою здатна розправитися з екстремістами й іншими «баламутами», не дуже зв'язуючи себе

рамками демократичних процедур. Представники цього напрямку виступають за «чесну конкуренцію» входження до еліти, заперечуючи наявний стан речей, коли більше шансів у випускників закритих приватних шкіл і престижних університетів.

Елітаризм традиційних консерваторів респектабельніший. Американські соціологи Пітер Вирек, Вільям Вілсон стверджували, що основа соціальної справедливості – нерівна винагорода за нерівні соціальні функції. Еліта, відтак, повинна бути винагороджена достатньою мірою як меритократія – еліта заслуг. Дуже близькі до цих міркувань погляди Н. Глязера, що виступав проти того, що називають «надмірним егалітаризмом» сучасного суспільства, тобто необґрунтованого, на його погляд, домагання мас на рівність із елітою. Цей егалітаризм заважає еліті ефективно функціонувати, і від цього страждає все суспільство. Небезпека масових егалітариських рухів полягає в тому, що їхні учасники вимагають рівності результатів, вони не задовольняються рівністю можливостей, які проголошуються західними демократіями.

Неоконсерватизм відстоює необхідність політичної еліти, однак вважає, що вона формується незалежно від соціального походження претендентів. Формування еліти повинно здійснюватися на засадах конкуренції та визначатися її ефективністю.

Ліберальний варіант елітизму у США був розвинутий школою Гарольда Лассуелла. В його концепції «демократія відрізняється від олігархії не відсутністю еліти, яка продовжує чинити найбільший вплив на суспільне життя, а її відкритим, представницьким, відповідальним характером». Еліту західного суспільства автор вважав найкращою із еліт, оскільки вона відкрита для усіх здібних людей, а її члени володіють знаннями й уміннями управляти, що значною мірою відповідають потребам політичного лідерства. Учений вважав, що поведінка політиків залежить від психологічних чинників. Боротьба за владу – це лише компенсація дитячих травм, влада допомагає подолати низьку самоповагу. Еліта, за Г. Лассуеллом, це ті люди, які володіють благами найбільшою мірою, або «ті, хто отримує більшу частину зі всього, що можна отримати». Причетність до влади визначається впливом, реальним або потенційним, на ухвалення рішень. Г. Лассуелл зазначає, що правляча еліта не обов'язково активно використовує свою владу, це передусім середовище, з якого беруться лідери. З урахуванням цього, вчений визначає правлячу еліту широко, вона охоплює:

- осіб, які займають важливі посади у владних структурах;
- осіб, які раніше займали ці посади й залишилися після відставки лояльними до існуючого режиму;
- осіб, які не входять до формальних інститутів влади, але мають великий вплив на ухвалення рішень цими інститутами;
- членів опозиції, які володіють великою політичною вагою, з якими вимушена рахуватися влада;
- членів владних сімей.

Зазначимо, що американський дослідник виключав з правлячої еліти

опозицію, яку не сприймає всерйоз верховна влада, та колишніх членів еліти, які втратили зв'язок з режимом, якщо вони не належать до кола впливових опозиціонерів. Особливо варто наголосити на твердженні Гарольда Лассуелла, що доступ до еліти є доволі відкритим, а це не дасть жодній елітній групі надовго монополізувати владу. Влада як головний ресурс політичної еліти постійно перебуває під контролем суспільства за допомогою демократичних механізмів.

Представники неолібералізму вважають, що в плюралістичних суспільствах є наявною політична еліта, оскільки існує соціальна нерівність. Австро-американський учений Фрідріх Гаєк, зокрема, вважав, що суспільство складається з тих, хто виграв, і з тих, хто програв, і це не є ані справедливим, ані несправедливим. Тому на політичному ринку головними гравцями є політики, які отримують перемогу – доступ до влади. Джерелом влади в дослідника є закон, а не держава.

У 30 – 40-х роках ХХ ст. почали з'являтися демократичні теорії еліт, які вважають демократію цілком сумісною з правлінням еліт. Не абсолютизуючи правління еліт, проте визнаючи такий стан політичної реальності незмінним упродовж усієї історії, автори концепцій демократичного елітизму схильні бачити в елітах єдиних захисників демократичних цінностей. Відрізняючись за характеристиками, які визнаються необхідними, щоб еліта стала чинником демократичного характеру політичної системи, концепції схожі в тому, що правління народу замінюють правлінням на користь народу й правлінням, схваленим народом. У концепціях висунуто низку вимог до еліти: плюралізм, конкуренція, консенсус стосовно базових цінностей та основних правил демократичного політичного життя. Особливо актуальним є питання про якість еліти, шляхи її вдосконалення, про створення дійсної меритократії. Серед авторів концепцій демократичного елітизму відомі такі вчені, як Йозеф Шумпетер, Карл Манхейм, Джованні Сарторі, Норберто Боббіо.

Так, наприклад, австро-американський вчений Йозеф Шумпетер запропонував модернізувати поняття демократія, не ототожнюючи його з народоправлінням. Тому замість розуміння демократії як правління народу він пропонує «реалістичніше» трактування: «уряд схвалений народом». Його визначення демократії, яке стало розповсюдженим, передбачає елітарну структуру суспільства та можливість народу робити вибір із конкуруючих еліт. Правляча еліта визнається необхідною для будь-якого суспільства, зокрема і для демократичного; відмінна риса останнього – конкуренція еліт за позиції влади, а також її відкритіший характер. Концепція демократії в умовах якої партії конкурують за голоси виборців, передбачає, що народ може певною мірою впливати на політику, вибираючи між конкуруючими елітами. Тобто різні еліти виносять на «продаж» свої програми, а «покупці» – народ, схвалюють чи відхиляють їх на виборах.

Близьку позицію займав і німецько-англійський вчений Карл Манхейм. У своїх працях він доходив висновку, що «дійсне формування політики перебуває в руках еліти, проте це не означає, що суспільство недемократичне. Для

демократії достатньо, щоб громадяни, які не мають прямого доступу до участі в управлінні, іноді виявляли свої почуття, схвалюючи чи не схвалюючи ту чи іншу еліту під час виборів». У дослідника знаходимо думку про сумісність елітаризму з принципом «рівних можливостей» за умови формування еліти відповідно до заслуг чи досягнень людей. За характером різних суспільних функцій, К. Манхейм поділяв еліти на:

- інтегративні, до яких належить політична, економічна, адміністративна еліти;
- сублімативні (тобто сублімують руйнівну енергію маси) – це релігійна, інтелектуальна та «естетична» еліти.

Отже, наявні два важливих моменти, на яких наголошує демократичний елітизм: конкурентність, запропонована Й. Шумпетером, та якісний критерій відбору еліти на основі рівних можливостей, який пропагує К. Манхейм. Згодом ця ідея К. Манхейма була відображена в концепціях меритократії Мітчела Янга, Даніела Бела, Кенета Боулдінга, які до еліти зачисляли найбільш достойних, компетентних, талановитих людей.

Важливим є внесок у розвиток демократичного елітизму німецького вченого Макса Вебера. Він був упевнений, що будь-яка влада здійснюється угрупованням вождів, і тому народ має реальну можливість управляти лише в системі безпосередньої демократії. У великих державах народ сам по собі, як неорганізована аморфна маса, правити не може – це роблять від його імені окремі керівники. Оскільки бюрократія розглядалась як інструмент влади, головна проблема концепції демократії Макса Вебера полягає у визначенні механізмів контролю за бюрократичним апаратом. Важливе місце серед цих механізмів має посісти харизматичне політичне лідерство як протидія тотальній бюрократизації. Вихід зі становища німецький дослідник вбачав у залученні до політичного керівництва талановитих особистостей, які прагнуть до влади і мають для цього всі необхідні якості.

Визначним представником напряду демократичного елітизму є американський вчений Чарльз Мілс. Він зазначав, що еліта займає в суспільстві важливі позиції та ухвалює рішення, які мають значні наслідки. У своєму дослідженні автор запроваджував термін «еліта влади», під яким розуміє певну групу осіб, рішення яких впливає на життя всіх громадян країни, яка володіє важелями впливу на економічну й політичну системи. На його думку, правлячу еліту формують представники трьох сфер: бізнесу, політики та військові. Ч. Мілс зазначав, що на формування поведінкових моделей у політиці найбільше впливає інституційний чинник. Саме інституційна структура суспільства визначає структуру еліти, особливо це стосується співвідношення між представниками бізнесу, політики і військових. Існування правлячої еліти, на думку дослідника, несе суспільству низку негативів, серед них: зростання ролі менеджерів середньої ланки, зменшення значення законодавчої гілки влади; рішення, що ухвалюються, обмежуються обговоренням у колах еліти, а широкі верстви населення до обговорень не залучаються; політика не є нейтральною, а все залежнішою від осіб з

організаторськими здібностями.

Американський учений Джовані Сарторі визначав, що для виділення еліти важливе значення мають передусім два критерії: альтиметричний та якісний. Перший означає, що еліта (контролююча меншість) є такою тому, що за вертикальним розрізом суспільства перебуває вгорі. Другий критерій свідчить про соціальні якості еліти. Саме останньому критерієві Дж. Сарторі віддавав перевагу. Еліта, на його думку, виражає ідею «гідного вибору», наголошуючи, тим самим, на ціннісну, референтну групу. Сукупність якостей, притаманних еліті, становить ціннісний образ, на який орієнтуються як представники еліти, так і решта членів суспільства. Елітність для вченого означає високе почуття відповідальності. Представники народу в своїй діяльності повинні керуватись почуттям обов'язку, а не лише страхом втратити в майбутньому підтримку виборців.

Таким чином, основні положення демократичного елітизму можна коротко сформулювати так:

- відкритість еліти, її відповідальний характер і неодмінно високий якісний склад;
- утвердження влади еліти через авторитет у ключових суспільних інститутах, таких як уряд чи промислові корпорації, що дає їй змогу контролювати процес ухвалення рішень і комунікативних потоків, формувати політичну лінію;
- вирішення питань на рівні владної еліти без урахувань думки громадських організацій; груп інтересів, асоціацій громадян є «субелітними» організаціями з власною бюрократією, які реалізують елітні інтереси, а не інтереси рядових членів організацій.

Класичними працями стосовно проблематики плюралістичної демократії, що не оминають теорій еліт, є праці Девіда Трумена, Девіда Рісмана, Роберта Даля, Раймона Арона.

Американський вчений Девід Трумен вважав, що розподіл влади в США складний: між елітою і масою стоять численні асоціації, «групи тиску», профспілки, політичні партії. На його думку, виникнення політичної еліти пов'язано з плюралістичною структурою суспільства, яка є найважливішим чинником розподілу влади в суспільстві. Групи інтересів розміщуються між національним правлінням і пересічними громадянами. Лідери груп є своєрідними центрами влади. Ці позиції дають їм відповідальність та привілеї. Вони є в повному розумінні елітою, яка змагається за владу, прагне реалізувати інтереси групи і зберегти такий устрій політичної системи, який забезпечує їм переваги. Д. Трумен наголошував на тому, що стійкість політичної системи залежить від консенсусу в середовищі еліт. Для цього еліти повинні усвідомлювати відповідальність свого становища, а також володіти «широким поглядом» на проблеми суспільства. Відсутність консенсусу може мати негативні наслідки: поширення апатії в суспільстві, прихід до влади екстремістського лідера.

Американський політолог Роберт Даль стверджував, що демократія –

лише ідеальний стан, до якого потрібно прагнути. У будь-якій людській спільноті наявні сильні тенденції до розвитку нерівності та появи лідерів, наділених силою влади. Проте в такому разі термін «демократія» можна застосовувати лише для характеристики ідеального стану. Реальні ж системи, найбільш наближені до цього ідеалу, дослідник пропонував називати поліархіями. На думку вченого, в поліархії громадяни об'єднуються в групи задля досягнення певних цілей, реалізації інтересів. Кожна з цих груп має свою еліту, яка й представляє в політиці інтереси своїх членів. Багатоманітні організації забезпечують представництво в політиці якнайбільшого числа інтересів, наявних у складному соціальному організмі. Поліархія забезпечує можливість опозиції критикувати урядову поведінку, доводити свою правоту, боротися за владу. Змагання за владу, при цьому, має відкритий характер. Однак ключові рішення у сфері політики, економіки, соціального життя ухвалює вузьке коло людей. Замість однієї правлячої еліти Р. Даль надавав змогу впливу на політику множині еліт, які представляють різні сектори інтересів суспільства. Ухвалення урядом тих чи інших політичних рішень за таких умов, є результатом взаємодії різних політичних сил, різних еліт, їхньої конкуренції. Через це політичну систему розглядають як певний баланс сил між конфліктуєчими економічними, професійними, релігійними, етнічними об'єднаннями. Кожне з них не має монополії на владу. Середовище політичної еліти не є однорідним, оскільки елітні групи виявляють зацікавленість у різних політичних рішеннях, а тому змінюють одна одну.

Американський дослідник Девід Рісмен, прихильник теорії плюралізму еліти, вважав, що влада розподіляється між конкуруючими й конфліктуєчими групами всього суспільства. Уряд стає сильніший, якщо ефективно враховує інтереси груп, які тимчасово поєднуються в коаліцію задля підтримки або скасування якогось рішення. Влада жодним чином не концентрується вся в уряді або у правлячій еліті. У суспільстві існує кілька різних її центрів, до яких належать не лише еліта й організовані групи, а й неорганізовані спільноти. Піраміда влади Д. Рісмена складається з двох рівнів, верхній рівень – «вето-групи», які займаються захистом своїх інтересів; нижчий – «неорганізована публіка».

Французький учений Раймон Арон виокремлював правлячу меншість суспільства, яка завдяки своєму положенню в ньому або завдяки своїм посадам не може не впливати на управління суспільством. У меншості дослідник виділяє такі групи:

- політиків, тобто меншість, що веде політичне змагання;
- вищі адміністративні кадри й військове керівництво;
- лідерів громадських рухів, зокрема профспілкове керівництво;
- керівництво державними та приватними підприємствами;
- представників духовної влади: діячів церкви, вчених, мислителів.

Р. Арон уважав, що чіткого розмежування між цими групами не існує, що можна переходити від однієї категорії правлячої еліти до іншої або навіть водночас належати до декількох. На його думку, демократія слугує

регулятором влади, не дозволяючи окремій правлячій групі тривалий час єдиновладно здійснювати керівництво державою.

Американський соціолог Сюзан Келлер вважає, що «поняття еліти стосується передусім меншості індивідів, які призначені служити колективу суспільно корисною працею». Вчена поділяє еліти на:

- стратегічні – це «ті, чії думки, рішення та дії мають важливі й визначальні наслідки для багатьох членів суспільства». Стратегічна еліта виконує стратегічні функції і необхідна для підтримання суспільної структури;
- сегментарні. Вони відрізняється від маси тим, що функція кожного з її членів важливіша, аніж функція простого громадянина.

Ця теза близька до традиційного поділу еліти на правлячу і не правлячу. Проте стратегічні еліти С. Келлер не обов'язково належать до урядових кіл.

Головними положеннями теорій плюралізму еліт є:

- влада – атрибут відносин між індивідуумами, яка виникає в процесі вироблення рішень. Незалежно від своєї соціальної та економічної позиції кожен індивід має достатньо влади, щоб спонукати іншого зробити те, чого б той ніколи не зробив;
- відносини влади не обов'язково зберігаються в часі. Мережа відносин влади формується для вироблення конкретного рішення, вона може бути замінена іншою мережею, коли виробляється інше рішення;
- відмінності між елітою й масами не чітко фіксовані, вони можуть бути розмитими. Індивіди відносно легко входять до числа людей, що ухвалюють рішення (залежно від характеру рішення, від того, чи стосується це рішення безпосередньо цих людей);
- різниця між елітою й масами ґрунтується передусім на зацікавленості в ухваленні того чи іншого рішення. Доступ до прийняття рішень може бути відкритий через оволодіння мистецтвом лідерства, інформацією про проблему, знанням демократичних процедур. Багатство та економічна влада відкривають доступ до політичної влади, але це лише один із шляхів до неї;
- існує множинність еліт. Рішення досягаються в процесі взаємодії еліт укладенням угод, посередництвом, компромісами. Люди, що реалізують владу через ухвалення певних рішень, не обов'язково мають вплив при прийнятті інших рішень. Немає еліти, яка панує у всіх галузях соціального й політичного життя;
- існує конкуренція між елітами. Інститути й організації поділяють владу: передбачається, що вони конкурують між собою. Хоч елітні групи об'єднує загальна згода щодо «правил гри», вони переслідують різні політичні цілі. Політика – мистецтво компромісу між конкуруючими групами;
- маси можуть істотно впливати на еліти, насамперед через вибори, через «групи тиску». Конкуренція між елітами веде до їхньої підзвітності масам, хоч деякі важливі рішення, які стосуються життя людей, іноді

ухвалюють частини еліти, які можуть бути й невідомі безпосередньо масам.

У 70-90-х роках ХХ ст. незакінчена суперечка між демократичним елітизмом та плюралізмом еліт спричинює появу неоелітизму. До представників цього напрямку належать автори праці «Іронія демократії» Томас Дай і Хармон Зіглер, а також Єва Етзіоні-Халеві.

Американські дослідники Томас Дай і Хармон Зіглер вважають – немає сумніву в тому, що управляють завжди еліти, а не маси. Вплив пересічних громадян на політику по суті зводиться до нуля. Однак честолюбні і талановиті люди з маси мають змогу приєднатися до еліти, і навпаки, - доступ до неї може бути закритий для всіх, крім високопоставлених представників монополій, фінансових, військових, урядових кіл. Еліти можуть конкурувати і не конкурувати між собою, перебувати на однакових позиціях чи мати різні підходи до того чи іншого аспекту внутрішньої та зовнішньої політики. Вони можуть утворювати піраміду, на верхівці якої перебуває група людей, які користуються владою, або становити собою численні групи, що поділяють владу та ухвалюють важливі рішення на засадах консенсусу. Еліти можуть враховувати вимоги мас, або переслідувати власні цілі. Від того, як розставлені наголоси на даних позиціях, на думку Т. Дая і Х. Зіглера, залежить рівень демократичності суспільства. Цей рівень демократичності – турбота еліти. Маса не спроможна управляти та недостатньо усвідомлює цінності й принципи демократії. Т. Дай і Х. Зіглер не дають рецептів проти зловживань еліти. Зловживання вони вважають меншим злом, порівняно зі шкодою, якої може завдати некомпетентність мас. «Вибори – це символічний захід, який допомагає прив'язати маси до встановленого порядку шляхом створення у них відчуття, що вони відіграють якусь роль».

Єва Етзіоні-Халеві теж вважає, що демократія неможлива без еліти. Вона зазначає, що для того, аби демократія була ефективною, політична еліта має бути автономною, а шляхи формування політичної еліти з субеліти достатньо відкритими. Для цього також важливим є вільні вибори, дотримання громадянських прав і свобод. Дослідниця наголошує, що успіх суспільства, еліти та демократії залежить від народу. Громадяни повинні активно долучатися до моніторингу дій політичної еліти, контролю за нею.

Загалом положення неоелітизму можна сформулювати так:

- влада впливає з розподілу ролей і позицій усередині соціально-економічної системи. Люди отримують владу, займаючи ключові позиції в економічних, фінансових, військових й урядових інститутах. Влада перебуває в руках меншості; незначна кількість людей розподіляє матеріальні цінності в суспільстві; маси не визначають державну політику;
- влада «структурна», тобто відносини влади продовжують існувати в часі незалежно від приватних змін у періоди виборів: ті ж елітні групи здійснюють владу в суспільстві незалежно від результату виборів. Для збереження стабільності соціально-політичної системи перехід до еліти

- має бути повільним, тривалим, причому лише того, хто приймає основні погоджені правила еліти, допускають до правлячих кіл;
- існує явне розходження між елітою й масами. Ті, які управляють, не є типовими представниками мас, еліти формуються переважно з представників вищої соціально-економічної верстви суспільства. Представники мас можуть увійти до еліти лише зайнявши високий пост в інституційних структурах, причому приймаючи санкціоновані елітою «правила гри»;
 - відмінність між елітою й масами полягає передусім у тому, що перша контролює економічні ресурси суспільства; індустріальні й фінансові лідери становлять головну частину еліти;
 - державна політика виражає інтереси не мас, а еліти; невелика група здійснює переважний вплив у більшості секторів соціального життя – індустрії, фінансах, військових справах, внутрішній і зовнішній політиці;
 - між членами еліти можуть існувати розбіжності, проте їх поєднує консенсус стосовно збереження політичної системи такою, яка вона є, і вони діють узгоджено, особливо коли система опиняється під загрозою. Тобто, еліти єдині в підході до основних цінностей соціальної системи, відмінності виникають лише стосовно приватних питань;
 - еліта майже не зазнає впливу мас або ж зазнає його невеликою мірою (через вибори або якісь інші форми політичної активності мас), вона може розраховувати на байдужість більшої частини населення.

Таким чином, незважаючи на необхідну корекцію традиційних тез стосовно еліти, відповідно до аргументів, теорія еліти залишається впливовою інтерпретацією політичної структури і поведінки в сучасному суспільстві. Реальність еліт визнається майже всіма політичними аналітиками та оглядачами, безвідносно до їхніх ідеологічних і теоретичних уподобань.

Серед сучасних дослідників інформаційного суспільства Збігнєв Бжезинський, Даніел Белл, Елвін Тоффлер, Ален Турен, Ю. Хаяші. Вони зазначають, що встановити всі його особливості неможливо, тому термін «інформаційне суспільство» потрібно вживати як аналітичну конструкцію, певну соціальну схему. До основних характеристик інформаційного суспільства належать:

- роздроблення масового суспільства, поява малих соціальних груп, які диференціюють інтереси, товари, засоби масової інформації;
- перехід від економіки виробництва товарів до економіки послуг, поділ великих заводів на дрібні підприємства;
- поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу, зміна соціальних цінностей відбувається через клас «білих комірців», які менш консервативні;
- зростання суспільної ролі теоретичного знання як джерела нововведень та політичних формулювань;
- контроль технології та технологічної оцінки з метою збереження ресурсів для майбутнього;

- ухвалення рішень через створення нової «інтелектуальної технології», скорочення часу на їхнє прийняття; рішення інтегровані та стосуються декількох сфер суспільного буття.

Теорії про політичну еліту в інформаційному суспільстві можна поділити на три групи:

- політична еліта – група технократів, людей, які володіють належними знаннями й навичками в політичній сфері; група чиновників, еліта знання, адхократія;
- нетократія;
- теорія політичної еліти М. Кастельса.

Адхократія – модель організації з гнучкими підрозділами, які вільно діють поза структурними рамками для розв’язання спеціальних завдань. Учений Генрі Мінцберг визначає адхократію як команду працівників, яка найбільш схильна до інновацій, оскільки вона здатна об’єднати різних спеціалістів, які можуть злагоджено функціонувати. Основним координаційним механізмом є взаємне узгодження. Г. Мінцберг виділяє два види адхократії: операційну та адміністративну. Операційна адхократія здійснює інноваційну діяльність і вирішує завдання безпосередньо за дорученням виборців, громадян. У такій організації планування невіддільне від виконання. Адміністративна адхократія реалізує проекти задля власних цілей, тут чітко розділене формування завдання та їхнє виконання.

Е. Тоффлер зазначав, що адхократії часто змінюють свою форму, величезні структури демонтуються, формуються нові та знову демонтуються. Кожна елітна група напрацьовує проекти рішень, серед яких здійснюється вибір. Інформаційні процеси та ухвалення рішень відбуваються неформально і гнучко, що необхідно для ефективного створення інновацій. Така політична еліта працює як одне ціле, коли політик цінний своєю працею в команді, немає принципу єдиного «начальника». Ефективність роботи залежить від тісного взаємозв’язку з експертами, які мають спеціальні знання й навички. Політика і прийняття політичних рішень є не лише накопиченням знань із певної проблеми, а вмільм поєднанням, комбінацією наявних знань та генеруванням нових, апробацією нових методів і технік управління, що пов’язані з інформацією. Адхократія, відповідно до особливостей інформаційного суспільства, не просто здійснює управління, а намагається налагодити горизонтальні зв’язки в державі, налагодити взаємодію між основними політичними, економічними й соціальними акторами. Лідери соціальних груп чи, за Е. Тоффлером, меншостей координують свої дії з представниками подібних груп. Саме у налагодженні такої співпраці полягає головне завдання адхократії.

Отже, адхократія – тип політичної еліти, який ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості, управління суспільством здійснюється через становлення горизонтальних зв’язків між суспільними групами.

Шведські вчені Александр Бард і Ян Зодерквіст називають політичну

еліту нового типу суспільства «нетократією». Поява інформаційного суспільства та нетократії пов'язана передусім з виникненням інтернету – важливого інструменту для спілкування й співпраці на відстані. Формування нетократії – нового типу політичної еліти – зумовлене передусім залежністю державних установ від комп'ютерних технологій. Відбувається послаблення національної держави, державні інститути не спроможні контролювати соціальні процеси, відтак посилюється дезінтеграція. Це приводить до перерозподілу влади на користь нетократів. Новим пролетаріатом стає консьюмтаріат – клас споживачів. Критеріями входження до середовища нетократів є високий інтелектуальний рівень кандидата, вміння не просто відповідати на запитання, а відповіддю відкривати нові можливості для пізнання дійсності. А. Бард і Я. Зодерквіст вважають, що нетократія не просто політична еліта, а популяція людей нового типу. Це люди, які народилися в епоху постмодерну, коли «цілісна особистість» вже не є ідеалом. Нетократові не потрібні гроші, вони вже не в моді. Для них важливе їхнє місце в мережі, мережа – інтерактивна, туди впускають лише тих, хто знайшов потаємний хід. Для всіх інших нетократи створюють дезінформаційну завісу, крізь яку не можна розгледіти знання. Знання доступне лише нетократам. За типом політичної еліти нетократію визначають як закриту, її можна порівняти із середньовічною гільдією. Формування нетократії відбувається за принципом місця, тобто позиції в інформаційній мережі. Становище в ключовому вузлі інформаційної мережі забезпечує володіння основним ресурсом влади. Політичну систему, в якій правитимуть нетократи, А. Бард і Я. Зодерквіст називають плюрархією. Плюрархія – це система, в якій кожен учасник вирішує сам за себе і не має права вирішувати за інших, оскільки в мережі – кожен собі господар. Збереження демократичних інститутів можливе як розвага для нетократів, вони прагнуть зберегти ілюзію залучення громадян до політики. Виникає політична мережева несвобода: індивід стає залежним від розробників сайтів, систем зв'язку, які можуть контролювати повідомлення. Основою організованого політичного життя стане не виборна демократія, а «портал влади», через який усе пов'язане в мережі. Маніпулюючи інформацією, нетократи втягують консьюмтаріат до обговорення політичних, економічних проблем, зокрема, до критики політичної влади. А. Бард і Я. Зодерквіст вважають, що нетократи – це саме та група осіб, яка зуміє організувати інформаційне суспільство.

Інформаційне суспільство також досліджував учений Мануель Кастельс. Особливість інформаційного суспільства полягає в наявності простору потоків інформації. Ці потоки охоплюють традиції, культури, інтереси й функції. Теорія просторів потоків ґрунтується на припущенні, що суспільства асиметрично організовані навколо панівних інтересів, які є специфічними для кожної соціальної структури. Тому в інформаційних суспільствах технократична, фінансова, менеджерська еліта висувають специфічні просторові вимоги, які стосуються матеріальної бази власних інтересів і дій. Вимоги інформаційної еліти мають інші виміри. Тісна інтерактивна взаємодія

із системою телекомунікацій приведе до прийняття її логіки, мови, символів і знаків. М. Кастельс наголошує на розмиванні державних кордонів, на досягненнях наднаціональних структур, які стають ще успішнішими завдяки інтернету. Відповідно, політичні еліти, взаємоінтегруються, реально світом може управляти світова еліта. Панування цього типу еліти забезпечується створенням уніфікованих символів, стилю життя, дизайну просторових форм та архітектури. Під політичною елітою, на думку М. Кастельса, варто розуміти просторово обмежену мережеву субкультуру, яка формує стиль життя, що дає їй змогу уніфікувати власне символічне оточення у всьому світі. Еліти космополітичні, народи локальні. Еліти зацікавлені у розвитку глобального владного простору, який дасть їм змогу контролювати неорганізовані локалізовані народи. Зі збереженням демократичних інститутів політична еліта стає закритішою, вона прагне не допустити надмірного проникнення політичних представників інших верств у внутрішнє коло ухвалення стратегічних рішень. Політичні еліти у просторі потоків інформації формують своє власне суспільство та утворюють символічно замкнуті громади. Критерієм успіху в колах політичної еліти стає швидкість прийняття індивідуального політичного рішення, що має більше значення, аніж якість рішення.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає сутність та структура теорій еліти?
2. Назвіть відмінності між елітизмом та елітаризмом.
3. Які чинники впливають на поведінку політичної еліти?
4. Чому, не зважаючи на спільні засади, теорії еліт мають низку суперечностей?
5. Визначіть підстави типологізації теорій еліт. Поясніть їх.
6. Назвіть основні ідеї елітарності у вченнях Стародавнього Сходу.
7. Що Вам відомо про розвиток елітарних учень в епоху Античності?
8. Як розвивалися ідеї елітарності в політико-правових вченнях Середньовіччя та Нового часу?
9. Кого з вчених-філософів, які займалися ідеями елітизму у XVIII-XIX ст., Ви б виділили? Чому?
10. Порівняйте класичні теорії політичної еліти Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса.
11. Яке місце належить еліті у марксистській, фашистській, консервативній та ліберальній суспільно-політичних течіях?
12. Охарактеризуйте демократичні теорії елітизму та їх еволюцію в другій половині XX на початку XXI ст.

Тема 1.2. Ідеї елітарності в українській політичній думці

Мета: прослідкувати становлення ідей елітарності в українській політичній думці від часів Київської Русі до сучасності; визначити основні підходи до розуміння еліти та її формування у вітчизняних та українських

учених-емігрантів; зосередити увагу на проблемах існування сучасної еліти в Україні, що зазначаються українськими дослідниками.

План:

1. Уявлення про князя у творах періоду Київської Русі.
2. Вчення про лідера та еліту в період українського Відродження.
3. Ідеї еліти в політичній думці України ХІХ – початку ХХ ст.
4. Теорії еліти В'ячеслава Липинського і Дмитра Донцова.
5. Типологія теорій еліти в українській політичній думці.
6. Політична еліта в поглядах українських учених-емігрантів.
7. Напрями дослідження політичної еліти в пострадянській українській політології.

Основні поняття: бюрократія, громада, ідея рівності, ініціативна меншість, інтелігенція, каста, квазіеліта, класократія, національна аристократія, політико-управлінська еліта, політична еліта, політичний лідер, провідна верства, протоеліта, псевдоеліта, структурно-функціональний підхід, тіньова правляча еліта, ціннісний підхід, ціннісні уявлення.

1. Уявлення про князя у творах періоду Київської Русі.

Суспільно-політичний устрій Київської Русі зумовив появу ідей елітарності у писемних творах тієї доби. Одним із перших охарактеризував роль та значення князів у суспільному бутті митрополит Іларіон. Під час дослідження історії становлення Київської Русі мислитель звертав увагу на роль проповідників «старого Володимира» і «славного Святослава», вважаючи, що саме від особи правителя залежить суспільний добробут. Автор прославляє Володимира Великого за подвиг хрещення Русі, а також високо цінує його особисті чесноти. Князі-лідери, на думку Іларіона, повинні не лише управляти суспільством, а й турбуватись про освіту свого народу. Державці, влада яких спирається на переконання та пояснення своїх дій народові, є успішнішими, ніж державці, які правлять на засадах сили. Погляди Іларіона свідчать про те, що еліта розуміється ним виключно як особи, які мають високі моральні якості й покликані приносити благо своєму народові. Цей підхід притаманний ціннісному розумінню політичної еліти.

Літопис «Повість минулих літ» так само приділяє велику увагу князям, що стоять на чолі держави. Воля князя, здатність до організації та згуртування - ось визначальні риси політичного лідера. На відмінну від творів Іларіона, в літописі звернено увагу не лише на моральні, а й на психологічні якості представників політичної еліти, а саме на волю до влади, управлінські та організаційні здібності.

Володимир Мономах у творі «Повчання дітям» так само приділяє значну увагу ролі князя. Князь – державний муж, який є втіленням законності, і саме на законі повинні ґрунтуватися усі дії князя. Володимир Мономах наголошував, що князь має бути гуманним щодо своїх підданих, навчати їх справедливості.

Справедливість – основна цінність, якою повинен керуватися князь у своїй управлінській діяльності, вона в розумінні Володимира тотожна закону. Володимир Мономах окремо говорить про вміння князя у військовій справі. Володимир Мономах одним із перших звертає увагу на значення чиновників, для яких управління стає професією. Автор «Повчання дітям» особливо наголошує на тому, що управлінці повинні не боятися брати відповідальність за свої рішення.

Отже, політичну еліту в період Київської Русі розуміють з позиції ціннісного підходу, тобто як групу осіб, що має відповідні духовні та моральні якості. Особливо увагу приділено якостям князя як головного політичного лідера, серед яких найважливішими мають бути справедливість, гуманізм та милосердя.

2. Вчення про лідера та еліту в період українського Відродження.

У першій половині XVI ст. в Україні, як і у всій Європі, поширюються гуманістичні погляди. Вже на перехідному етапі від візантійсько-слов'янської християнської філософії до філософії бароко у світогляді українських гуманістів стає популярним твердження про виділення особливого суспільного прошарку на основі таких критеріїв, як гідність, талант, розум, особиста добродієність. Ці моральні якості, а не спадкова шляхетність, уможливають сходження до вершин соціальної ієрархії. Такий підхід до визначення еліти відповідає тогочасним уявленням про політичну еліту в західноєвропейській політичній думці.

Українські гуманісти Йосип Верещинський, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Іпатій Потій, Софроній Почаський становили особливу високоосвічену верству, яка виявляла себе на посадах державного управління і здобула широке громадське визнання. Українські гуманісти тієї доби дають власним прикладом і своєю творчістю зрозуміти, що особи, які взяли на себе відповідальність за управління народом, мають бути освіченими, морально гідними, працювати задля свого народу.

Найвідомішим твором цього періоду є трактат Станіслава Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу». Автор зазначає, що не кожна людина здатна перебувати при владі, а лише та, яка за своєю природою прагне до правди й справедливості. Іншою умовою успішного перебування при владі є вміння і бажання навчатися. Окрім того, мислитель зазначає, що правитель якнайбільше має дбати про благо своїх підданих, а піддані повинні бути переконані, що він «мудріший, справедливіший, сильніший і кращий» за них. Мудрість вважається найвищою серед усіх королівських чеснот. С. Оріховський зазначав, що політична еліта залежить від суспільства, тобто якою буде громада, такою буде еліта, і навпаки. Передусім ідеться про культурний рівень політичної еліти та суспільства. Тирани з'являються там, де панує «чорна юрба», паразити, де панує нестримний потяг до гульбищ, розпусти, бенкетів. Для керівництва державою потрібно мати вірних однодумців, які можуть брати на себе нелегку ношу відповідальності та влади.

Метою управління є загальне благо, а не інтереси самої еліти чи короля. Тому король повинен уникати радників, які надмірно дбають про прибутки короля. Король повинен формувати своє оточення з найкращих, найвидатніших громадян і завдяки їхньому авторитету, порадам і помислам «оберігати» свою державу. Сенат як законодавчий орган покликаний об'єднувати кращих людей шляхетного походження і відповідних ділових якостей. Добирати осіб для свого оточення король повинен не за титулами, а за справами цих осіб.

Одним із перших, серед українських вчених, помітив і зрозумів роль еліти в суспільстві Мелетій Смотрицький. У своїй книзі «Граматики» (1648 р.) він оплакував втрату країною «родовитих..., всьому світу доброю славою відомих домів», княжих родів Слуцьких, Збаражських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських. З того часу проблема еліти, політичної верхівки, лідерів стала історичною проблемою української нації.

Важливу роль у суспільно-політичній думці XVIII ст. відіграв Семен Климовський, автор праць «Про правосуддя начальствующих, правду та бодрість їх», «Про смиренність височайших». Центральною проблемою його творів було питання організації державної влади та ролі мас і монарха. С. Климовський наголошував, що всі люди рівні від природи і перед Богом, тому особи, які здійснюють управління державою, повинні пам'ятати про минуцність свого буття й керувати виходячи із принципів правди та справедливості. Цар та особи його оточення повинні усвідомити, що право на вищість у політичній ієрархії має відповідати їхнім чеснотам і справам, а не багатствам і військовим перемогам. Влада царя та його прибічників не може бути абсолютна, вона повинна бути обмежена законом.

Стефан Яворський, викладач Києво-Могилянської академії, а згодом митрополит православної церкви, окреслив своєрідну піраміду влади тогочасного російського строго ієрархізованого суспільства. На вершині піраміди, на чолі держави стояв імператор, нижче – князі та бояри, що перебували на державній службі, далі – вищі офіцери армії та флоту. Ще нижче – купецтво, духовні чини й нарешті простолюди. С. Яворський зобразив логічну схему держави, де на верхніх щаблях – перші та другі чини (царські вельможі, військовий генералітет та офіцерство), духовна знать, що освячувала таку структуру, була в третьому стані, внизу ж усі посполиті. Найшляхетнішою була перша верства. Як охоронець держави, духовний пастир, він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі», а їхнім обов'язком було терпляче працювати й не ремствувати.

Ідеї елітарної особистості у своїх поглядах висловлював Григорій Сковорода. Світогляд великого народного мислителя, філософа-гуманіста формувався в період соціальної нестабільності, тому у своїй творчості він, здебільшого, акумулював погляди тієї країни, яка не зберегла державної незалежності, козацтва, позбулася значної частини своєї еліти, втратила національну освіту, ставши фактично колонією Російської імперії.

Суспільство Григорій Сковорода розглядав як неоднорідну масу, поділяючи його на два стани – «шляхта» та «чернь» (юрба). Таку нерівність він

обґрунтовував виходячи із природних здібностей людей. Поділяючи суспільство на два стани (класи), Сковорода вважав абсурдним явище соціальної нерівності, пояснюючи неоднорідність суспільства лише нерівністю особистих здібностей, обдарувань людини, тобто така нерівність природного походження. Мислитель вважав, що поєднання мужності та патріотизму і мудрості та виваженості створюють сприятливі умови для злету над юрбою – інертною масою. У «черні», за визначенням Григорія Сковороди, відсутні всі ті якості, що притаманні «шляхті» – людям з гарячим серцем та холодною головою, оскільки «чернь» подібна дереву «которое желает в одно время быть и дубом, и кленом, и липою, и березою, и смоквою, и маслиною, и явором, и фиником, и розою, и рутою... солнцем и луною... хвостом и головою...»

Відкидаючи будь-яку суспільну рівність, Сковорода негативно ставився до багатства й розкоші, вважаючи, що багатство само по собі є злом і породжує зло. Мислитель заперечував багатство, боровся зі спокусами, які воно несе людині. Його ідеалом було багатство духу, чистота серця, душевний спокій. На думку Сковороди шлях до щастя пролягає через моральне вдосконалення людини. Тому й класові суперечності Сковорода пояснював тільки моральними чинниками, ігноруючи соціальний момент, надаючи перевагу особистим якостям, талантам та природним здібностям, які повинні визначати місце людини в житті.

Суспільно-політичний ідеал для Сковороди – це гармонійне суспільство, яке він трактує як «людська держава», політичний устрій якої спирається на суспільний компроміс, взаєморозуміння і духовну (божественну) єдність громадян. За переконанням Григорія Сковороди вдосконалення суспільних відносин можливе лише за умов життя людей, заснованого на «сродній» праці – праці, яка відповідає індивідуальним природним нахилам людини та приносить насолоду.

Розділяючи суспільство на «шляхту» та «чернь» (юрбу), Сковорода не виділяє такий прошарок людей, які покликані панувати, володарювати. Кожен народжується з певними здібностями та талантами, головне щоб відчуті ці природні нахили та спрямувати свою діяльність на їх розвиток та реалізацію в житті, в праці. Отже, у певних людей є задатки до управління, до політичної діяльності, проте, це не означає, що вони мають створити суспільну верству, яка згодом стане кастою.

Григорій Сковорода є одним з найвизначніших вітчизняних філософів, який вплинув на подальший розвиток елітарних ідей таких суспільно-політичних діячів та мислителів як Іван Франко, Леся Українка, Дмитро Донцов. Саме спираючись на погляди Сковороди вони будували образ надлюдини української нації.

3. Ідеї еліти в політичній думці України ХІХ – початку ХХ ст.

Михайло Драгоманов – найвидатніший представник політичної думки того часу. На думку М. Драгоманова, політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави – аристократії, монархії й демократії. Незалежно

від форми правління, державою та суспільством керує мала група людей, яка обмежує первісну свободу людства. Люди прагнуть свободи, але цьому заважає держава, зокрема демократична, оскільки за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. Мислитель пропонує замість введення демократії впроваджувати широке самоврядування. В теорії М. Драгоманова осердям політичної системи була децентралізована форма організації державної влади. У здійсненні державного управління ключовою одиницею є громада та індивід як мета держави. Державний устрій, який найповніше відповідатиме багатьом громадам, – це конституційний парламентаризм із широкими повноваженнями для органів місцевого самоврядування. Управління суспільством мають здійснювати виборні представники від кожної громади. Критерієм оцінки держави та групи осіб, які здійснюють управління, є служіння суспільному благу. Аналізуючи минуле та сучасне політики Російської імперії та поведінку вищих верств суспільства, М. Драгоманов доходить висновку про негативні наслідки, які може мати закритість політичної еліти: зосередження на самопоклонінні, народній та релігійній винятковості призводить до віддалення держави від свого народу й від усього світу. Успішне управління суспільством, відносини між керівниками і керованими можливе, на думку мислителя, на засадах свободи та розвитку освіти громадян.

Колега М. Драгоманова Сергій Подолинський – учений, мислитель, лікар, активний громадський діяч соціал-демократичних переконань – обґрунтовував ідеал суспільства, яке зможе управлятися на самоврядних засадах. Така ідеальна організація суспільства можлива через вибрану адміністрацію, яка стоятиме над народом і йому слугуватиме. Водночас С. Подолинський відстоював ідею соціально-політичної рівності. Історію суспільства С. Подолинський розглядав як закономірний і прогресивний процес заміни одного суспільно-політичного ладу іншим. Цей перехід вчений пов'язував з політичною боротьбою народних мас, в яких вбачав вирішальну силу суспільного прогресу.

Іван Франко опосередковано досліджував проблему політичної еліти. У праці «Поза межами можливого», розмірковуючи про політичний рух, національне відродження, він, зокрема, робить висновок про те, що в політиці та суспільній сфері потрібні фахові знання. Тому доцільним є питання про розподіл сфер діяльності – що повинні робити фахівці, керівники та провідники нації, а де справа за народом. Провідники нації передусім повинні запропонувати народу національний ідеал, мобілізувати народ до політичної діяльності. Провідники нації можуть «відчужуватися» від нації, коли починають думати про власні цілі, спокій та багатство власної сім'ї, а суспільству кажуть: наш добробут є добробутом країни. Справжня інтелігенція, а точніше, національна еліта, – це очі національного духу, розум всенародного ества, творець, носій та провідник знання, національних і вселюдських ідеалів. Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які є інтелектуальною основою формування свідомості. У статті «Одвертий лист до галицької

української молодезі» мислитель зазначає: «перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися».

Теоретиком і першовідкривачем формування владних елітних груп вважається видатний український економіст і політолог Михайло Туган-Барановський. В елітних групах вчений виділяє лідерів і бюрократів. Серед лідерів особливо засуджує лідерів аскетичного типу, вважаючи, що після завоювання влади вони, як правило, використовують її у власних корисливих цілях. Бюрократія здійснює управління державою більш об'єктивно, однак недоліком її дослідник вважає відстороненість від реального життя. Формування елітних груп, основною функцією яких є управління суспільством, можливе за участі держави. М. Туган-Барановський вважає, що найкращим є централізоване управління, однак воно не означає ані засилля більшості, ані засилля керівників.

Називаючи національну еліту «інтелігенцією», своє бачення її місця у державотворенні показує зачинатель українського націоналізму – Микола Міхновський. Він окреслює першочергові завдання нової української інтелігенції, яку вважав рушійною силою національної революції, він констатував: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок...». Микола Міхновський започаткував традицію новітнього українського самостійництва. У своїх працях він чітко формулював завдання розбудови незалежної національної держави та розробив концепцію включення української інтелігенції у процес національного визволення.

Микола Міхновський вважав, що інтелігенція повинна «зійти з москвофільських позицій» та своїм прикладом сприяти поширенню в масах ідеї створення незалежної України. Проте, варто відзначити, що Міхновський розумів і той факт, що держави будуються не лише національною інтелігенцією, а насамперед продукуючими класами і організаторами крупних виробництв. Саме тому він приділяв значну увагу участі промисловців в українському національному русі.

Михайло Грушевський – перший Президент України, політичний діяч, науковець наголошував на порозумінні між народом і політичною елітою. У своїх працях М. Грушевський суб'єктом політики вважає народ, що має визначати, в який спосіб йому розвиватися та на яких засадах. М. Грушевський доходить висновку, аби народний рух міг сплеснути, потрібна об'єднавча сила, що її може дати інтелігенція, та ті, кого б ми сьогодні назвали елітою. Погляди М. Грушевського на форми української держави змінювалися, попри те, він

завжди впевнено зазначав, що головна вага політичного розвитку держави «лежить на добре організованій й незвичайно впливовій, просто-таки всевладній бюрократії...». Дослідник намагається обмежити вплив бюрократії, і єдиним механізмом для цього, на його думку, є запровадження дієвого місцевого самоврядування. Проте водночас він добре розуміє, що ніяк не обійтися без меншості, яка нестиме відповідальність за управління державою. М. Грушевський є прихильником «народного» способу відтворення еліти, що запобігає її закриттю, сприяє створенню стабільної національної держави, акцентує на основних загальнонаціональних проблемах і задачах. Він звертає увагу на те, що у «різні епохи малися різні типи інституцій, які постійно еволюціонували і вимагали змін у характері еліт. Народи існують саме завдяки тому, що інституції постійно оновлюються, а джерелом оновлення еліти виступають не стільки народні маси, скільки субкультури, котрі вивищуються над народом та прагнуть до інституювання та елітарної замкненості. У випадку України саме відсутність усталення такої замкненості на національних підставах підривало можливості для розвитку еліти як національної – інституювання еліти завжди відбувалося на чужеземних засадах».

4. Теорії еліти В'ячеслава Липинського і Дмитра Донцова.

Початок ХХ ст. для України визначався змаганнями за незалежність, ідеологічними дискусіями стосовно майбутнього устрою держави, гострою боротьбою між політиками. Серед великої кількості тогочасних концепцій розвитку держави, особливе місце займають елітарні дослідження, представлені самостійником В'ячеславом Липинським та націоналістом Дмитром Донцовим.

В'ячеслав Липинський – постать, яка вирізняється з-поміж інших авторів концепцій незалежної України, оскільки він, на відміну від більшості політиків-федералістів, був самостійником і консерватором. Як прихильник цивілізаційного підходу історичного розвитку, він вважав, що наявність держави є передумовою творення нації. Аби така держава постала, необхідна група осіб, яка стоятиме на чолі її політичних та організаційних установ. Ця група творить певні культурні, моральні, політичні й цивілізаційні цінності, які потім привласнює собі ціла нація для нормальної життєдіяльності. Таку провідну групу В. Липинський називає «національною аристократією». У суспільстві, на його думку, завжди існує меншість, приречена керувати, й аморфна більшість, яка зазвичай підпадає під вплив цієї меншості. Своя меншість є запорукою ідентичності й окремішності суспільства, «бо без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб зорганізувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її од всяких ворожих наскоків зовні – немає і не може бути нації», – зазначає В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів». Національна аристократія може реалізуватися лише тоді, коли нація захоче створити свою державу, бо без власної держави вона не матиме власної національної аристократії, а не маючи власної аристократії, вона ніколи не

стане нацією і лишиться по віки балакаючим на іншій мові племенем, підлягаючи державно-національній організації чужої аристократії».

Концепція еліти В. Липинського ґрунтується на трьох вихідних постулатах:

- засаднича нерівність людей;
- структурованість суспільних одиниць, колективів на елементи пасивні (статичні) та активні (динамічні), що перебувають у співвідношенні «більшість – меншість»;
- активна меншість черпає свою активність й силу зі свого внутрішнього державного потенціалу і поведінка решти членів суспільства залежить від цієї внутрішньої сили.

Ефективність функціонування національної аристократії залежить від того, наскільки вона відповідає ознакам політичної еліти. Ознаки політичної еліти – національної аристократії є:

- матеріальна сила (володіти – безпосередньо чи посередньо – засобами війни та оборони, тобто володіти державним апаратом і армією; володіти землею, на якій живе дана нація, і машинами (фабриками), які вона під проводом аристократії створює для боротьби за своє існування як з природою, так і з сусідніми націями);
- моральний авторитет (політична еліта має бути відповідальна за все, що відбувається в державі, особиста ж відповідальність означає готовність розплачуватися своїм добром за помилки правління);
- національна пам'ять (політична еліта не лише пам'ятає минуле, вона здатна засвоїти його уроки починаючи від внутрішніх традицій організації державної влади й закінчуючи міжнародними відносинами);
- свідомо воля (усвідомлений вибір управління суспільством, прагнення виховати в собі і суспільстві «організуючі громадянські прикмети» «чести, вірності, послуху, дисципліни, обмеження імперіялізму послухом владі (монархії) і містицизму послухом організованої ідеології (релігії)»);
- інтелігентність (освіченість політичної еліти, такт і висока політична культура);
- емоційність (міра впливу емоційних станів людини і групи на політичну поведінку);
- організація (політична еліта є інститутом, а не просто соціальною групою. Між індивідами та групами еліти існують тривалі зв'язки, творяться норми й правила в межах цього інституту, панують спільні цінності).

У складі національної аристократії В. Липинський виділяв лідера – особу, яка володітиме сильною волею й зможе врегульовувати суперечності в колі еліти і в державі. Таке положення українського вченого передувало теорії Макса Вебера про структуру політичної еліти, яка складається з лідерів та управлінців. Однак, на відміну від М. Вебера, лідер у В. Липинського має бути спадковим аристократом; єдиним каналом рекрутування для лідера є походження. Для нього лідер – це своєрідна «надлюдина», тобто людина як державний символ, яка б увінчувала собою органічну ієрархію соціального

світу і втілювала в собі єдність нації та держави. На думку В. Липинського, для ефективного лідерства слід відновити посаду гетьмана, який був би господарем у державі.

В. Липинський створив власну типологію національних аристократій, що різняться способами організації своєї влади: олігархію, класократію і демократію. Класократія є найпридатнішою для України формою організації керівної еліти. На відміну від марксизму, який головною ознакою класу вважає ставлення до власності, В. Липинський, визначаючи поняття класу, має на увазі певний органічний колектив із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю.

Політична еліта, на думку вченого, не є закритою спадковою групою. Політична еліта – це правляча й організуюча меншість, група «найкращих людей нації», а тому час утворення, соціальне походження її представників чи інші прикмети цієї меншості не мають значення. В. Липинський вважав, що політична еліта повинна складатися з лідерів усіх соціальних груп, які здобувають вплив на державне управління. Це положення українського ученого близьке до плюралістичних трактувань, однак він стверджує, що національна аристократія – еліта, яка не змагається з іншими, а є єдиним представником усіх класів і груп. Залежно від соціальної структури суспільства, переваги у ній того чи іншого класу, формується основа національної аристократії. В Україні опорою національної аристократії повинен бути хліборобський клас, який є носієм державної ідеї, і саме на нього покладається створення незалежної української держави.

Політична еліта, сформована з різних соціальних класів і груп, потребує постійного оновлення. Вчений особливо наголошував на важливості процесу зміни еліти. Головна причина такої зміни полягає в тому, що розвиток матеріальної культури нації, який відбувається під керівництвом аристократії, випереджує або переростає політичні організаційні форми, витворені для нації владою діючої аристократії. В. Липинський обґрунтовує необхідність постійного оновлення національної аристократії також тим, що в добре політично організованому устрої відбувається інтенсивний розвиток матеріального життя (матеріальної культури), для модернізації якого потрібен постійний приплив нових політичних організаторів нації, які діятимуть адекватно до нових історичних вимог. Нові активні групи формуються під час панування діючої політичної еліти. Вони спираються на нові умови громадського життя, прагнуть усунути цю стару аристократію, захопити владу в свої руки і, відповідно до своїх бажань, організувати націю й керувати нею. Під владою аристократії, яка вийшла переможницею із зовнішньої чи внутрішньої війни, нація або прогресує, або ж її розвиток сповільнюється. Якщо нова національна аристократія не організовується, нація потрапляє «у неволю», під провід чужої, сильнішої, аніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідентичність.

Концепція еліти доктора права Дмитра Донцова була значною мірою реакцією на поразку українського національного руху 1917-1920 років і

спробою визначити шляхи відновлення української державності. Вона викладена у працях «Модерне москвофільство», «Партія чи Орден», «Козак із мільйона свинопасів», «Націоналізм» та «Дух нашої давнини». Д. Донцов, як і В. Липинський, намагається сконструювати модель держави Україна. Підґрунтям цієї моделі є положення про поділ суспільства на «ініціативну меншість» та «пасивного чинника нації» – народ. Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Політична еліта є найважливішим чинником історії, носієм ідей, вона повинна мобілізувати маси для боротьби за національну ідею. Ця ініціативна меншість несе всю відповідальність за суспільні процеси, добробут суспільства, створює ідеологічне підґрунтя для розвитку нації. Дослідник проголошував визначальним дух цієї верстви, який живить її, змушує діяти, дає змогу бути твердою і невблаганною щодо себе, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи пристосування, ставити над усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити у свою справу та у своє право. До високої сили духу мислитель додає відчуття інакшості й вищості.

Провідна верства вирізняється окремими, лише їй притаманними, державотворчими функціями. Маси не можуть творити державу, оскільки їхнім покликанням є фізична праця і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Крім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки: шляхетність (домінування духовного над матеріальним, прагнення до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку); мудрість (здатність розуміти ті одвічні закони, на яких тримається світ загалом і суспільство зокрема); мужність (здатність жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення). Влада, яка перебуває в руках провідної верстви, зобов'язана «дбати про утримання, насамперед, спільноти» з урахуванням історичних традицій суспільства. Це має бути, по-перше, влада, яка спроможна «надати суспільному організмові якнайбільше сили», розвивати потяг до величі й слави народу. По-друге, вона має бути «сильна назовні» – грізна для зовнішніх ворогів, а також «сильна всередині», тобто стверджувати дисципліну й сувору каральну місію всередині спільноти. Також, вона має стверджувати «свою» владу, незалежність народу, щастя «окремої своєї вітчизни». Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Д. Донцовим, мало бути «творче насильство», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

У праці «Дух нашої давнини» Д. Донцов виокремив психологічні якості представників еліти. Джерелом формування еліти має бути суворий відбір «кращих людей» з усіх верств суспільства, а не лише з міфічного «демосу», маси, класу, партії. Для мислителя принциповою є суворість «чистки», «проціджування» як засобу відбору, завдяки чому має зберігатися духовна, моральна чистота, владна сила, могутність еліти. Він акцентує на тому, що

процес трансформації еліти тоталітарного режиму в еліту демократичної держави неодмінно супроводжується змінами у психології еліти, особливо використанням почуття залежності, на зразок «метрополія – провінція».

Теорії еліти й державотворення В. Липинського та Д. Донцова значною мірою є абстрактними. Вони не дають чітких відповідей на питання стосовно діяльності політичної еліти та процедури ухвалення політичних рішень. Водночас вони мають низку конструктивних положень, які стосуються поліпшення політичного життя в Україні. Теорії еліти, розроблені В. Липинським та Д. Донцовим, мали на меті відродження Української держави.

5. Типологія теорій еліти в українській політичній думці.

Із входженням України до Радянського Союзу українська наука опиняється поза світовим гуманітарним дискурсом. Політичну науку вважали буржуазною вигадкою, яка не відповідала прийнятій методології. Проблема політичної еліти так само не була прийнятною темою для дослідження, а скоріш для критики. У радянській науковій літературі правляча верхівка, до якої відносився вищий чиновницький апарат та адміністрація, позначалася терміном «бюрократія». Термін «еліта» вперше зустрічається у другій половині 50-тих років ХХ ст. де він спочатку використовувався, переважно, для критики еліти у капіталістичних країнах. Пізніше, у 1980-ті роки елітою називають вищих партійних чиновників, урядовців, військовослужбовців, провідних науковців, частину радянської інтелігенції, що була задіяна у керівній управлінській роботі.

З розпадом Радянського Союзу політична наука постає в Україні, феномени політичного життя, політичні процеси стають предметом зацікавлення українських науковців, особливу увагу здобувають проблеми політичної еліти. Сучасні політологи вивчають політичну еліту України використовуючи досвід світової політичної думки, пропонують власні висновки та оригінальні ідеї. У дослідженнях політичної еліти, теорії українських вчених є різноманітними, подекуди навіть суперечливими.

Існує декілька основ для типології політичної еліти у сучасних українських дослідженнях.

1. Вивчення еліти за її місцем у політичній системі:

- дослідження еліти з погляду процесів її зародження, розвитку та становлення, процеси зміни політичних поколінь та циркуляція еліти;
- дослідження еліти з урахуванням характеру її походження та структури; зокрема, номенклатурного та олігархічного її походження;
- визначення еліти як провідника державницьких реформ, генератора нових суспільних ідей, від діяльності яких залежить утвердження й розвиток української державності;
- аналіз функцій політичної еліти, покладених на неї суспільством, а також тих функцій, які політична еліта на себе покладає. У рамках цих досліджень політичну еліту розглядають у її взаємодіях із суспільством, у процесах

ухвалення політичних рішень, соціальної інтеграції тощо.

2. Розуміння суті політичної еліти:

- політичну еліту розуміють як групу осіб, які займають вищі щаблі в соціальній структурі, обіймають високі державні посади. Дослідження відповідають структурно-функціональному підходу в теоріях еліти;
- політична еліта виступає як центр ухвалення політичних рішень; до неї можуть належати не лише високопосадовці, а й експерти, консультанти;
- політична еліта – це духовні провідники нації, особи, що володіють високоморальними цінностями та зразками поведінки. Саме у цій групі досліджень прийнято використовувати такі поняття, як «псевдоеліта» і «квазіеліта».

На основі ідіоматичних вимірів (суттєві, значущі, унікальні індивідуальні особливості) сучасного дискурсу про українську еліту (який формується як на рівні теоретичного узагальнення, так і на рівні масової свідомості) Каріна Баранцева визначає такі типи дискурсу політичної еліти в Україні:

- «ціннісний» тип дискурсу, який являє собою модифікацію (завдяки впливу основних архетипічних конструктів української культури, особливостям «романтичного ренесансу» посткомуністичної України та вольовому типу політики) класичного ціннісного підходу до елітного виокремлення, в межах якого поняття «еліта» застосовують для визначення «кращих людей» як втілення морального ідеалу українського суспільства, набуваючи образу «національного героя»;
- «плюралістичний» тип дискурсу, в межах якого вирізняються два підтипи – «антимакіавеллівський» (що розбудовується довкола ідеї плюралізму елітних груп, виокремлених за галузевими та професійними ознаками) та більш розповсюджений сьогодні «макіавеллівський» (творці якого не заперечують безпосереднього зв'язку проблеми еліти з фактом поділу суспільства на керовану більшість та керівну меншість, вважаючи такий поділ природним за умов відсутності в суспільстві реального самоврядування);
- «системний» тип дискурсу, в межах якого елітне виокремлення розглядають як універсальний принцип самоорганізації суспільства; специфічною характеристикою еліти в цьому плані вважають здатність використовувати «культуру» як системотворчий інструмент, здатний транслювати міфологію в ідеологію;
- «контрдискурс», у межах якого фіксується заперечення актуальності розбудови концепцій елітного виокремлення в постмодерному суспільстві. Хоч існування певної ієрархії, наявність елітних груп у сучасному соціумі не заперечується, вони розглядаються як пережиток, як збереження відносин панування людини над людиною.

6. Політична еліта в поглядах українських учених-емігрантів.

У повоєнний період одним із найвизначніших вчених, які розвивали політичну думку і політичну науку серед української еміграції, був Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984 рр.). Він уперше здійснив глибокий аналіз історії

української політичної думки з другої половини ХІХ ст. до середини 80-х років ХХ ст.

В поглядах І. Лисяка-Рудницького дуже чітко простежується те, що він керувався положенням теорії еліт, розробленими італійськими соціологами Г. Москою та В. Парето, які стверджували, що буття нації повинно визначатися національною елітою – самостійною вищою групою людей, наділених особливими якостями. На думку І. Лисяка-Рудницького втрата еліт або правлячого класу призводить до неповноцінності нації. Фундаментальне значення для розвитку наукових досліджень концепцій української державності мали праці І. Лисяка-Рудницького, що склали два томи «Історичних есе». Значення його роботи полягало в тому, що він проаналізував політичні погляди українських діячів з погляду їхньої відповідності державницькій ідеї, співвідношення в них соціального і національного, класового і державницького. Зважаючи на поділ націй Г. Гегеля на історичні та неісторичні, І. Лисяк-Рудницький доходить висновку, що українська нація є неісторичною. Перетворення нації в історичну визначається передусім суспільно-культурною спроможністю національної еліти. Атрибутом «історичної нації», на думку вченого, має бути збереження своїх вищих, елітарних верств, а не лише наявність державності. До прикмет «недержавних», «сплебеїзованих» спільнот І. Лисяк-Рудницький відносить особливу роль селянського чинника: в них основну масу становить селянство, а міське середовище або органічно гетерогенне, або відчужується услід за елітарними верствами. Ця обставина, на думку вченого, ускладнює розгортання українського національного руху.

Ярослав Пеленський – відомий в Україні і поза її межами історик, професор та дійсний іноземний член (академік) НАН України, директор Інституту східноєвропейських досліджень ім. В. Липинського Національної Академії наук. Предметом аналізу Я. Пеленського виступала політична еліта доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років, а також такі її важливі функції як державотворення й державне управління. «Державне будівництво – справа політичного розуму», – зазначає Я. Пеленський. Оскільки ним володіє політична еліта, то на цій групі лежить вся відповідальність за державу. До виконання цих функцій політична еліта повинна бути підготовлена, пропонувати власні програми державного розвитку, світоглядні уявлення щодо соціальної дійсності. Водночас дослідник вважає, що політична еліта повинна володіти певним набором якостей, зокрема вмінням щодо творення органів влади, навичками управління, здатністю порозумітися з суспільством, здобути його підтримку. Політична еліта не може створити державу самотужки, вона завжди повинна працювати з народом. Суспільство, наділяючи легітимністю політичну еліту, повинно поділяти її погляди щодо управління державою. Тому політична еліта повинна переконувати громадськість, надавати їй необхідні знання. Я. Пеленський підсумовує, що політична еліта доби національно-визвольних змагань своїми політичними якостями не відповідала вимогам часу. Вона не зуміла створити сильного апарату влади, армії та поліції, а це унеможливило закріплення української державності. Такі нестабільні періоди

потребують сильних харизматичних постатей, які «твердою рукою» здатні навести порядок. Учений – прихильник ідеї циркуляції еліт. Він вважає, що кожен новий стан національного відродження вимагає нового типу еліти, яка пропонує абсолютно нові концепції державотворення. Однак політична еліта повинна забезпечити творення національної ідеї, яка б на тривалий період об'єднала націю.

Інший український учений-емігрант Григорій Грабович вважає, що еліта завжди існує. Він визначає її, подібно до В. Парето, як групу кращих представників верстви, суспільства. Саме тому він переконаний, що український народ ніколи не втрачав повністю своєї еліти: навіть серед селян завжди існувала своя еліта. Політична еліта виконує в суспільстві ідеологічну та комунікативну функцію, які полягають в тому, що надають окремим фактам соціальної дійсності політичного значення, формують ставлення громадськості до певних подій.

Таким чином, учені-емігранти досліджували здебільшого національне відродження української нації та роль політичної еліти у ньому. Вони виходять із структурно-функціонального підходу та визначають еліту як групу осіб, що здійснює державне управління, ідеологічну й комунікативну функції. Політична еліта є відкритою групою, задля ефективного виконання своїх функцій вона повинна спиратися на історичний досвід, традиції та культуру.

7. Напрями дослідження політичної еліти в пострадянській українській політології.

Спектр дослідження політичної еліти в українській політології досить широкий: від визначення суті еліти до аналізу процесів її формування і становлення в Україні.

На початку 90-х років ХХ ст. більшість публікацій щодо політичної еліти присвячено відповіді на питання: чи є в Україні політична еліта? У своїх роздумах більшість дослідників доходять висновку, що політична еліта в Україні є, однак позиціонується вона за формальною ознакою: хто при владі, той і є елітою. За висновками Анатолія Пахарєва, в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. На його думку, на початку 90-х років ХХ ст. складається кілька політичних еліт у надрах об'єднань громадян та простежуються три основні напрями майбутньої політичної еліти: націоналістичний, ліберально-центристський і лівий. Професор Марія Пірен вважає, що прагматично еліту можна поділити на ту, що «керує», і на ту, що «гідна керувати», проте її не допускають до влади. Академік Петро Толочко зазначив, що «еліта і народ в сучасній Україні варті одне одного, ніхто не кращий і ніхто не гірший».

Згодом дослідження політичної еліти стали розгорнутішими та ґрунтовнішими. Професор Едуард Афонін виокремлює декілька основних змістовних підходів до визначення поняття «еліта» – статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий, соціокультурний. Прихильники статусно-

функціонального підходу вважають головною ознакою панівної еліти соціальний статус людини, її місце та роль у системі владних структур, ухваленні рішень і реалізації управлінських функцій. Еліта в їхніх визначеннях – це певна система параметрів функціонування соціального поля влади, насамперед таких, як нестановість складу, свобода рекрутування і право на кар'єру, наявність опозиційної контреліти, конкуренція між горизонтальними субелітами, лідерство окремих еліт. Прихильники ціннісного підходу вважають визначальною ознакою еліти духовний аристократизм, особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання, антропологічні особливості. Прихильники соціально-класової моделі підходять до визначення еліти з погляду непримиренності й антагоністичності класових позицій, неминучої конфронтаційності елітних верств і трудящих мас. Інші вчені сповідують так звану соціально-культурну модель еліти. В основі їхніх поглядів лежать ідеї цивілізованого духовно-морального розвитку суспільства та його елітних верств, аналіз і пошук специфіки владно-управлінської діяльності в різних сферах життя соціуму, виходячи з історичних традицій і культурно-психологічних відмінностей народу.

В українській науковій літературі триває дискусія щодо розуміння суті політичної еліти. Найпопулярнішим є структурно-функціональний підхід: визначення еліти за її місцем і функціями в політичній системі. Професор Микола Головатий визначає політичну еліту як верхівку того класу, соціальної групи, політичної сили, яка безпосередньо здійснює політичне керівництво суспільством, стоїть біля керма державного урядування. Олексій Крюков, доктор наук з державного управління, вважає, що політична еліта визначається місцем у системі органів державного управління, доступом до державної влади. Дослідник Олег Білий стверджує, що є досить підстав для того, щоб під політичною елітою розуміти передусім політичний авангард, верству керманичів.

Розвивається напрям розуміння політичної еліти як групи осіб, які займаються ухваленням політичних рішень. Цей напрям розвиває вчений Борис Кухта. На його думку, політична еліта – це вузька верства особистостей, яка систематично приймає політичні рішення й організовує їхнє виконання, контролюючи цей процес. Цю позицію підтримує Тетяна Бевз, яка визначає політичну еліту як порівняно замкнуту спільноту з доволі постійним і кількісно обмеженим складом, яка має вирішальний вплив на обґрунтування загальнонаціональних (суспільних) цілей та на розроблення, ухвалення та впровадження політичних рішень.

Третій підхід відповідає ціннісним уявленням про еліту, у якому під політичною елітою розуміють духовних провідників нації, осіб, що володіють високоморальними цінностями та зразками поведінки. Зокрема, Володимир Козаков зазначає, що правляча еліта являє собою невелику й досить нетипову частину населення, їй притаманні певні політико-культурні цінності, норми, стереотипи, стандарти й традиції у сфері влади. Владислав Ковалевський дає

таке визначення: еліта виступає соціальною верствою, «яка виробляє та демонструє взірці мислення та поведінки, що приймаються соціальною групою чи суспільством як норма». Степан Вовканич – один із перших українських дослідників політичної еліти, вважає, що національна еліта за своєю подвижницькою працею, за екзистенційними патріотичними функціями, непересічними енергетичними характеристиками та моральними чеснотами не є закритим (непорушним) соціальним станом (кланом), а відкритою системою з перманентними процесами, до яких може долучитись кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків, надавши нового імпульсу розвитку суспільства.

Ціннісне розуміння суті політичної еліти дає змогу зазначати про внутрішню особистісну елітарність, тобто духовно-інтелектуальні, освітньо-професійні, психофізіологічні, поведінкові та інші суб'єктивні якості. Представники цього підходу, аналізуючи політичну еліту, часто вживають поняття «псевдоеліта» і «квазіеліта». Зокрема, Віктор Каспрук вважає, що на теренах України продовжує діяти квазіеліта, яка чинить усе можливе, аби не допустити до влади справжню національно-налаштовану еліту. Він зазначає, що по суті від часу незалежності в Україні при владі перебуває неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії «старшого брата» (йдеться про залежність від політики Москви)). Це твердження підтримує Михайло Гордієнко, зазначаючи, що за роки незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Деякі дослідники, зокрема професор Л. Кочубей, під квазіелітою розуміє еліту перехідного суспільства. Вона вважає, що такий тип еліти притаманний Україні, адже «говорити, що в нас вже сформувалася еліта, особливо на рівні державних менеджерів чи політичних діячів, зарано». На її думку, українській квазіеліті притаманні ознаки номенклатури.

Існують й інші альтернативні уявлення про політичну еліту. Дмитро Видрін, Дмитро Табачник та Олександр Гладкий вважають, що політичний істеблішмент України можна вважати лише правлячим класом, люди, які перебувають при владі, не є елітою в її повноцінному розумінні. Цей прошарок не має навіть половини ознак еліти, і, що найгірше, відірваний від потреб та бід суспільства і продовжує дистанціюватися від нього. Виходячи з цього, не варто численну армію функціонерів державного апарату ототожнювати з елітою суспільства.

Особливу увагу дослідники приділяють вивченню структури політичної еліти України та способів її формування. На думку Миколи Михальченка, політична еліта в сучасній Україні є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої груп, які розпадаються. Він виокремлює такі специфічні еліти: еліти класів, прошарків, професійних груп населення; еліти політичних партій, громадських організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти регіонів (автономія, область, місто, район); еліти надпартійні (незалежні, які опираються

на недержавні економічні структури та засоби масової інформації). Марія Пірен зазначає, що у правлячій еліті виділяють відкриту (прозору) і тіньову групи. На її думку, «відкрита правляча еліта – це публічні політики, які здобули певну позицію у державній владі (окремі депутати, члени уряду, державні службовці високого рангу тощо). Тіньова правляча еліта – це ті, хто має сильний вплив на ухвалення державних рішень завдяки своєму багатству, діють вони не публічно, а «в тіні». Тіньова правляча еліта є в усіх суспільствах, але її питома вага, вплив та можливості порівняно незначні. В Україні є сприятливі умови для зростання ролі тіньової еліти».

В. Ковалевський у структурі еліти виокремлює політичних лідерів, лідерів громадської думки і навіть лідерів окремих невеликих груп чи колективів, представників влади та органів самоврядування. А. Пахарев визначає, що структуру еліти становлять: верхівка правлячих структур усіх гілок державної влади, лідери провідних політичних інститутів суспільства, верхівка опозиційних політичних сил (партій, рухів, інститутів громадянського суспільства, громадськості), представники політизованої інтелігенції – керівники і провідні співробітники засобів масової інформації, суспільствознавці академічної науки, керівники і професура навчальних закладів, представники творчих спілок та організацій, які беруть активну участь у політичному житті.

Володимир Білецький виділяє в межах еліти групи з умовними назвами «негатив», активний «позитив» і пасивний «позитив». У складі групи «негативу» наявні:

- «пристосуванці», які негайно пристосувалися до ситуації, стали «державниками» і в певному розумінні перейшли у відносний позитив;
- «малокваліфіковані», які також частково втратили свої посади і змушені перекваліфікуватися, що пов'язано з економічною реформою;
- невелика частина «непримиренних» провідників антиукраїнських організацій, зокрема в Криму й на сході України, які вміло використовують скрутну економічну ситуацію;
- частина впливових місцевих мас-медіа, політиків, економістів, які активно проводять проросійську політику;
- «червоні директори»;
- тіньовики, що мають економічний вплив, але не працюють на державу, народ, а навпаки, – «перекачують» національні багатства за кордон.

У складі групи «активного» позитиву:

- видатні діячі національної культури, зокрема, письменники, лідери художніх колективів і шкіл народно-прикладного мистецтва, співаки і спортсмени;
- діячі правозахисного руху;
- «нові українці» з числа українських бізнесменів, ділових людей, господарників нового покоління, народжених «оксамитовою революцією»;
- «нові українці» з числа нового дипкорпусу;
- лідери партій і громадських патріотичних організацій (нова партійна

еліта).

У складі групи «пасивного» позитиву:

- керівники різних рівнів, які ще не визначилися головно через невизначеність (багатофакторність) ситуації;
- частина військових командирів, керівників, інтелігенції з числа «російськомовних».

З огляду на неоднорідність та не завжди компетентність політичної еліти Іван Мигович поділяє її на різні соціальні групи. Найчисленнішою є група колишніх партійних, державних і господарських керівників. Одні прийшли в нові структури влади з реформістськими переконаннями, інші (більшість) – внаслідок традиційного пристосування – з прагненням «керувати». Стійкішою морально, але професійно слабше підготовленою до управління суспільними справами є частина еліти, яка вийшла з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл. Окрему групу становлять ідейні противники комуністичного устрою, частина яких прямо чи побічно від нього постраждала. Дослідник виділяє також іще частину, яка складається з нового соціального шару вітчизняних підприємців, банкірів. Нечисленною є група сучасної політичної еліти, яка сформувалася з кар’єристів і авантюристів, що вплинули на поверхню суспільного життя за допомогою соціальної, політичної і націоналістичної демагогії. Подібне бачення структури еліти мають дослідники М. Шульга, В. Деркач та М. Думбровський, М. Головатий.

Значну увагу в українській політичній науці присвячено проблемам становлення політичної еліти України. Аналізуючи процес формування української політичної еліти, М. Михальченко визначає шляхи її становлення:

- внаслідок добору та розстановки кадрів КПРС, яка правила до 1991 р. (незалежно від того, чи змінили вони свої позиції);
- внаслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному правлінню;
- як результат входження в політику нових груп та окремих громадських діячів, безпосередньо не пов’язаних ні з комуністичним режимом, ні з рухом опору йому.

Професор Микола Шульга вирізняє чотири етапи становлення політичної еліти в Україні у новітній період.

• Перший – 1989-1994 роки. У цей час формувалася нова еліта, співіснуючи зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Відбувалася конвертація політичного й адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, радянських, комсомольських органів, керівників підприємств) в економічний.

• Другий етап – 1994-1999 роки. На цій фазі відбувається накопичення обсягів капіталу в усіх трьох групах еліти – старої правлячої, нової правлячої та нової кримінальної. Розгортається протиборство регіональних еліт як між собою, так і за контроль над центральною київською владою. Великий бізнес стає джерелом рекрутування політичної еліти.

- Третій етап – 2000-2004 роки. Зливаються три групи еліти – стара, нова і

кримінальна – у нову (прокучнівську). На цій базі формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення з владою. Відбувається перерозподіл владного ресурсу, відсторонюється від влади частина вищої владної еліти, і на цьому ґрунті формується контреліта.

- Четвертий етап – з кінця 2004 р. Під час президентських виборів поглибився розкол владної еліти, розпочалося протистояння регіональних еліт. Відбулася післявиборча масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти, і як результат, призвела до сплеску управлінської некомпетенції.

Вивчення взаємозв'язку регіональної та загальнонаціональної еліти є ще одним напрямом дослідження в сучасній політичній науці. Зокрема, М. Головатий, аналізуючи загальнонаціональну і регіональну еліту, виокремлює дві проблеми. Перша – «формування конче національної еліти, забезпечення її спроможності не просто самореалізуватися, а й максимально прислужитися власному народові, державі, а вже затим самій собі». Друга – «неузгодженість дій еліти загальнонаціональної і регіональної, що посилює федералістські настрої, тенденції, а відтак ставить під загрозу національну єдність унітарної української держави».

Цікавим напрямом дослідження є вивчення взаємозв'язку еліти та інтелігенції, удосконалення механізмів рекрутування еліти. Українські дослідники відзначають недоліки механізмів рекрутування політичної еліти України. Зокрема, Валерій Кравченко зазначає, що їхня недосконалість призводить до погіршення якісних ознак нашої політичної еліти. Автор пропонує запровадити такі «селекційні механізми»:

- чіткіше розмежування політичної та економічної влади, що створюватиме дистанцію між державно-посадовою номенклатурою та розподілом великої власності в ході приватизації, сприятиме запобіганню корупції на «верхньому поверсі» нашого суспільства;

- посилення громадського контролю за діяльністю правлячої еліти;
- наближення інтересів політичної еліти до інтересів і потреб населення.

Дослідження політичної еліти в українській політичній науці стають усе ґрунтовнішими і масштабнішими.

Контрольні запитання:

1. Зазначте риси, яким би мав відповідати князь у Київській Русі, на думку авторів тогочасних літописів та повчань.
2. Назвіть відомих гуманістів українського відродження та охарактеризуйте їх лідерсько-елітарні ідеї.
3. Суть елітарної особистості у поглядах Григорія Сковороди.
4. Проаналізуйте ідеї еліти в політичній думці України XIX – початку XX століття.
5. У чому полягала концепція національної аристократії В'ячеслава Липинського?
6. Охарактеризуйте теорію рис політичної еліти Дмитра Донцова.

7. Визначте особливості національного становлення українського народу у працях українських учених-емігрантів.
8. За якими ознаками можна типологізувати політичну еліту у сучасних українських дослідженнях?
9. Проблеми «квазіеліти» в дослідженнях сучасних вчених.
10. Простежте динаміку розвитку ідей становлення політичної еліти в сучасній Україні.

Тема 1.3. Політична еліта в соціальній структурі суспільства

Мета: розглянути еліту як політологічну категорію; визначити причини елітарності суспільства; зсувати суть, структуру і функції політичної еліти; простежити взаємозв'язок між політичною та соціальною сферами суспільства; сформулювати уявлення про місце політичної еліти у соціальній структурі суспільства; визначити соціальні механізми формування та репродукції політичної еліти; встановити критерії легітимності політичної еліти; дослідити особливості політичної еліти в перехідних суспільствах.

План:

1. Еліта як категорія політичної науки.
2. Поняття соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.
3. Взаємозв'язок між соціальною структурою та політичною елітою.
4. Соціальні механізми формування та репродукції політичної еліти.
5. Легітимність політичної еліти.
6. Політична еліта в перехідних суспільствах.

Основні поняття: громадська думка, елітаризм, елітизм, елітна солідарність, елітні мережі, елітологія, зміна еліти, клани, коаліційні еліти, конкурентні еліти, консенсусні еліти, контреліта, легітимація, легітимність, люстрація, меритократія, номенклатура, номенклатурне рекрутування, опозиційна еліта, перехідне суспільство, політична еліта, політичний інститут, політичний клас, правляча політична еліта, рекрутування еліт, соціальна група, соціальна мобільність, соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціальна структура, субеліта, тоталітарна еліта, традиція, трансформація еліти, циркуляція еліти.

1. Еліта як категорія політичної науки.

Термін «еліта» має багато визначень, зокрема такі, як:

- люди, які посідають високе становище в суспільстві й відтак впливають на соціальний процес (О. Дюпре);
- меншість, яка здійснює найважливіші функції в суспільстві, має найбільшу значущість і вплив (Сюзан Келлер);
- особи, які займають такі соціально-політичні позиції, які дають їм змогу піднятися над середовищем звичайних людей і приймати рішення, що мають

значні наслідки (Чарльз Мілс);

- порівняно невеликі групи, які охоплюють осіб, що займають провідні позиції в політичній, економічній, культурній сфері життя суспільства (В. Геттсмен);

- найактивніші у політичних відносинах люди, орієнтовані на владу, організована меншість суспільства (Гаetano Моска);

- особи, які визначаються найвищим почуттям відповідальності (Хосе Ортега-і-Гасет);

особи, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Гарольд Лассуелл).

Загалом під поняттям «політична еліта» розуміють меншість суспільства, яка є достатньо самостійною, порівняно привілейованою групою осіб, які наділені визначними психологічними, соціальними й політичними якостями, беруть безпосередню участь у прийнятті та виконанні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Категорія «політична еліта» відображає групову та інституційну складові явища політичної еліти. Водночас політична еліта є суб'єктом політики, а це означає, що вона має усвідомлений політичний інтерес, володіє стратегією та ресурсами для досягнення свого інтересу. Польська дослідниця Ірена Панькув виділяє чотири групи інтересів, які відстоюють члени політичної еліти:

- Інтерес бенефіціантів. Члени політичної еліти відповідно до поширеної думки належать до бенефіціантів, тобто осіб, які досягли певного життєвого успіху як в матеріальному плані, так і в здобутті певної престижної життєвої позиції. Причому діяльність політиків у власних інтересах не вважають як щось ганебне.

- Інтерес гравців. Вирізняє передусім контреліту, яка намагається зайняти місце на політичній сцені. Виражається в намаганні за будь-яку ціну залишитися на своєму місці і продовжити гру.

- Інтерес реформаторів. Відрізняється від інтересу гравців чіткішим акцентуванням інтересів інших, а не лише намаганням утриматися в групі гравців. В уяві членів еліти група гравців сама зацікавлена в реформах, в демократичних перетвореннях, оскільки ті створили можливість існування еліти в сучасному вигляді.

- Загальний інтерес (інтерес держави), який виявляється найслабше і спорадично декларується представниками еліти.

До головних ресурсів політичної еліти належать: політичні (адміністративна посада, партійне членство); економічні (власний матеріальний достаток, фінансова підтримка по лінії патронажно-клієнтських зв'язків); соціальні (особисті зв'язки, широке коло соціальних контактів, підтримка з боку громадськості); культурні (рівень та якість освіти, загальна культура, інтелігентність); символічні (визнання з боку інших елітних груп, визнання у своїй елітній групі); особистісні (харизма, здатність заволодіти громадською думкою); репутаційні (реальні справи, професіоналізм у своїй сфері діяльності);

комунікативні (впізнання, можливість доступу до реальної інформації і трансляції інформації про себе).

Головними, рисами політичної еліти є відносна самостійність щодо суспільства; вищий соціальний статус у політичній сфері і престижність соціального становища; політична влада та орієнтування на владу; відносний збіг мети й інтересів, групова свідомість; сила волі і харизматичність, тяжіння до лідерської ролі; здатність ухвалювати важливі державні рішення і готовність нести за них відповідальність; односпрямованість вектора кар'єрних устремлінь; спільна ідентифікація осіб, які належать до еліти.

Головною цінністю для політичної еліти є влада, завдяки якій еліта володіє ключовим ресурсом і може управляти суспільством.

Існування політичної еліти в суспільстві зумовлене такими чинниками:

- фізична, психологічна і соціальна нерівність людей, які мають неоднакові здібності, можливості й бажання брати пряму участь у політиці;
- необхідність розподілу праці, зокрема, потреба в професійному й компетентному виконанні обов'язків політичного керівництва суспільством;
- висока значимість управлінських обов'язків для суспільства, з якою пов'язана необхідність відповідно стимулювати таку працю;
- широка можливість використання управлінської діяльності для отримання соціальних привілеїв, оскільки вона прямо пов'язана з розподілом цінностей;
- мала політична активність більшості, оскільки головна діяльність більшості громадян лежить поза політикою, в якій вони недостатньо компетентні.

У політичній науці існують теорії обґрунтування еліти, серед яких виокремлюють:

- ірраціональне обґрунтування еліти, зокрема «харизматичне»: лідер – від Бога; лідер – харизматична постать, яка не робить помилок (Тома Аквінський, Макс Вебер);
- біологічне обґрунтування, яке полягає на твердженні, що політична еліта – це певний генетичний резерв індивідуальностей етносу, який становить 5-10 % популяції (С. Дарлінгтон, Р. Уільямс);
- психологічне обґрунтування, яке полягає в наявності певних психологічних типів людей, одні з яких придатніші до політичної діяльності, інші - менше придатні (А. Біне, Сімон, З. Фрейд, К. Юнг);
- технократичне обґрунтування, пов'язане з розвитком науково-технічного прогресу та його результатами, який потребує для успішної реалізації професіоналізму, компетентності і спеціалізації в керівництві й управлінні, що стає прямим обов'язком еліти (Торстен Веблен, Джеймс Бернхем);
- функціональне обґрунтування, яке полягає в необхідності здійснення функцій керівництва й управління суспільством політичною елітою (Л. Саністебан);
- історичне обґрунтування поділу людей на нижчих і вищих, тобто на еліту і масу, яке часто використовували в історії людської цивілізації (А. Грін,

Ж. Лакруа).

Структурно-функціональний підхід до розуміння політичної еліти визначає її виходячи з позицій та функцій, які вона виконує в суспільстві. З погляду структурно-функціонального підходу, еліта це:

- чиновники вищого рангу, наділені формальною владою в організаціях та інститутах, що визначають соціальне життя (Томас Дай);
- особи, що займають владні позиції (Амітай Етціоні);
- специфічні владно-політичні групи, які представляють виконавчу частину правлячого класу (Мірослав Нарта).

Ціннісний підхід наголошує на персональних характеристиках індивідів, які належать до політичної еліти. Прихильники ціннісного підходу трактують еліту як:

- «богом натхненні» особистості, що відгукнулися на «вищий поклик» (Жульєн Фрейнд);
- творчу меншість, яка протистоїть нетворчій більшості (Арнольд Тойнбі);
- осіб, які мають інтелектуальну і моральну перевагу над масою незважаючи на свій статус (Жан Боден);
- харизматичних особистостей (Макс Вебер);
- осіб, що отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності (Вільфредо Парето).

Суттю політичної еліти є влада. Вона є системотворчим елементом, основним ресурсом політичних інститутів. Політична еліта прагне влади, зокрема, мотивація цього прагнення може бути двох типів: соціометрична та езопова. Езопова мотивація влади є прагненням до самореалізації, жадобою влади задля самої влади. Соціометрична мотивація – це прагнення влади як інструменту для досягнення інших громадських цілей (наприклад, добробуту, порядку тощо). Не потрібно ідеалізувати соціометричну мотивацію – політична діяльність повинна бути самореалізацією. Ідеальним для політика є поєднання мотивацій. Влада не лише мета для політичної еліти, а й ресурс, що часто стає предметом торгів та обміну між елітними групами. Влада – це цінність, що об'єднує різних осіб в єдину соціальну групу та політичний інститут – політичну еліту, отже, влада є суттю політичної еліти.

У політичній науці розрізняють моністичний та плюралістичний теоретичні підходи до пояснення феномену еліт. Спільним для цих двох концепцій є визнання еліти як правлячої меншості, яка має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності. Головною відмінністю є те, що прихильники моністичного підходу до оцінки еліти наголошують на її однорідності, замкненості, горизонтальній мобільності (переміщення можливе лише в межах елітних груп) та її непідконтрольності з боку більшості навіть в умовах демократії. Прихильники плюралістичної концепції зазначають, що демократичні механізми влади забезпечують конкуренцію і водночас доступ до неї представників інших соціальних верств. Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам вибирати ту еліту, яка

краще враховує їхні інтереси.

Політична еліта внутрішньо диференційована та ієрархізована, визначається певною структурною організованістю. У ній можна виділити підгрупи за різними критеріями, як формальними, так і неформальними. Формальні субелітні групи можуть бути галузевими (політична, економічна, військова субеліти), функціональними (ідеологи, силовики, адміністратори й ін.), ієрархічними (субелітні верстви), рекрутованими (призначенці, обранці). У політичній еліті виділяють найвпливовішу групу осіб, яка володіє високими посадами і позиціями в політичних інститутах, чинить вирішальний вплив на прийняття державно-політичних рішень – це правляча еліта. В середині правлячої еліти існує невелика згуртована група, яка розміщена на вершині владної піраміди. Ця група налічує, зазвичай, 20-30 осіб і є найзакритішою, найбільш згуртованою і тяжко доступною для досліджень. Невід’ємним елементом кадрового корпусу вищої політичної ланки в демократичній державі є опозиційна еліта – група найвпливовіших осіб з опозиційних партій та рухів, члени так званих тіньових кабінетів, опоненти офіційного урядового курсу з фінансово-промислових і бізнес структур, критично налаштовані авторитетні представники творчої інтелігенції, вчені. Опозиційна еліта володіє всіма характерними рисами еліти за винятком головної: вона не володіє реальною владою і не має прямого доступу до державного управління. Ця еліта пропонує альтернативні рішення, критикує правлячу еліту і постійно змагається з нею за доступ до влади. У кожному суспільстві може існувати контреліта – це група людей, яка охоплює активістів політичного та громадського життя та протистоїть політичній еліті загалом. Саме вона може замінити в майбутньому існуючу еліту, сформувати новий тип політичної еліти. Важливою структурною ланкою еліти є навколоелітне середовище – близькі помічники тих, хто реально творить політику. Це радники і консультанти різних рівнів, члени рад, комісій і робочих груп, авторитетні юристи, публіцисти, вчені, письменники – передусім ті, хто становить команду керівника. Ці люди відіграють роль менеджерів, які, не займаючи ключових державних посад, володіють достатніми повноваженнями і реальними неформальними можливостями для того, щоб впливати на процес ухвалення рішень. Власне правляча еліта, опозиційна еліта й навколоелітне середовище утворюють політичну еліту в широкому розумінні цього слова.

Потрібно виокремити такі найсуттєвіші функції політичної еліти:

- стратегічну – адекватне визначення дострокових цілей суспільства, створення результативної програми, дій шляхом генерування нових ідей, що відображають інтереси суспільства, вироблення концепції реформування країни;
- організаторську – здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя;
- комунікативну - ефективну репрезентацію, вираження й відображення в політичних програмах інтересів і потреб різних соціальних верств і груп населення, що припускає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей,

характерних для суспільства;

- інтегративну – зміцнення стабільності та єдності суспільства, стійкості його політичної й економічної систем, недопущення й вирішення конфліктних ситуацій, забезпечення консенсусу щодо основних принципів життєдіяльності держави.

2. Поняття соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.

Політика завжди корелюється із соціальною сферою життя людини. Актори політики, тим більше політична еліта, повинні враховувати соціальні настрої, потреби суспільства, визначати базові соціальні групи. Окрім того, політична еліта сама є соціальною групою і посідає визначене місце в соціальній структурі.

Поняття «соціальна структура» вживають у широкому і вузькому розумінні. У першому випадку «соціальна структура» – це побудова суспільства загалом, всі елементи системи, їхні взаємозв'язки, взаємодії. У вузькому значенні «соціальна структура» це соціальний склад суспільства, набір елементів, які виступають як об'єктивний поділ суспільства на класи, верстви, групи; це сукупність соціальних спільнот, які відображають соціальну нерівність людей у суспільстві у зв'язку з неоднаковими соціальними статусами і соціальними ролями.

Сутність соціальної структури суспільства найбільш повно виражається у її загальних рисах, до яких можна віднести:

- багатоманітність соціальних елементів, що утворюють соціальну структуру суспільства (соціальний інститут, соціальна група, соціальна спільність тощо);
- різний ступінь впливу кожного складового елемента соціальної структури суспільства на соціальні процеси і явища, відмінність їхніх соціальних ролей;
- наявність відносно стабільних зв'язків між складовими елементами соціальної структури суспільства, взаємозалежність останніх. Це означає, що жоден елемент соціальної структури не може існувати в суспільстві автономно. В будь-якому випадку він поєднаний соціальним зв'язком з іншими структурними підрозділами суспільства. У цьому випадку є цікавою історія про Робінзона Крузо, який навіть опинившись на безлюдному острові, перебував у тісному зв'язку з суспільством (користувався речами, що виготовили інші люди, займався тими ж видами занять, що і в Англії – облаштовував власну оселю, вирощував сільськогосподарські культури, молився Господові тощо);
- взаємопроникненість елементів, що забезпечує цілісність соціальної структури, тобто одні й ті ж соціальні суб'єкти можуть бути частинами різних складових одиниць суспільства. Наприклад, одна і та ж особистість може бути включена до різних соціальних груп та спільностей;
- багатофункціональність і стабільність – кожен елемент соціальної структури суспільства виконує свої специфічні функції, які є відмінними від ролей інших соціальних елементів, що й передбачає значну кількість соціальних функцій суспільства.

Таким чином, соціальна структура суспільства має два основних компонента: наявність складових елементів та соціальних зв'язків, що виникають між цими елементами.

Необхідним елементом соціальної структури, що закріплює соціальну ієрархію суспільства виступає соціальний статус.

Поняття «соціальний статус» вперше почало використовуватися у стародавньому Римі (власне термін «статус» походить з латинської мови і означає «становище») і його трактування було близьким до сучасного, тобто це поняття визначало положення людини в суспільстві.

Соціальний статус – це положення соціального суб'єкта в суспільстві, що передбачає для нього певні специфічні права і обов'язки, правила поведінки. Таким чином, соціальний статус визначає становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціально значущими для даної соціальної системи критеріями (економічними, політичними, соціально-правовими, професійно-кваліфікаційними тощо).

Соціальні статуси поділяються на природжені та набуті. До природжених статусів відносяться стать, раса, а також статус доньки чи сина по відношенню до своїх батьків. Набутими є статуси, котрі соціальний суб'єкт може отримувати в результаті входження його до тієї чи іншої соціальної групи або спільності. Набутих статусів є незрівнянно більше у порівнянні з природженими. До них відносяться наприклад, статус одруженого, батька чи матері, робітника, студента тощо. Соціальний статус є поняттям родовим. Тобто статус студента або робітника має не одна особа, а мільйони одночасно. Тож соціальні статуси зумовлюють формування великих соціальних груп, сукупність яких становить соціальний склад населення. За своїми функціональними особливостями статуси поділяються на політичні (громадянин, депутат), економічні (власник, підприємець, робітник, службовець), демографічні (чоловік, жінка, дитина), родинні (дружина, чоловік, донька, син), науково-освітні (вчений, професор, викладач, студент) та багато інших груп статусів.

З поняттям соціального статусу нерозривно пов'язане поняття соціальної ролі. Теорія соціальних ролей була розроблена Я. Морено, Дж. Мідом, Р. Дарендорфом. Особистість одночасно включена до різних соціальних систем. Звичайно, в кожній з них вона має різні права і обов'язки. Наприклад, одна і та ж особа в різних соціальних системах має права і обов'язки члена трудового колективу, чоловіка та батька, громадянина держави тощо. Отже, особа володіє різними соціальними статусами. Зрозуміло, що кожен із соціальних статусів, яким володіє соціальний суб'єкт, передбачає для нього специфічні правила поведінки, відмінні від тих, що надають йому інші соціальні статуси. Логічно, що якщо соціальний суб'єкт володіє багатьма статусами, а кожен статус передбачає лише окремі права, обов'язки і правила поведінки для нього, то в різних ситуаціях дії і вчинки цього соціального суб'єкта будуть відрізнятися. Тому вдома ми поведимося зовсім не так, як на роботі чи в громадських місцях. Такі форми поведінки і прийнято називати соціальними ролями. Так, в сім'ї ми

граємо одну соціальну роль (наприклад, чоловіка, дружини, батька, дитини тощо), в трудовому колективі – іншу, а в компанії друзів – третю. Неважко помітити, що соціальна роль напряду залежить від соціального статусу, і в соціального суб'єкта може бути стільки соціальних ролей, скільки в нього є соціальних статусів.

Соціальна роль – це певна модель, зразок поведінки соціального суб'єкта відповідно до його соціального статусу. Справді, коли поведінка соціального суб'єкта не виходить за рамки прав і обов'язків, які для нього надає той чи інший статус, то така поведінка має право називатися соціальною роллю, що її виконує цей соціальний суб'єкт. Інша справа, коли він нехтує власними обов'язками і зловживає правами. Рано чи пізно така ситуація призведе до конфлікту соціального суб'єкта з людьми, що її оточують. Тому, коли поведінка особи виходить за межі її соціального статусу, не відповідає йому, таке явище називають рольовим конфліктом. Як правило, рольові конфлікти виникають тоді, коли інтереси члена соціальної групи не відповідають загальним груповим інтересам, що призводить до протиборства між членом групи і всією групою. З іншого боку, інтереси особистості формуються під впливом інших соціальних груп, членом яких вона також виступає. Отже, мова йде в першу чергу про протиборство різних соціальних груп з різними соціальними цінностями, членами яких є особистість.

Складність побудови соціальної структури полягає ще й в тому, що у суспільстві є відносини соціальної рівності і нерівності. Типовий приклад – пересічний службовець чи студент прирівнюються законом України за своїми конституційними правами до Президента України, адже Конституція нашої держави передбачає рівність громадян. Разом з тим, абсолютно зрозуміло, що за правами і пільгами ці категорії громадян значно відрізняються між собою. Тож соціальна рівність є поняттям доволі хитким. Навіть в межах одних і тих же соціальних груп будуть простежуватися елементи ієрархії, викликані різними способами життя окремих соціумів, їх активністю та участю у громадському житті. Тим паче, що самі соціальні відносини фактично є відносинами соціальної нерівності. Прагнення зобразити соціально рівне суспільство в наукових і філософських творах були фантазією, утопією. Спроба ж побудувати комунізм як суспільство соціально рівних індивідів, призвела до трагедій мільйонів.

Фундамент теорії соціальної стратифікації було закладено К. Марксом та М. Вебером. Сама ж теорія була розроблена на початку 40-их років ХХ ст. американськими соціологами П. Сорокіним, Т. Парсонсом, Е. Шилзом та іншими ученими, які вважали, що між соціальними верствами існують істотні відмінності, що проявляються в характері власності, якою вони володіють, рівні доходів, престижі, авторитеті, пільгах, обсягові влади.

Отже **соціальна стратифікація** – це соціальний процес, в ході якого соціальні верстви виявляються нерівними між собою і відрізняються за правами, пільгами, авторитетом, престижем. Соціальна стратифікація означає і

процес розшарування суспільства на верстви, нерівні між собою і саме це розшарування. Соціально нерівні верстви прийнято називати стратами.

Страта – соціальний прошарок індивідів, що різняться за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства. Слід зазначити, що страти існують в будь-якому суспільстві, де є соціальна нерівність. Тому існування страт в колишньому СРСР свідчило про наявність у ньому соціальної нерівності. Щоправда, межі між стратами визначити іноді буває дуже складно, і, як правило, тим складніше, чим більше страт в суспільстві існує.

За роки існування теорії соціальної стратифікації були зроблені спроби розробити загальну стратифікаційну модель суспільства.

Опираючись на наукові дослідження своїх попередників, сучасний американський соціолог Е. Гідденс, виділив такі системи стратифікації як рабство, касти, стани і класи.

На Заході для ілюстрації соціальної стратифікації, найчастіше використовують семирівневу модель, яка виглядає так:

- 1 - вищий клас професіоналів, адміністраторів;
- 2 - технічні фахівці середнього рівня;
- 3 - комерційний клас;
- 4 - дрібна буржуазія;
- 5 - техніки й робітники, що здійснюють керівні функції;
- 6 - кваліфіковані робітники;
- 7 - некваліфіковані робітники.

Основами стратифікації є:

- економічна база, чинники власності;
- організаційно-політична основа, вплив на владу, участь у соціальних спілнотах, політичних партіях, громадських рухах;
- зайнятість: визначаються класи за розподілом суспільної праці, характером зайнятості;
- культурно-символічна основа: розподіляє суспільство за стилями життя престижу, репутації, релігії, етнічності;
- соціальна основа: виділення груп за доступом до високостатусних соціальних мереж, асоціацій і клубів тощо;
- громадянська основа: визначає групи за політичними, громадянськими, соціальними, економічними правами;
- особистісна основа, «людський капітал»: розподіляє класи за вміннями, спеціальними знаннями, досвідом і навичками роботи, формальною освітою тощо.

3. Взаємозв'язок між соціальною структурою та політичною елітою.

Починаючи з кінця XVIII ст. у соціальних науках стверджується принципово нова точка зору на політику, згідно з якою політичне стає функцією висловлювання соціального, а в політиці відбувається репрезентація соціальних позицій.

Історично політика стала представлятися як система об'єктивних зв'язків, обумовлена соціально-культурними та економічними факторами. Процес становлення індустріального суспільства супроводжувався потужними соціальними і політичними розколами, в результаті яких утворювалися нові соціальні групи, котрі вступали у боротьбу за представництво своїх інтересів в державі та політиці.

Новою формою політичного стає народ, народне волевиявлення. Народ, класи, соціальні та етнічні групи – всі стають об'єктивною реальністю політики, її фундаментальним підґрунтям. Від політики вимагають і чекають точної репрезентації соціальної реальності. У результаті політичне і соціальне здаються назавжди природно і невід'ємно пов'язаними один з одним. Згідно усталеному погляду, в політиці знаходять своє відображення інтереси і потреби різних соціальних груп, які є базою та опорою державної влади.

Основними ознаками політичної суб'єктивності стають здатність і можливість прийняття політичних рішень, наявність засобів і можливостей реалізувати прийняті рішення, участь у політичній діяльності, відповідальність за наслідки прийнятих рішень і політичних дій. Політична суб'єктивність соціальних груп формувалася поступово, в процесі їх власної еволюції і демократизації суспільства, створення соціально-економічних, політичних, правових і соціокультурних передумов і умов політичної діяльності. Соціальні групи розрізнялися і розрізняються за обсягом (великі, середні та малі), соціально-економічному становищу, етнонаціональними і культурними ознаками.

Політичне життя з погляду соціальної концепції політики є процес взаємодії інтересів соціальних груп. Тому опис політичних процесів так чи інакше пов'язаний з аналізом змін соціальної структури суспільства.

Соціальна структура суспільства відображається на складі політичної еліти. Так соціальну структуру індустріального суспільства можна визначити за об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Об'єктивними чинниками виступає зайнятість осіб в економічному виробництві. За ним виділяють такі групи: непрацюючі, безробітні, робітники, службовці, бізнесмени, менеджери. Суб'єктивні чинники – це самоідентифікація осіб, визначення ними свого місця в соціальній структурі, при цьому більшість осіб оперують такими визначеннями, як робочий, нижчий, середній, вищий клас. У період індустріального суспільства соціальна структура сформувала інститути політичного представництва – партії та законодавчі органи влади – соціально-групових інтересів. Однак все ж функція представництва та управління суспільством покладалась на вищий «політичний» клас – політичну еліту. Український дослідник Фелікс Рудич вважає, що до політичного класу належать усі, хто має стосунок до управління суспільством, з урахуванням опозиції. Тоді ж як політична еліта є складовою політичного класу, це найбільш обдаровані політики (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу. Політичний клас, правляча еліта являють собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосереджують у своїх

руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів. Політичний клас покликаний визначати і пропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його розвитку, адекватний викликам сучасності й геополітичному виміру країни.

У сучасних суспільствах в якості основних тенденцій еволюції соціальної структури можна виділити наступні:

- Розпад традиційних соціальних груп, притаманних періоду індустріального суспільства (робітничий клас, селянство);
- Поглиблення соціальної диференціації, утворення нових соціальних груп, виникнення складної багатовимірної системи соціальної стратифікації;
- Зміна критеріїв соціальної стратифікації, поява нових середніх та вищих верств суспільства;
- Зростання соціальної мобільності і зміна способу життя основних соціальних груп;
- Криза традиційної соціальної ідентифікації і становлення нової, адекватної сформованим соціально-економічним умовам.

Серед учених немає єдиної думки щодо інтерпретації диверсифікованої і мозаїчної соціальної структури сучасного суспільства. Одні з них вважають, що соціально-класова приналежність продовжує відігравати суттєву роль, однак при цьому відзначається значна зміна характеристик соціально-класової приналежності. Зокрема, у якості таких відзначаються рівень освіти, володіння інформацією і т.п. Інші вважають, що соціальна структура в сучасному суспільстві ґрунтується не тільки на приналежності до певної соціальної групи на основі соціально-статусних характеристик. Соціальна диференціація, на їхню думку, здійснюється також на основі соціально-психологічних і соціально-культурних відмінностей.

Еволюція соціальної структури породила значні зміни у масовій свідомості, характері політичної поведінки та особливостях інститутів політичного участі. Найбільш суттєвими з погляду параметрів політичного процесу є наступні:

- Формування нових рис політичної еліти і стилю її політичної діяльності;
- Індивідуалізація і раціоналізація соціального протесту і політичної поведінки, що тягнуть за собою кризу традиційних механізмів та інститутів політичного представництва, що мали раніше стійку соціальну базу (наприклад партій, а також всієї системи партійно-політичного представництва);
- Поява нового ціннісного розколу, характерного для постіндустріальної фази суспільного розвитку, і вплив цього розколу на політичні розбіжності;
- Зміна значення рівнів політичного процесу для індивідуальних акторів, зокрема посилення значущості місцевого рівня при зниженні значущості загальнонаціонального рівня.

Для соціальної структури посткомуністичних суспільств також характерна значна динаміка, що робить істотний вплив на масову свідомість, політичну поведінку і участь. Серед основних тенденцій можна виділити наступні:

- Значне соціальне розшарування і поява «нових багатих» і «нових бідних»;
- Несформованість середнього класу;
- Значний перерозподіл зайнятості по галузях економіки;
- Висока соціальна мобільність і нестабільність соціальної структури в цілому;
- Масова маргіналізація основних соціальних груп суспільства.

Сучасному суспільству притаманна система багатомірної стратифікації, яка формується на основі таких ознак, як престиж професії, обсяг владних повноважень, рівень доходу і освіти тощо.

Сучасні зміни соціальної структури зумовлені змінами суспільних процесів, формуванням інформаційного суспільства, глобалізацією, перетворенням науки у виробничу силу. Водночас змінюється політична еліта, до її складу належать представники потужних медіа-груп, лідери різних суспільних рухів. Зарубіжні вчені Роланд Робертсон, Леслі Склер, Девід Сінгер вважають, що на політичну еліту, як і на національну структуру, впливає розвиток транснаціональної практики. Дані цих дослідників дали змогу зробити висновок про формування транснаціонального капіталістичного класу, який стає агентом глобальних політичних змін. Цей клас охоплює власників транснаціональних корпорацій, глобалізовану державну бюрократію, наближених до транснаціональних компаній політиків і професіоналів. Ця група впливає на прийняття рішень світового значення та здатна проникати в будь-які частини регіонів і держав. Під вплив цієї еліти потрапляють всі країни, передусім ті, що розвиваються. В обмін на грошову допомогу вони надають глобалізованій еліті контроль над значними ресурсами і публічною сферою. В умовах розширення нового інтелектуального клімату і зростання чинника професіоналізму виявляється феномен плюралізації еліт: еліти стали агрегувати чисельні соціокультурні сегменти, а найважливішою якістю еліти стало вміння вести переговори, формувати коаліції, досягати згоди. Плюралізація життєвих стилів призвела до зменшення авторитету еліти. Межі елітних груп більш відкриті, більш інтенсивними стали не лише процеси міжелітного обміну, а й селекція представників еліти з вищого середнього класу, передусім з менеджерів.

4. Соціальні механізми формування та репродукції політичної еліти.

В рамках даного питання доцільним буде визначити політичну еліту суспільства як таку сукупність індивідів, котра реально здатна впливати на суспільне життя і реалізовувати власні інтереси за допомогою політичних, економічних, культурно-ідеологічних чинників. Таке «персоніфіковане» визначення не означає заперечення важливості ідентифікації конкретних статусних ознак політичної еліти. Якщо говорити про механізми утворення такої специфічної соціальної групи як політична еліта, необхідно розрізняти

можливі види цих механізмів, адже під собою вони, по-суті, мають зовсім різне значення, різні принципи функціонування; окрім того, всі вони в різній мірі, зосереджені в кожному суспільстві, однак в залежності від того, якого типу механізми переважають, утворюється різноманітна специфіка суспільств. В одних суспільствах переважають механізми планового контролю за утворенням кожного наступного покоління політичної еліти, в інших – більше «працюють» механізми конкуренції, активності членів соціуму. Такі розбіжності обумовлені, з одного боку культурно-історичними особливостями кожного соціуму, а з іншого боку – саме вони і обумовлюють ці особливості, адже ми говоримо про таку групу, котра творить соціальну реальність, задає вектори розвитку, створює і підтримує відповідні культурні зразки. Саме тому дуже часто говорять про відповідність типу суспільства типу еліт, даючи при цьому характеристику кожному з них на основі відкритості/закритості можливості доступу всіх членів до владних позицій. Зазначимо, що протягом свого історичного розвитку цивілізації набули особливої значущості декілька основних видів збереження та передачі владних повноважень. Окреслимо основні поняття, що характеризують їх.

Формування – це специфічний процес утворення соціальної групи, який включає в себе всі наведені нижче процеси (репродукція, селекція, рекрутація, синтез, мобільність, тощо). Це найширше, в даному контексті, поняття, яке включає в себе як природні чинники утворення, так і планування. Формування еліти присутнє у будь-якому суспільстві, адже є невід’ємною частиною механізму прагнення його до самоорганізації.

Репродукція – це процес відтворення соціальної групи, з прагненням до збереження певного зразку, в той момент, коли застарілі члени цієї групи змінюються новими. Цей процес також частково носить у собі природній характер, але частка планування підсилюється. Окрім того, такий процес є офіційно затвердженим у різноманітних правових документах і регулюється, таким чином, особами, котрі мають високі показники в певних сферах суспільного буття, а тому є бажаними в даній групі як такі, що покращать її якісні характеристики.

Рекрутація направлена на пошук обдарованих, цікавих з точки зору соціальності, осіб, індивідуальність яких формується природним шляхом, а не механізмом селекції. Таким чином, рекрутація – це процес-пошук, процес, активним елементом якого є пануюча еліта, а не індивіди, що претендують на її позиції. Так, наприклад, у США діє ціла система грантів, премій, стипендій, котрі надаються обдарованим індивідам за певні їх досягнення. Дуже часто, ці гранти діють не лише на території Америки, а й по всьому світу. Потім поступово відбувається залучення цих осіб до певних навчальних або професійних програм, реалізуючи таким чином ідею «притоку мізків» до країни, їх поступову асиміляцію і отримання професійних, обдарованих, високоорганізованих членів соціуму, для подальшого їх залучення до відповідних посад. Частково, на даному прикладі, можна побачити поєднання механізму рекрутації з механізмом селекції, про який йдеться далі.

Селекція – цілеспрямований процес підготовки та відбору індивідів до групи за певними характеристиками, з метою покращення її якісної характеристики. Загалом, можна зазначити, що якщо мова йде про таку статусну групу як еліта, то селекція відбувається на основі освіти, соціального становища, частково – походження, індивідуальних рис індивіда. У деяких країнах, наприклад у колишньому СРСР, цей механізм мав вираження в окремих установах, метою яких було вирощення нових, угідних партії та ідеології, керівних кадрів. Так, якщо не відходити від прикладу, то в радянському союзі цей механізм включався в життя індивідів вже з малечку, як окремий вид соціалізації, через такі організації як «жовтенята» – «піонери» – «комсомольці», і закінчувався ВПШ – Вищою Партійною Школою, де формувалася дійсна еліта суспільства, керівні кадри партії. Паралельно, індивід проходив й інші етапи соціалізації, однак не причетність до цих організацій створювало жорсткі соціальні бар'єри, котрі значно стримували розвиток індивіда в кар'єрному аспекті, науковому і повністю перекривали доступ до стратегічно важливих посад. Таким чином, на основних позиціях опинялися ті індивіди, котрі мали уявлення про всі шаблі функціонування держави, про те, яким чином необхідно керувати цим суспільством у рамках завдань і уявлень, що були поставлені, індивіди – що дуже часто були відірвані від етнічної батьківщини і ставали космополітами за своїми уявленнями. Зараз, у пострадянських країнах, такі організації зруйновані, їх функції частково перебрали на себе інститути освіти, а також організації типу скаутингу. Однак більшою мірою вони виконують інші функції, аніж ідеологічну пропаганду чи відбір, тому в цих суспільствах на передній план у селекції виходять такі ознаки індивіда як соціальне становище, походження, а також індивідуальна наполегливість, амбіційність, тощо.

Часто, при розгляді механізмів селекції, рекрутування до еліт нових елементів, поділяють ці механізми на дві відповідні схеми: систему гільдій та антрепренерську систему. Характерні ознаки цих систем ми розглядали у попередній темі. Зауважимо, що перший тип характеризується груповою мобільністю індивідів, другий тип – індивідуальною. Однак необхідно розуміти, що мова йде, перш за все, про такі-собі ідеальні типи за Вебером, а отже, в чистому вигляді ці системи в буденному житті майже не зустрічаються. Таким чином, ми фіксуємо зовсім різні відтінки того, як може утворюватися еліта. Залишається питання – яким чином це відбувається. Розглянемо детальніше цей аспект.

Перш за все, необхідно розглянути основні функції соціальних елементів правлячої еліти, що базуються на тій соціальній ролі, що кожен з них відіграє у суспільстві, і котра обумовлена тими соціальними статусами, які мають ці елементи у соціумі:

- Політична еліта – публічне прийняття рішень та несення за їх реалізацію відповідальності.
- Економічна еліта – роль неформального лідера, що латентно впливає на прийняття відповідних рішень.

- Управлінська еліта – керівна та організаторська роль у процесі прийняття рішень.

- Культурна еліта – генерує ідеї, виступає раціоналізованим чинником у процесі прийняття рішень.

- Ідеологічна еліта – виступає в ролі акумулятора соціальних настроїв, генеруючи соціально-нормативні основи соціуму та створюючи нові інтелектуальні конструкції. Однак, правляча еліта утворюється і функціонує за законами синергетики. Синергетика – (від грец. *Sinergeia* – спільна дія) – науковий напрямок, що досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах. Правляча еліта – це завжди більше, ніж проста сукупність її членів, груп. Якщо схематично визначити співвідношення та взаємозв'язки між елітними групами в рамках правлячої еліти, то можна побачити, що управлінська і ідеологічна еліти пронизують усю структуру правлячої еліти, перша – за рахунок формально-бюрократичного характеру, друга – за рахунок надструктурної особливості свого існування. Основу правлячої еліти, в залежності від типу суспільства створює або політична еліта (що є характерним для суспільств східного типу), або економічна еліта (такий розподіл є притаманним у суспільствах західного типу). Культурна еліта, при цьому, займається, переважно, процесом соціалізації та «вирощуванням» нових членів суспільства. Таке поєднання елементів у власне правлячу еліту відбувається за рахунок двох основних механізмів – мобільності та синтезу внутрішньоелітних груп.

Соціальна мобільність – це здатність до переміщення в соціальній структурі, можливість входження до нових соціальних груп, здобуття та втрата соціальних статусів. Мобільність може бути горизонтальна та вертикальна, індивідуальна та групова. Горизонтальна мобільність – переміщення індивідів чи груп на одному рівні соціальної структури, наприклад, зміна місця проживання із збереженням попередніх статусів (престиж, дохід, повага). Вертикальна мобільність – переміщення вгору або вниз у соціальній структурі, сходження або падіння індивідів та груп. Саме вертикальна мобільність є чинником належності представників різних соціальних верств до політичної еліти. Групова мобільність – це переміщення в соціальній структурі соціальних груп. Групова мобільність особливо інтенсивна у часи трансформації політичної та соціальної системи, адже тоді й виникають нові престижні ролі. У середині ХХ ст. такою групою стали менеджери – «білі комірці». У періоди революцій відбувається сходження нагору «нового класу». У стабільному суспільстві соціальна мобільність є індивідуальною. Однак піднятися вгору соціуму в жодному суспільстві не легко, існують «сита», «фільтри», які утруднюють вертикальну мобільність. У цій ролі виступають соціальні інститути, які регулюють рух по вертикалі, особливості субкультур і стиль життя кожної верстви, які тестують кожного претендента на відповідність нормам, стилям відповідної вищої верстви, до якої він прагне.

Під мобільністю еліти розуміють входження до еліти, переміщення кадрів всередині політичної системи і вихід з еліти. Елітна мобільність визначається такими чинниками:

а) чинник сім'ї / походження (чинник сім'ї, походження людини, родина визначають її стартовий рівень для подальшого руху нагору. Зазвичай, родина політика-лідера також причетна до кола політичної еліти, володіє впливом на ухвалення рішень);

б) чинник власності і контролю (власники впливових підприємств або ж їхні менеджери, які володіють контролем за виробництвом на цих підприємствах, можуть впливати на прийняття політичних рішень, кооптуючись до середовища політичної еліти);

в) чинник освіти (поширення масової освіти сприяло перетворенню її в інструмент рівності в сучасних суспільствах, освіта є своєрідним соціальним ліфтом, який дає змогу піднятися нагору).

Існують і інші фактори, які впливають на входження та перебування в елітному середовищі.

На думку О. Криштановської та М. Шульги, елітну мобільність у пострадянських країнах, визначають такі фактори:

1. Більш висока в порівнянні з іншими групами конкуренція між кандидатами на посаду, яка виникає на всіх поверхах політичної ієрархії.

2. Невизначеність вимог до кандидатів, які повинні відповідати умовам, які ніде не оголошуються.

3. Елітна мобільність схильна до значно більшої регламентації і планування, ніж інша професійна мобільність, так як існує інституціоналізований кадровий резерв для поповнення вакантних посад.

4. Мобільність еліти регламентується не стільки трудовим законодавством, скільки внутрішньогруповими нормами.

5. На відміну від усіх інших професій входження в еліту є наділенням індивіда первинним політичним капіталом, який він може розвинути або залишити без зміни. Окрім зазначеного механізму соціальної мобільності індивідів, потрібно також виокремити ще один важливий механізм утворення політичної еліти.

Синтез еліт базується на можливості індивідів займати одразу декілька статусних позицій. Таким чином, індивід може бути одночасно, наприклад, Президентом України, вченим, ідеологічним і духовним лідером нації, тощо. Окрім цих двох процесів, переміщення, одночасного обіймання індивідами різних позицій, потрібно також розуміти специфіку міжособистісних відносин. Так, наприклад, ще Ч. Р. Мілс зазначав важливість існування та функціонування елітарних клубів за інтересами для підтримання зв'язків між індивідами в цій групі. Саме він наголошував на тому, що дуже часто найважливіші рішення приймаються саме тут, у неформальній обстановці, а не при офіційних зустрічах, тощо. Саме за рахунок членства в таких клубах можливо досягти того чи іншого соціального положення, адже при цьому «працюють» механізми поруки та рекомендації з боку впливових осіб.

Виокремимо основні риси індивідів, які входять до політичної еліти:

- Представники елітних груп повинні визначатися інтенсивністю соціально-психологічних якостей, що забезпечили б можливість реалізації основних соціальних функцій. Це стає можливим, перш за все, за рахунок освіти та походження, що обумовлює належне виховання індивіда.

- Серед визначальних якостей, у сучасному світі, можна виділити владну спроможність індивіда, багатство, знання та професійні навички, ну і, звичайно, соціальне становище індивіда, його статус, престиж.

- Елітна група виступає референтною як для представників еліти, так і для позаелітних груп. Референтною – тобто такою, з нормами, цінностями, структурою, смисловим наповненням якої індивід співвідносить себе.

- У сучасному світі визначальними для визначення місця елемента у даній специфічній соціальній групі перш за все є походження індивіда, а сфера його діяльності.

- Окрім статусу, головною детермінантою у становищі індивіда у соціальній ієрархії еліт є його міжособистісні зв'язки, як в середині, так і у відповідності з позаелітними групами. Особливо це стосується тієї сфери в якій реалізується владні повноваження індивіда та суміжні за специфікою сфери. Загалом формування політичної еліти – це процес, без якого не існує жодного суспільства, жодного режиму, тощо. Саме від того, яким чином він реалізується залежить якісні характеристики еліти, її функціональні можливості, тощо.

Таким чином, проблематика формування такої специфічної соціальної групи, як політична еліта, є актуальною для дослідження процесів життєдіяльності будь-якого суспільства. Розуміння того, яким чином формується та здійснює свій соціальний вплив найбільш активний соціальний актор, має важливе теоретичне та практичне значення. Процеси формування та репродукції політичної еліти, залежать від конкретного типу суспільства. Чим більш демократичним та відкритим є суспільство, тим більшою кількістю механізмів цей процес реалізується; чим більш суспільство є закритим – тим більше превалюють механізми номенклатурних призначень, контролю з боку «старих» членів еліти та формальності виборів (якщо такі взагалі передбачені). В демократичних суспільствах процеси мобільності правлячої еліти обумовлюються складним поєднанням механізмів селекції та рекрутації. Саме дією даних механізмів забезпечується синтез еліти – тобто корпоративна єдність політичної еліти як специфічної соціальної групи.

5. Легітимність політичної еліти.

Політична еліта – це соціальна група в системі політичних відносин, яка репрезентує владу. Влада становить основу поняття політична еліта, наділяє політичну еліту потребою та здатністю легітимності. Існують три основні групи підходів до розуміння легітимації політичної еліти. Перша група – розуміння легітимації політичної еліти як володіння групою осіб певним набором характеристик, що відповідають суспільним уявленням (походження, освіта, економічний статус, заслуги тощо). Друга група – концепції, де легітимацію

політичної еліти розуміють як постійний пошук консенсусу між суспільством і меншістю, яка ним керує. Третя група – легітимацію політичної еліти трактують як побудову стабільної політичної системи, впорядкування політичної дійсності.

Зазначені підходи до розуміння легітимності політичної еліти висвітлюють лише один із аспектів проблеми легітимації політичної еліти. Походження, соціальний статус та заслуги політичної еліти є чинниками формування політичної еліти, передумовою легітимації цієї соціальної групи. Пошук легітимності еліти як умови стабільності політичної системи є прагненням до рівноваги, яка встановлюється із середини системи за допомогою норм і правил. Отже, легітимація політичної еліти забезпечується перебуванням її в площині прийнятих у даному суспільстві норм і законів. Інший підхід, згідно з яким легітимність розуміють як пошук консенсусу в суспільстві, містить напрацювання спільної системи цінностей та правил гри, які б визнавалися в суспільстві.

З огляду на особливе місце політичної еліти в політичній системі, її статус можна визначити як носія легітимності. Джерелами легітимації, за американським вченим Девідом Істоном, є особисті якості носіїв влади, структури влади та ідеологія. Девід Бітам вважає, що влада легітимується за допомогою таких якісно відмінних чинників, як відповідність її ustalеним нормам, переконання еліти та громадян у справедливості даних норм і сприйняття існуючих владних відносин. Британський вчений Девід Хелд вважає, що процес легітимації визначають сім чинників: насильство, традиції, апатія, власна вигода, ідея загального добра, нормативна згода та ідеальна нормативна згода.

Однак еліта не є монолітною, її творять політичні діячі та адміністративна еліта (бюрократи, чиновники, виконавці). Кожен із структурних елементів має певні відмінності в здобутті легітимності, тоді як сама легітимність залежить від взаємовідносин між цими структурними елементами.

Легально-раціональні джерела легітимації та демократія є взаємодетермінованими. Демократія передбачає досягнення загального добробуту зі збереженням індивідуальних прав, а це можливо лише за умов встановлення чітких правил гри, які визнаються всіма унаслідок раціонального ухвалення рішення. Хоч природа влади й ґрунтується на відкритому імперативному впливі, за умов легально-раціональних джерел легітимації влада стає «ближчою» до кожного члена суспільства. Раціонально-легальна влада виникає на тому етапі історичного розвитку, коли в суспільстві складаються загальнообов'язкові норми, які регламентують процеси соціального управління. Особливого значення в раціонально-легальній формі легітимності набувають закони. Закон виступає предметним виразом узгодження політичної еліти, з одного боку, та суспільства (чи зацікавленої групи) – з іншого. Закони приймають політики, а їхнє виконання здійснює бюрократія. Санкціонування влади нею ж створеним засобом – законом – досягається самою владою на основі прийнятих правових процедур завдяки отриманому праву регулювати

суспільні відносини. Простежується кругова залежність легітимності та легальності: еліта, прийшовши до влади на основі законів, своїм правлінням згодом надає їм легітимності.

Сьогодні найпоширенішою формою впливу народу на владу є вибори. Цей інститут є індикатором демократичності політичної системи, визнаним механізмом рекрутування еліти, найпоширенішим способом залучення громадян до здійснення влади. Вибори стали важливим механізмом легітимації політичної еліти, оскільки вони унаочнюють механізм детермінації еліти й принципи, на яких вони відбуваються, та забезпечують стабільність політичної системи. Сьогодні вибори є головним інститутом демократії, її головною ознакою. Вибори дають змогу формально вибирати та усувати політичних лідерів, уможливають співіснування держави та громадянського суспільства.

Політична еліта застосовує технології забезпечення легітимності. У раціонально-легальній легітимності акцент із цінностей переноситься на знання, вдаль використання якого дає змогу досягти успіхів легітимності. Демократична еліта повинна переконати громадян у необхідності свого існування, доцільності здійснення того проекту соціальної дійсності, який вона пропонує, у підтриманні або необхідності зміни соціального порядку за її сценарієм. Для цього необхідно переконати людей у тому, що вони хочуть саме те, що їм пропонують.

Однією з найпоширеніших технологій є маніпуляція свідомістю. Маніпуляція – це спосіб впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Цей вплив здійснюється приховано з метою змінити думки, мотиви та цілі людей, їхню поведінку в напрямі, потрібному правлячій еліті. Маніпуляція як легітимаційна технологія довела свою успішність.

У суспільствах, де пріоритетною є роль традиції в питаннях легітимації влади, встановлюється традиційне панування – особливий тип владних відносин. Особливості традиційного панування позначаються передусім на відносинах всередині еліти: між політичними лідерами та можновладцями і чиновниками. На думку П. Бергера та Т. Аукмана, традиція – це спосіб звести легітимність до простих формул, які можна було б легко запам'ятати та відтворювати, вона надає явищу стереотипного характеру. Хоч традиція передбачає повторюваність поведінки, однак вона не замикає світ у рутині повторюваних подій, в нескінченному ланцюзі наслідування правил та зразків. Традиція може надавати нових значень легітимізованим явищам, сприяти закладанню фундаменту для нового порядку.

Існують два головних способи передачі традицій: усний і писемний. Традиція – сакральне поняття, що дає змогу пов'язувати себе з попередніми та наступними поколіннями. Саме тому представники політичної еліти всіляко намагаються традиціоналізувати власну діяльність створенням писемних пам'яток, представити свою політичну діяльність з якнайкращого боку, аби вона могла стати традицією і використовуватися наступними поколіннями.

Традиція є також інструментом самолегітимації політичної еліти, оскільки як підстава легітимності може інтерпретуватися нею. Політичні лідери

можуть самостійно конструювати традиції, виправдовувати методи здійснення влади, проекти, які еліта пропонує для розвитку суспільства. Проблема такої легітимності полягає не в технічній функціональності еліти, що представляє певну традицію, а в довірливості суб'єкта легітимності.

Підставою легітимності політичної еліти виступає й харизма. Харизма – це «авторитет незвичайного особистісного дару», наявність особливих якостей у певної людини. Як підстава легітимності, харизма полягає у «повній особистій відданості та особистій довірі, що викликана наявністю якостей вождя у певної людини: одкровення, героїзму тощо». Особа з харизмою пророка чи вождя на війні, видатного демагога на народних зборах чи в парламенті «внутрішньо покликана» керувати людьми, і вони підкоряються їй не тому, що це традиція, а тому, що вірять у неї. Харизматична легітимність не пов'язана з нормами та правилами, а лише з екстраординарними здібностями, якостями та властивостями суб'єктів влади, які є не стільки набутими, скільки дарованими природою. Сама ж легітимність полягає не у володінні цими здібностями, а у визнанні їхньої наявності в певної особи. Харизма покладає на свого носія певні обов'язки: оскільки піддані періодично потребують підтвердження наявності харизми, лідер постійно повинен доводити це публічно. Харизматичний лідер у суспільстві виконує низку функцій, зокрема, функцію легітимності не лише самого лідера, його групи, а й усієї системи влади та соціальної дійсності. Харизматичний лідер спроможний заповнювати нестачу в знаннях та емоційній вірі. Призначення харизматичного лідера, як і традиції, полягає у впорядкуванні соціальних сил. Він повинен запропонувати індивідові саме такий набір цінностей, емоційних станів, правил та норм поведінки, які здатні стати засобом, який би конституював соціальну дійсність. Проте, на відміну від традиції, харизматичний авторитет безпосередньо звернений до людини, оскільки в ньому – набір правил, оцінок, символічних структур, втілених у конкретній максимі життєвої поведінки в формулу «роби, як я, думай, як я».

Потреба у харизматичному лідері є постійною. Кожна нація обирає єдиного представника держави, на якого покладає свої надії, якому довіряє у тяжку годину. Глава держави є своєрідним дзеркалом, у якому відображаються народні сподівання та уявлення. Окрім світоглядних потреб суспільства, що дають змогу легітимізувати політика, в науці виділяють так само психологічні. Своєрідна туга за авторитетом викликає потребу в політичних лідерах, яким суспільство готове підкорятися. Не всі особи готові приймати рішення і брати відповідальність за них. Тому пересічній особі простіше підкоритися лідерові, який готовий взяти на себе обов'язок ухвалювати рішення.

Легітимність є своєрідною властивістю політичної еліти. Вона може виявлятися по-різному, оскільки різні суспільні групи неоднаково реагують на представників політичної еліти. Легітимність – це динамічна характеристика еліти, яка тісно пов'язана з процесами легітимації. Однак легітимація супроводжується і зворотним процесом делегітимації. Делегітимація полягає у різномотивованій фрагментарній чи цілісній, короткотривалій або ж

довготривалій втраті підтримки суб'єктів влади різними групами суспільства. Делегітимація є нормальним елементом функціонування політичної системи. Немає жодної суспільно-економічної або ж політичної системи, в якій усі люди могли б завжди діяти ефективно, раціонально, відповідно до моральних суспільних норм, згідно з правом чи іншими правилами. Якщо процеси делегітимації переважають, втрата легітимності політичною елітою призводить до кризи легітимності політичної еліти. Причинами кризи легітимності є:

- відмінність системи ціннісних орієнтацій політичної еліти та суспільства;
- потреба адаптації та модернізації існуючих політичних інститутів відповідно до нових умов;
- конкуренція між формальними та неформальними інститутами. Несумісність формальних правил і неформальних обмежень (як результат культурної спадщини, в рамках якої було напрацьовано традиційні способи вирішення основних проблем обміну) породжує тертя;
- розходження між обіцянками швидкого успіху й реальними досягненнями, тобто між проголошеними принципами і реальністю;
- внутрішні конфлікти між елітними групами.

Кризи легітимності позначаються на ефективності політичної еліти. Утруднюється процес прийняття політичних рішень, який потребує більше часу на узгодження позицій, з'являються різні центри ухвалення політичних рішень, з яких елітні групи намагаються показати свою впливовість. Криза легітимності політичної еліти має негативні наслідки також для легітимності політичних інститутів, які репрезентовані елітою. Оскільки система та суспільство потребують управління, кризи легітимності політичної еліти не можуть бути довготривалими. Виділяють два можливі варіанти розвитку кризи легітимності. Перший варіант – консолідація. Другий – «вічна боротьба». В умовах демократичного суспільства вихід із кризи легітимності політичної еліти має відбуватися максимально прозоро й відкрито, що сприятиме підвищенню легітимності політичної еліти. Суспільство стає свідком домовленостей, які гарантують, що еліта буде змушена їх дотримуватися.

6. Політична еліта в перехідних суспільствах.

Зміна соціальних, культурних, ціннісних, політичних умов змушує політичні системи трансформуватись, деякі з них змінюються поступово, зміни в інших системах є радикальнішими. ХХ ст. подавало багато прикладів радикальних змін політичних систем у країнах Південної Європи, Латинської Америки, держав пострадянського простору. Процеси, які відбувалися у цих державах, дослідники називають по-різному: транзит, перехід, демократизація. У найзагальнішому сенсі наведені поняття означають процес зміни недемократичних форм правління на демократичні. Гільермо О'Доннелл, Філіп Шміттер, Хуан Лінц, Террі Карл вважають, що процеси у перехідних суспільствах залежать від політичної еліти. Вибір нею стратегії і тактики важливіший для результатів переходу, аніж передумови змін. У цьому процесі еліти виконують роль ініціатора, натхненника змін. Окрім того, вони

виступають і як стабілізуючий чинник. Важливе значення має встановлення консенсусу між елітами у прийнятті демократичних правил гри, а також у визнанні цінності демократичних норм та інститутів.

У перехідних суспільствах еліти не лише викликають зміни, а й самі зазнають змін. Виділяють шість можливих різновидів зміни політичної еліти в період переходу:

- окремі представники та групи еліт є недоторканими і зберігають свої владні позиції;
- деякі представники старої еліти змушені зайняти менш важливі і менш престижні посади, але все ж зберігають впливові політичні позиції;
- деякі представники старої політичної еліти виштовхуються з політичних впливових постів, вони отримують неполітичні або вузькоспеціалізовані посади;
- представникам старої політичної еліти надають незначні посади, наприклад посади послів у «другосортних країнах»;
- окремі представники старої еліти на ранніх стадіях стають прихильниками нової ідеології та зберігають високі політичні позиції при новому політичному режимі;
- звільнення осіб з елітних посад або / і ліквідація таких посад.

З-поміж зазначених варіантів лише один варіант передбачає виключення представників попередньої еліти. Цей процес в окремих постсоціалістичних країнах містить особливу процедуру перевірки осіб, які займають відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади стосовно їхньої приналежності (в минулому) до керівництва комуністичними партіями, службами державної безпеки чи співпраці з цими службами. Ця процедура називається люстрацією. Вона проводиться на основі спеціальних люстраційних законів. Якщо під час люстрації встановлено факти співпраці з попереднім режимом, особі пропонують вибір: добровільно піти у відставку (зі збереженням таємниці виявлених фактів) або примусово піти у відставку (з публічним оголошенням компрометуючої інформації).

Для перехідних суспільств дослідники відзначають дві найвагомші тенденції трансформації еліт. Першу можна сформулювати так: стара еліта не сходить повністю зі сцени, а включається в нову за будь-яких, навіть радикальних, політичних змін як її частина та при революційних потрясіннях як окремі фрагменти. Причинами, через які утримують представників старої політичної еліти при владі, є: брак у рядах нової еліти професіоналів з інформацією і практичними знаннями, необхідними для керування країною; існування «перебіжчиків», які завбачливо покинули стару еліту ще до її поступового чи раптового розпаду; неможливість швидкої зміни старих кадрів на всіх ключових посадах. Друга тенденція – нова еліта запозичує або копіює цінності, норми, ідеї, звичаї, традиції старої еліти. Це може відбуватися відкрито, коли йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей, про розрив із «проклятим минулим», але переважно запозичення відбувається «контрабандним» шляхом, негласно, а інколи усупереч публічним деклараціям.

Трансформація політичної еліти в перехідних суспільствах має свої особливості в кожній країні, зокрема. Ці особливості зумовлені передусім історичними традиціями, державним устроєм, протистоянням між центральною та національними елітами, рівнем політичної культури населення, характеристикою соціальної структури, наявністю та характером політичних партій, відносинами між ними, типом політичного режиму, в якому перебувала країна до початку трансформації, та іншими чинниками. Від зазначених чинників залежить характер і зміст як трансформації суспільства загалом, так і зміни політичної еліти зокрема.

У рамках концепції переходу до демократії виділяють дві основні моделі демократизації: пакт і конвергенція еліти. Пактом називають варіант переходу, коли еліта свідомо в стислі терміни перебудовує свою структуру та внутрішні взаємовідносини, її нова та стара частина домовляються про компроміси із надзвичайно важливих питань, прикладом чого є трансформація еліт в Іспанії та Чилі. Передумовою для підписання пакту, зазвичай, є загострений конфлікт, під час якого всі фракції або частини еліти зазнають відчутних втрат. Особливістю пактового переходу є його короткочасність: еліта або швидко знаходить вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу, або не знаходить його взагалі. Іншою особливістю цього варіанта є таємність і замкненість кола учасників пакту. Головну роль у ньому відіграють актори, пов'язані з попередньою елітою, які прагнуть обійтися без широкого звернення до населення.

Конвергенція – процес, який відбувається за умов перехідного періоду до демократії і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти, що перебувають у стадії формування, задля досягнення успіху в електоральній гонитві та здійснення коаліційної політики. Конвергенція дає змогу старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі й відкривати шляхи для залучення нових акторів. Про завершення цього процесу свідчить перемога на виборах колишньої дисидентської або периферійної фракції еліти. Як і у пакті, конвергенція еліт веде до утворення консенсусно єдиної демократії та консолідації демократичного режиму. Різниця між пактом і конвергенцією полягає в тому, що остання відбувається за активної участі населення, з'являються численні нові актори.

На думку російського вченого Володимира Гельмана, в порівняльній історичній перспективі виділяються ще дві моделі елітної трансформації:

- довгострокова – конвергенція еліт, яка складається під впливом «процесу накопичення», що триває десятиріччями, а інколи сторіччями, і веде до створення заснованого на порозумінні союзу еліт;
- короткотермінова – співтовариство еліт: коли еліти, після непримиренної конфронтації, свідомо в стислі терміни реорганізують свої інтереси, домовляючись про компроміси з важливих пунктів розбіжностей.

Політична еліта перехідних суспільств перебуває у постійній боротьбі трьох важливих елітних груп: представників «старої» правлячої еліти,

опозиційної еліти та контреліти. Як засвідчує досвід переходу, в структурі правлячої еліти присутні представники всіх елітних середовищ.

На думку українських учених Валерія Буреги і Віталія Заблоцького, середовище еліти в перехідному суспільстві заповнене конгломератом утворень. До них належать представники:

- супереліти (діячі різних галузей, які відповідають найвищим вимогам сучасності і є частиною іміджу України на міжнародній арені);
- «реаеліти» – носії високого громадського авторитету (письменники, науковці, митці);
- «протоеліти» – репрезентують поступове утворення еліти нового ґатунку і керуються відносно цивілізованими правилами гри. Це представники нового економічного класу, лідери впливових політичних партій, впливові журналісти, частина урядовців, керівники парламентських фракцій та ін. До представників цього прошарку можна віднести групу «фіктивної еліти» (тих, хто ніби обіймає високі посади, але фактично їм не відповідає ні за особистими якостями, ані за реальним впливом);
- «квазіеліта» – діячі, які мають певні ознаки «елітарності», але насправді не є елітою (частина депутатів, які потрапили до парламенту випадково, урядовці, які використовують своє крісло задля вигідного «старту» у великий бізнес, та ін.);
- «латентеліти», або «тіньової еліти», – ті, хто здійснює реальний вплив, але не бажає оприлюднення через переважно незаконний характер діяльності (олігархи, «хрещені батьки»);

«екс-еліти» – частина старої еліти, що зберігає певні позиції в суспільно-політичній діяльності.

Отже, характерною рисою перехідних суспільств є зміна в політичній еліті. Недостатня демократичність процесу трансформації політичної еліти, збереження традицій закритого типу рекрутування призводить до зниження критеріїв їх селекції. Непрозорість системи рекрутування еліти пов'язана зі слабкістю її ядер (політичних партій, громадських організацій) передусім демократичного спрямування.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняттю «політична еліта». Поясніть різнобічність у поглядах вчених на це поняття.
2. Встановіть взаємозв'язок між поняттями «еліта» і «влада».
3. За якими ознаками можна визначити структуру політичної еліти?
4. Які Вам відомі функції політичної еліти?
5. Проаналізуйте способи формування політичної еліти.
6. Дайте визначення понять «соціальна структура» та «соціальна стратифікація» суспільства.
7. У чому полягає взаємозв'язок між соціальною структурою суспільства і політичною елітою?

8. Порівняйте склад еліти в індустріальному та інформаційному суспільствах.
9. Які соціальні механізми формування політичної еліти Вам відомі?
10. Чим відрізняється формування політичних еліт у закритих та відкритих суспільствах?
11. Поясніть поняття «соціальна мобільність». Визначте фактори елітної мобільності.
12. Назвіть основні джерела та ресурси легітимності політичної еліти.
13. Що, на Вашу думку, означає процес делегітимації еліти?
14. Розкрийте сучасні тенденції трансформації еліт у перехідних суспільствах.
15. З'ясуйте особливості структури політичної еліти перехідних суспільств.

Модуль 2. Історичні аспекти формування політичної еліти

Тема 2.1. Історія формування європейських традиційних еліт

Мета: визначити причини формування елітних груп у Стародавній Греції (басилеї, евпатриди, архонти, ареопаг), розглянути особливості політичної еліти Стародавнього Риму (патриції, сенатори, клієнти, нобілітет), з'ясувати спільні та відмінні риси еліт епохи Середньовіччя, Відродження та Нового часу, охарактеризувати зміни у складі європейських та американських еліт у ХІХ-ХХ століттях, проаналізувати вплив глобалізаційних процесів на формування сучасних світових еліт.

План:

1. Еліта античної Греції та Стародавнього Риму.
2. Еліта епохи Середньовіччя, Відродження та Нового часу.
3. Формування політичної еліти Європи та США в добу зрілого капіталізму.
4. Вплив глобалізаційних процесів на формування сучасних світових еліт.

Основні поняття: аристократія, генеалогія, геральдика, глобалізація, давоська еліта, дворянство, державно-управлінська еліта, династія, дисперсність, еліта, елітарність, еліта глобалізованих бюрократів, кадрова політика, каста і кастова система, конс'юмеристська еліта, корпоративна держава, монархія (абсолютна, конституційна, теократична), політична еліта, поліцентричність, світова еліта, стан і становна система, шляхта.

1. Еліта античної Греції та Стародавнього Риму.

Формування та розвиток еліти охоплює низку історичних етапів, пов'язаних безпосередньо із становленням та розвитком держав та їх політико-адміністративним устроєм.

У Стародавній Греції і Римі перші «паростки» активної діяльності владної еліти спостерігаються у ранній (царський) період. У цей час еліта панувала в різних формах – правління обраних, влада кращих.

У другій половині V ст. до н.е. софісти вперше вжили поняття, яке відображало значення «влади кращих» – слово аристократія (від грец. арістос – кращий, кратос – влада).

«Золотим віком» Афін, епохою їх найвищого розвитку вважався період правління Перікла. На цей час остаточно склалася демократична державність Афін, їх конституційне законодавство та правове становище громадян. У Стародавній Греції до аристократії можна віднести, перш за все, басилеїв (військові вожді, начальники, власники великих маєтків-ойкосів, де працювали раби) та знатних греків, до числа яких належала військово-політична, економічна верхівка без чіткого розподілу функціональних обов'язків, з

відчутною зверхністю військової знаті, оскільки війни були підставою багатства, а ремесло воїна – найпочеснішим. Пізніше на зміну басилеїв прийшли епатриди – особи, які мали шляхетне коріння (походили від шляхетних батьків). У VIII-VI ст. до н.е. епатриди заволоділи кращими землями, зосередили у своїх руках політичну владу. На той час у Греції вже існував певний розподіл влади, в якій виділялося кілька гілок: виконавча, судова, релігійна та військова. Виконавчу владу уособлювали архонти (дав. гр. *αρχων* – начальник, правитель) – дев'ять найважливіших урядовців із широкими повноваженнями, почали обиратись із 1068 року до н. е. після ліквідації царської влади. Їх обирали лише із числа епатридів. Посади архонтів спочатку були пожиттєвими, пізніше їх обирали на 10 років, потім з VII ст. до н. е. – на один рік. Колегія архонтів не лише сконцентрувала військові, жрецькі і судові функції базилевса (монарх із спадковою владою), але і з часом узяла у свої руки усе керівництво країною.

Найвищим політичним колективним органом родової знаті, у руках якого перебувала вся контролююча і судова влада, був Ареопаг. Усі члени Ареопагу засідали в ньому пожиттєво. За часів правління епатридів суттєво зросло значення економічної могутності як критерію знатності, привілейованості та влади. Це сприяло активному розвитку товарно-грошових відносин.

VI-III ст. до н.е. в історії Греції були періодом рабовласницької демократії (полісної), яка призвела до гострих соціальних протиріч. У 594 р. до н. е. архонтом вперше був обраний видатний політичний діяч, мислитель і поет Солон, який походив не з числа аристократії, а з демосу. Солон став основоположником афінської демократії. З реформами, що розпочав Солон і впроваджував Клісфен в Афінах встановлюється демократія, що протиставлялась аристократії.

З ім'ям Солона пов'язана низка реформ соціально-економічного характеру. Зокрема, цензова реформа, яка полягала у знищенні спадкових привілеїв знаті та заміну привілеїв походження привілеями багатства. Увівши майновий ценз, Солон надав можливість не знатним за походженням верствам населення Аттики піднятися соціальними сходами. Він закріпив поділ громадян на чотири розряди за майновою ознакою. За основу цензу було взято дохід із землі. Найбагатші громадяни були віднесені до першого розряду (пентакосіомедімни або п'ятисотмірники) – це були особи, які мали не менше ніж 500 медимнів (1 медимн дорівнював 52,5 літра) зерна, олії чи вина; менш багаті, дохід яких був не менш 300 медимнів – до другого (вершники); третій розряд (зевгіти) – становили громадяни, що володіють доходом не менше 200 медимнів (мають свою упряжку волів); усіх інших громадян, які мали дохід менше 200 медимнів, відносили до 4 розряду – фетів. Найбільш численним був 3 розряд афінського громадянства, куди входили середні земельні власники. Кожен розряд мав певні політичні права: громадські посади могли займати тільки громадяни перших трьох розрядів, а посада архонта (і отже, члена ареопагу) тільки громадяни першого розряду. Найбідніші верстви населення, що входили в нижчий, четвертий розряд, цього права, як і раніше, були

позбавлені.

Згідно з конституцією Солона державне управління здійснювали чотири політичних установи: архонти, Рада чотирьохсот, народні збори і ареопаг. Рада чотирьохсот була головним дорадчим органом, до якого обиралися по 100 осіб від кожної з чотирьох філ. До Ради чотирьохсот обиралися лише особи, які належали до перших трьох розрядів. Кожна філа поставляла сто членів, що обиралися спочатку по більшості голосів, а пізніше за жеребом.

Реформи Солона стали руйнівними для родової організації влади і привілеїв родоплеємної аристократії. Це був важливий крок на шляху формування політичної організації в Афінах. До Солона в Афінах існувала система аристократичного правління з багатьма формами залежності, у тому числі і боргове рабство. Солон, відмінивши боргове рабство, утвердив основну вимогу демократії. Проте реформи викликали невдоволення не лише родової аристократії, а й повністю не задовольнили демос. Така ситуація спричинила гостру політичну кризу. Боротьба між аристократією та демосом завершилася встановленням тиранії одного із багатих евпатридів Пісістрата, який за допомогою армії встановив власну диктатуру (560-527 рр. до н.е.). Ця влада проіснувала не довго і за підтримки Спарти, що боялась посилення могутності Афін, тиранія була повалена.

Окремо варто зупинитися на реформах Клісфена, який після повалення тиранії фактично постав на чолі афінського поліса. У 509 р. до н.е. Клісфеном була здійснена низка реформ, наслідком яких стала ліквідація залишків родового ладу і завершення формування афінської демократії. До реформ, голосування проводилося у родах та кланах. Клісфен запропонував змінити цей порядок та реорганізувати його з урахуванням географічного принципу: окремо рахувалися голоси мешканців прибережних регіонів, окремо – основних поселень, та окремо – мешканців пригірських територій. Головною метою такого поділу було прагнення зруйнувати кланові зв'язки та сформувати суспільство, в якому б панувала рівність політичних прав. Реформи передбачали скасування поділу населення на чотири племена та новий поділ території на райони (філи), від яких обиралися члени міської ради. Якщо за часів Солона до Ради чотирьохсот входили представники чотирьох кланів (обиралися по 100 осіб від кожного клану), то з реформами державної влади Клісфена в Раді з'явилося 10 фракцій, до яких входило по 50 осіб від кожного з районів – утворилась Рада п'ятисот. Також було створено колегію 10 стратегів – по одному від кожного району. Головним завданням такого перетворення було знищення умов для становлення тиранії. Клісфен називав цю систему «рівністю політичних прав», а не «демократією». Реформи Клісфена завершили тривалий процес становлення держави в Стародавніх Афінах.

Система афінської демократії в V – IV ст. до н.е. була добре продуманою і старанно розробленою політичною системою. Важливу роль в управлінні Афінською державою відігравали посадовці. Заміщення державних посад будувалось на принципах виборності, строковості (обрання на не великий строк), оплатності, колегіальності, підзвітності. Вибори посадовців

здійснювалися щорічно відкритим голосуванням у народному зібранні, або шляхом жеребкування. Перед вступом на посаду усі обрані піддавалися особливій перевірці – докімасії (др.-грец. δοκιμάζω, «перевіряти, випробовувати») – особлива перевірка всіх обраних на посади голосуванням або жеребом у Стародавніх Афінах, під час якої з'ясовувалися їх право на заняття посади, політична благонадійність і необхідні особисті якості. Не можна було обіймати посаду (окрім військових) двічі або дві посади одночасно. Виконання посадових обов'язків оплачувалося (виняток становили тільки стратеги (Колегія стратегів складалася з десяти членів, що обиралася народним зборами з числа одружених громадян, які мали нерухомість. Стратеги до V ст. до н.е. отримали важливі повноваження. Основні функції колегії стратегів – верховне керівництво і командування всіма військовими силами афінської держави, фінанси, зовнішні відносини, підготовка до ради п'ятисот і народних зборів, проектів, декретів і розпоряджень). Після закінчення терміну посадовці надавали звіти про свою діяльність Раді п'ятисот і гелії (грец. ἡλιαία) суд присяжних у Стародавніх Афінах, заснований Солоном). У період розквіту Афінської держави переважна більшість посад були колегіальними – на одну посаду обиралося кілька осіб (колегії архонтів, стратегів та ін.).

В еллінську епоху ситуація в Афінах складалася інакше. Французький історик П. Левек, відзначав, що Афіни втратили своє попереднє значення не стільки внаслідок підкорення Македонією, «скільки внаслідок зникнення духу демократії». Описуючи державу О. Македонського, Б. Кухта зазначає, що політична еліта в ній складалася із військової знаті, однак із завоюваннями, становленням імперії до неї поступово долучався адміністративний апарат захоплених земель. Верхівка імперської еліти складалася переважно з македонців і греків (відбулася швидка заміна місцевих керівників-сатрапів), середня адміністративна ланка залишилася у руках місцевого чиновництва. Характерною рисою елітаризму за О. Македонського було те, що сам він не був прибічником панеллінізму (античний панеллінізм – у Стародавній Греції ідея національної єдності греків, що виникла в умовах розрізненості окремих еллінських держав та громад, а також обумовлена існуванням єдиної грецької мови, торговими стосунками, колонізацією, а головне – зростанням духовної культури), а прагнув до злиття греків із завойованими народами. Найлегшим шляхом до такого злиття було «змішування» головної, найпростішої суспільної одиниці – сім'ї. Тому він проводив курс на змішані шлюби серед панівної еліти (шлюби греків із вихідцями з підкорених земель). Так, коли Македонський повернувся з Індії, то більшість воєначальників та десять тисяч грецьких солдатів в один день одружилися з місцевими дівчатами (так зване «весілля у Сузах»).

Наступники О. Македонського сформували розвинуту ієрархію військово-державної, релігійної еліти. Як і раніше, вона складалася з військової знаті, однак у династіях Атталідів (грецька династія, що правила в царстві Пергам в 282 до н.е. – 133 рр. до н.е. У 133 р. до н.е. Аттал III заповідав своє царство Риму), а особливо у Птолемеїв (царська династія, що правила

елліністичним Єгиптом в IV-I ст. до н. е. Заснована Птолемеєм I, сином Лага, полководцем Олександра Македонського), виросла елітна верства чиновництва, що була персонально пов'язана вірністю царям. Характеризуючи чиновницьку еліту, Б. Кухта відмічає, що діяльність еліти була спрямована на те, щоб передавати і реалізовувати волю монархів, тобто їх рішення. Вони забезпечували максимум прибутків до казни, регулювали надходження податків тощо. Як і за правління О. Македонського, верхівка імперської еліти була грецькою, середня верства – місцевою, до релігійної верхівки належали здебільшого теж місцеві жителі. Якщо чиновник був людиною царя, то жрець – людиною Бога. Володіючи значною монополією на відносини, спілкування з богами, жерці перетворилися у напівзамкнуту касту. З ослабленням царської влади зростала економічна, духовна могутність жерців, що неминуче провадило й до все більшого впливу їх на прийняття політичних рішень. Це ослаблювало монархії і вело до кризи еллінської цивілізації.

На відміну від Греції, державний лад якої став прикладом рабовласницької демократії, Римська держава за століття свого існування змінювалась від монархії до олігархічної республіки, а згодом все більше тяжіла до автократичної імперії.

На початковому етапі розвитку римське суспільство складалося з двох основних верств – патриціїв і плебеїв. У цей період (з 754 р. до 509 р. до н.е.), який називався царським, державний устрій Риму був «повторенням родинних відносин». Родина, за римськими поняттями, повинна була становити щось єдине, а тому управлятися одним повноправним мужем, батьком, який правив, судив і захищав. Царським період названий тому, що за цей час Римом правило сім царів (царя – голову римської общини, її правителя і верховного воєначальника називали рекс), яких вибирали по черзі із кожного з провідних римських племен. Цар міг мати майже абсолютну владу, він був головою виконавчої влади і релігійним лідером у державі. Цар був підзвітним народу. В Римі окрім царя існували ще три адміністративні установи: Сенат, до складу якого входили патриції – глави знатних родів, що свого часу утворили Римську державу (всього 300 родів); Куріатська коміція (лат. *Comitia Curiata*), яка могла схвалювати та ратифікувати закони, запропоновані царем; Коміція калата (лат. *Comitia Calata*), яка була зборами жрецьких колегій і мала збирати людей для засвідчення певних актів, офіційних оголошень та оприлюднення розкладу святкувань на наступний місяць. У царську, архаїчну епоху держави в римлян не було. Вважалося, що Римом править цар (рекс), сенат і народ.

Оскільки держава мала родинний устрій, а керівництво здійснювалось на зразок родин, то після смерті царя без наступника влада переходила до сенату, і з сенаторів обирали за жеребкуванням тимчасового царя. Сенат патриціїв був охоронцем законності як від царя, так і від самої римської громади. Він міг відмовитись затвердити будь-яку постанову громади, якщо вважав її такою, що суперечила обов'язкам перед богами чи перед іншими державами або законам самої общини. Поступово патриції стали претендувати на ліпшу частину військової здобичі, почали посідати високі посади, насамперед у війську та

магістратах. Економічною основою могутності патриціїв було особливе право на користування общинною землею. Як і в Греції, родова аристократія спиралася на військову силу, багатство. Вона брала безпосередню участь у прийнятті політичних рішень, мала всю повноту влади. У V ст. до н.е. аристократія становила приблизно одну п'яту всього громадянства Риму.

Вільне населення Риму і завойованих ним територій поділялося на декілька груп, які розрізнялися за ступенем правоздатності. У Стародавньому Римі повна правоздатність складалася з трьох основних елементів або статусів (status): 1) status libertatis – статус свободи; 2) status civitatis – статус громадянства; 3) status familiae – сімейний статус. Повну правоздатність мали тільки римські громадяни, які були вільно народжені.

До кінця царського періоду загострилася боротьба між царем, який прагнув набути більшої самостійності і незалежності, та сенатом, що бажав мати повну владу над ополченням, військом, обмежити військові повноваження царя. Поступово влада царів зростала. У VI ст. до н.е. це відображається у зникненні принципу виборності царів і прийнятті ними нової царської атрибутики, запозиченої в етрусків (золота корона, скіпетр, трон, особливий одяг, служники-ликтори).

Процес класоутворення супроводжувався протистоянням плебеїв і патриціїв, зростаючим невдоволенням клієнтів (від лат. *Clieus* – в Давньому Римі вільний громадянин, який добровільно переходив під заступництво патриція). Розвиток приватної власності сприяв примноженню багатства патриціанських сімей, які бажали перетворити плебеїв у клієнтів, а клієнтів – у рабів.

Особливу роль у процесі формування володарюючої еліти та формування державного ладу в Римі відіграли реформи Сервія Туллія (578 – 534 рр. до н.е.). Однією з найважливіших стала центуріатна реформа, відповідно до якої родові триби (виборчий округ, який мав один голос у трибутних коміціях) були замінені територіальними. Сервій Туллій розділив усе населення Риму на 4 міські та 17 сільських триб. Плебеїв було введено до складу римської общини. За реформою всі патриції та плебеї чоловічої статі у військових і політичних цілях були поділені на шість розрядів (класів), розподіл на класи проводився за майновим цензом. До першого увійшли найбагатші, так звані вершники, а також ті, хто мав багатства не менше ніж 100 тис. мідних ассів (1 асс – мідна монета масою 327,5 г), до другого – ті, чиє майно оцінювалося не менше ніж у 75 тис., до третього – 50 тис., до четвертого – 25 тис., до п'ятого – 12,5 тис. ассів. Усі бідняки зараховувалися до шостого розряду (пролетарів).

Царський період характеризувався розпадом родового ладу та перетворенням примітивної варварської громади на місто-державу.

Ранньоримська монархія спробувала встати над суспільством і його традиційними інститутами, абсолютистські тенденції особливо посилювалися під час правління (534-509 рр. до н. е.) останнього, сьомого царя (рекса) Стародавнього Риму Тарквінія Гордого (лат. *Lucius Tarquinius Superbus* або Тарквіній II. Відомий своєю тиранією). Проте родовій аристократії вдалося в

510 до н.е. вигнати Тарквінія і встановити республіканський лад.

Наступним важливим етапом в історії Риму стало встановлення Римської Республіки в 509 р. до н. е. У цей час формується система правління, яка базувалася на щорічних виборах магістратів і різних представницьких зборах. Конституцією встановлено систему стримувань і противаг, а також поділ влади. Боротьба, що розгорталася між представниками різних класів у Римській республіці, створила незвичайну суміш з демократії та олігархії. Римська олігархія передбачала такий політичний режим, за якого влада (політична, економічна та ін.) належала невеликій, закритій та тісно згуртованій групі осіб. Римські закони зазвичай могли прийматися тільки голосуванням народних зборів. Також кандидати на суспільні посади мали обиратися народом. Незважаючи на це римський Сенат являв собою олігархічний інститут, який виступав який дорадчий орган.

З найбільш багатих і знатних патриціанських та плебейських родів-династій з кінця IV і у III ст. до н.е. став формуватися так званий благородний стан, або «нобілі» (від лат. *nobilis* – шляхетний; у Стародавньому Римі найвища суспільна верства сформувалася на межі IV і III ст. до н.е.; охоплювала патриціанські та найбагатші плебейські роди; представники нобілів займали найвищі посади й засідали в сенаті), переважно це були великі земле – і рабовласники. За деякими винятками, власне з цього стану обиралися вищі магістрати, комплектувався сенат. Саме нобілітет, ця нова (майнова) аристократія, захопила управління державою. Згодом їх стали називати сенаторським станом. Цей стан мав різні почесні звання, права (зокрема право носити спеціальний золотий перстень, право мати почесні місця на видовищах, урочистостях, святах, право виставляти на похоронах зображення своїх предків). Для сенаторського стану згодом був встановлений майновий ценз у 1 млн. сестерцій (великих римських монет із латуні).

З II ст. до н.е. формується ще один стан – вершники, проте це не колишні вершники, що відбували військову службу в кінноті. До нього зачисляли громадян, майно яких становило не менше ніж 400 тис. сестерцій. Це були здебільшого крупні торговці, банкіри, лихварі, землевласники. З них комплектували штат вищих і середніх магістратур, вони брали участь у судових коміціях.

Описуючи державний устрій, що склався в епоху Римської імперії (I ст. до н. е. – V ст.), Б. Кухта відзначає сформування нового патриціату, що становив привілейовану частину сенаторства, яка збільшувалася завдяки уродженцям з усієї Італії і навіть провінцій. Звичайно, що аристократія періоду імперії уже була далеко не тією вибраною, якою була патриціанська аристократія Стародавнього Риму. Вказуючи на причини падіння елітності в імператорському Римі, англійський історик Е. Пббон підкреслював, що з часу заснування Риму протягом перших чотирьох століть римляни набули шляхетності, необхідної для ведення війни та управління державою. Завдяки їй у наступні три століття вони запанували над багатьма країнами Європи, Азії, Африки. Останні ж три століття вони жили при зовнішньому блиску й

внутрішньому занепаді. «Цей народ солдатів, адміністраторів і законодавців, що становили відомі 35 % *tribus* народу Римського, розтопився у спільній масі і змішався з мільйонами жителів-прислужників провінцій, які теж отримали ім'я римлян, але не успадкували їхнього духу». Стати справжньою імперською елітою вчорашнім варварам не вдалося. Головними критеріями знатності у стародавньому світі були сила, мужність та гроші. У ті суворі часи, коли суспільства перебували у стані перманентної війни, ці критерії були визначальними, вони значно детермінувалися і невисоким рівнем політичної організації суспільства, науково-технічного розвитку. Політична еліта майже повністю змикалася з керівною, управлінською, тобто державною правлячою верствою.

Вторинність римської цивілізації по відношенню до грецької компенсувалася за рахунок геніальності римської політичної еліти, що реалізувала мрії греків про політичну єдність. Для греків був характерний дух роздробленості, обумовлений і географічними умовами, і волелюбністю міст, тоді як у римської держави з моменту її виникнення була жорстка установка на збирання земель, до чого фактично і звелася римська історія ранньої республіки. Римській еліті вдалося побудувати могутню імперію, яка проіснувала декілька століть, об'єднавши величезні території і народи, які населяють їх.

2. Еліта епохи Середньовіччя, Відродження та Нового часу.

Із розвитком науки й техніки, матеріального виробництва, освіти й культури, завдяки новій організації державної влади та соціально-політичних відносин у Європі сформувалися дві моделі суспільно-політичного життя – західна і східна. У перший період (V-X ст.) по всій Європі завершується становлення великих територіальних імперій-монархій. Вони мали більш-менш однотипний політичний устрій, що спирався на нерівність станів та осіб. У той же час зовнішні загрози часто змушували вдаватися до політичної консолідації населення імперій та королівств, що виходило поза станові межі. Боротьба з халіфатами, уграми сприяла формуванню цілком нової аристократії – феодалної, джерела якої можна простежити у бенефіціальній реформі Карла Мартелла, де головними були сила та гроші. Однак була у цьому й специфіка, що вимагає детальнішого розгляду.

Річ у тім, що розвиток науки й техніки призвів до зростання спеціалізації у військовій справі. Приблизно в середині VIII ст. у Франції з'являються верстви воїнів-професіоналів, що відокремилися від решти суспільних верств. Це пояснюється тим, що ведення війни потребувало все дорожчого озброєння. У 750 р. лангобардський король Астульф постановив, що «воювати верхи (*caballarii*) повинні власники не менш, ніж семи наділів або сорока югерів землі». Тобто це були люди середнього і великого достатку. Трохи пізніше вартість озброєння кінного воїна разом із вартістю скакуна почала становити не менше вартості 4 маєтків середньої величини. Вже приблизно з епохи Карла Великого брати участь у війні як рівноправний учасник міг далеко не кожний.

Від якості озброєння, а отже, від розмірів багатства дуже часто залежала й доля самого воїна. Це докорінно змінювало соціально-політичний статус воїнів-професіоналів, їх підносили по ієрархічній драбині, давали змогу брати участь у політичному, державному житті суспільства, що знайшло своє відображення у феодалному праві тих часів.

Так, у капітулярі 825 р. наведена різниця між вільним і тим, «хто не може захищатися від ворога», що його було названо «*liberi sekundi ordinis*», тобто «вільним другого порядку». Так поступово утверджувався стереотип вищості, вибраності у воїнів та комплекс меншовартості в людей без зброї. За військову службу ця верства починає отримувати своєрідну винагороду, формується ленна система землекористування, яка органічно була пов'язана з виконанням публічних, військово-політичних функцій. Земельна рента стає основним джерелом прибутків. У різних європейських країнах по-різному встановлювалася ленна система, яка формувала також і феодалну ієрархію, давала змогу сформуватись аристократії титулів (князі, графи, маркграфи, барони). Це утворило феодалний елітарний клас середньовічної Європи, який у Франції спочатку називався *noblesse*, в Англії – *nobility*, у Німеччині – *Adel*. А Х ст. у Франції окремих воїнів уперше було посвячено в ранг рицаря, що знайшло відображення в заміні пізньолатинського слова *miles* (воїн) на *chevalier* – рицар.

Збільшуючись кількісно, рицарство отримало окремі судові права – баналітет, право на полювання. Відтак розпочалася регламентація суспільно-побутова – до одягу включно, що призвело врешті до формування спадкової знаті. Якщо раніше допускалося поповнення рицарства по вертикалі знизу-догори, то вже у 971 р. в абатстві біля Ліможа приймається рішення про те, що «ніхто із невільних та їх нащадків не міг бути зведений у ранг воїна».

Із зростанням економічної, військово-політичної могутності рицарства в XIII-XIV ст. у Західній Європі формується нова еліта – дворянство. Так, у Франції з розвитком держави, її апарату поряд із військовим дворянством – «дворянством шпаги», що залишилось переважно у провінції, формується у столиці і головних містах «дворянство мантиї», що складалося уже з вищих урядовців, суддівських чинів. Нарешті, вища аристократія групувалася навколо королівського двору (близько 1 тис. родин). Усіх їх звільняли від податків, вони мали особливе право на офіцерські патенти в армії, при дворі. Дворянство різко відмежовувалось від т. зв. «третього стану».

В Англії воно поділилось на три групи: вищу (від лордів до баронів включно), середню – джентрі (вкл. з баронетами) і нетитулованих – джентльменів. Вище дворянство групувалося у палаті лордів, середнє і нижче засідало в палаті общин разом із представниками міст. У Німеччині до вищої групи (бл. 100 осіб) належали князі, маркграфи і вищі церковні особи, до середньої – дворянство, безпосередньо залежне від імператора, до нижчої – воїни-професіонали. З XIII ст. до стану німецького рицарства-дворянства включали на основі нобілітації. Кількість дворянства ніколи не була значна в цих країнах. Так, у пізньосередньовічній Франції воно не сягало й двох

відсотків від загалу населення. Дворянство стало замкнутою верствою з власним стилем життя, кодексом поведінки, системою вартостей, перетворившись в еліту феодального суспільства. Аристократія, набувши політичної й економічної могутності, почала перманентну боротьбу з королями за владу. Вона боролася на три фронти – проти короля, за свою автономність, проти рядового дворянства, яке вступало в союз із королем, проти міст, які теж були союзниками сильної централізованої королівської влади.

Західноєвропейська історія дала приклад ієрархізованого суспільства з сильною й впливовою елітою, що формувалась на основі сили, військової доблесті і грошей. Причому, як стверджували деякі вчені, феодальна еліта ставила себе вище від держави, бо феодалізм «заперечує державу». У цій державі лише дворянство мало політичні права. За своїм характером ця еліта, як, зрештою, і феодалізм, була досить специфічною – дворянство було гордим, навіть пихатим, однак натомість – енергійним, дійовим, войовничим. Поступово сформувався рицарський кодекс поведінки, побуту, моралі. Дворянські звичаї стали панівними стереотипами, тому було прийнято посилатися навіть серед народу на якісь краплі «шляхетної крові».

Певне значення мав біологічний та культурний відбір. Як писав М. Бердяєв, підбір шляхетних рис характеру в еліти здійснювався тисячоліттями. Почуття честі в сучасної людини походить від лицарських переказів, бо воно створило вищий тип людини. «Рицарство є також духовним началом, а не тільки соціально-історичною категорією. І остаточна смерть рицарського духу була б деградацією типу людини», – вважав М. Бердяєв. Водночас рицарство було і певним синтезом, бо, як зазначав Й. Хейзінга, «серцевиною рицарського ідеалу залишається зарозумілість, хоч і піднесена до рівня чогось прекрасного».

Пізніше, у XVII-XVIII ст., в Європі розвивається наукова дисципліна – генеалогія (грец. наука про родовід), започатковують видання книг родоводів тощо. Творцями науки стали А. Душе, Х. Буше, П. Ансельм та ін. Теоретичні засади опрацювали німецькі вчені, зокрема М. Шмальзл – керівник кафедри в Ієні (1721) та Ф. Х. Геттерер, який майже одночасно з А. Віллем видав підручник генеалогії. Нового поштовху в розвитку генеалогії наприкінці XIX ст. надали природодослідники Ф. Гальтон і О. Лоренц. Перший звернув увагу біологів на генеалогію як на джерело доведення спадковості, другий перетворив її у самостійну науку, яка стала на пограниччі історії, політики і біології.

Наукова, промислова та соціально-політичні революції XVI-XVIII ст. кардинально змінили природу і політичне становище європейського дворянства. У буржуазному суспільстві головним джерелом формування політичної еліти стають гроші. У XVI-XVII ст. «французьке дворянство становило воєнний клас нації, а не клас політичний... Воно радше само відсунулось від участі в управлінні... обмежуючи свої домагання військовими і придворними посадами, усе інше воно віддало третьому стані». Тому французька буржуазія, яку заохочувала королівська влада (через отримання

університетських дипломів і після іспитів), постійно займала посади канцлера-охоронця печатки, державних секретарів, доповідачів, королівських адвокатів і прокурорів, суддів усіх рангів, чиновників фінансової адміністрації. Для буржуазії були недоступні: губернаторство у провінціях і комендантство в містах і фортецях, чини в армії і на флоті, придворні та дипломатичні посади.

Гроші робили своє, про що свідчили й документи тих часів: «...Щоденно бачиш, як чиновники і судді отримують спадкові володіння і сеньйорії баронів та дворян і як ці дворяни доходять до такої бідності і нужди, що не можуть підтримати свого дворянського звання». Особливо багато для пересування французької еліти по вертикалі знизу-догори було зроблено за Генріха IV та кардинала Рішельє. Виросло нове дворянство – представники паризького і провінційних парламентів і всього вищого чиновництва. Тепер вони вже проникли в армію та церкву. Так, за походженням більшість єпископів та генералів за часів Генріха IV і Рішельє була вже новими дворянами. Навіть сам кардинал був сином провінційного дворянина і внуком паризького адвоката. Цікаво, що поповнення еліти вперше відбувалося і завдяки невеликій кількості інтелектуалів. Цей процес був розвинутий за Людовіка XIV, коли сформувалася закінчена адміністративна система у країні, стара аристократія була взагалі «усунена від справ, не мала більше... ні влади, ні політичного впливу». Час його панування один із старих аристократів зневажливо назвав «правлінням підлого міщанства». За Людовіка XIV «майже всі міністри були вихідцями з буржуазії, багато видатних військових діячів і всі великі письменники, за винятком трьох, були плебеями». Напередодні революції 1789 р. 95 % дворянства належали до нового і лише 5 – до старого родовитого (але й серед них були нащадки міщан, аnobльованих у XIV ст.). З 65 міністрів 62 були нові дворяни.

Аналогічні процеси відбувалися в Англії, Голландії та деяких інших європейських країнах. Правда, не можна говорити про ці процеси прямолінійно, бо після революції 1789 р., що знищила дворянство, через декілька років у Франції була спроба відновити його панування. Ставши імператором, Наполеон прагнув створювати нове імперське дворянство, що складалося насамперед знову з військовиків. В Англії оновлення дворянства інтенсивно відбувалося у XVII-XIX ст., коли аристократичні титули почали отримувати не лише землевласники, фінансисти, промисловці, а й навіть морські розбійники. Чи не вперше титул лорда було надано й науковцеві – історику Т. Маколею за багатотомну історію Англії. В європейських країнах, менш промислово розвинутих, масового омолодження дворянства не відбувалося, що стане однією з причин загальної політичної кризи в Європі наприкінці XIX ст.

3. Формування політичної еліти Європи та США в добу зрілого капіталізму.

У XIX ст. політичні, соціально-економічні, культурні процеси значно прискорилися. Науково-технічний прогрес, руйнуючи стану ієрархію, зблизив людство, почалася масова міграція сільського населення у міста. Введення загального виборчого права, поява масових політичних партій значно

демократизували політичне життя, змінювався статус жінки в суспільстві. Капіталізм широко відчинив двері до вищого суспільства ініціативним, завзятим, спритним, діловим і талановитим.

До 1870-тих рр. завершуються національно-визвольні рухи і революції в Західній Європі. Тут склалися буржуазні національні держави в формі конституційних монархій або республік. Почав переважати еволюційний характер соціально-політичного розвитку. Формувалася парламентська система на дво- або багатопартійної основі. Парламентська трибуна давала можливість заявити про вимоги і запити широких верств населення. Стверджувалося громадянське суспільство з його знанням принципів права і управління, автономністю мислення.

У політичному житті зростала роль промислової буржуазії, зацікавленої в заступництві сильної держави для охорони її власності. Вона поставила на службу державний апарат, партії, союзи підприємців, інші підсобні організації.

В Англії діяли режим парламентської монархії і двопартійна система. При владі по черзі змінювалися ліберали і консерватори. Посилилися виконавча влада і її адміністративний апарат в особі кабінету міністрів.

У Франції в 1870 р. встановився республіканський лад, проте позиції монархістів ще були сильні. Французька буржуазія, спонукувана демократичними верствами, повела тривалу боротьбу за зміцнення республіки. У 1875 р. була прийнята конституція Третьої республіки, яка передбачала створення двопалатного парламенту. Главою держави оголошувався президент, який обирається палатами парламенту. Він володів великими повноваженнями. У боротьбі за утвердження республіки і її демократизацію Франція пережила в кінці XIX в. кілька серйозних політичних криз.

У Німеччині в 1871 р. була прийнята конституція, за якою виконавча і частково законодавча влада сконцентрувалася в руках імператора. Вищим представницьким органом був рейхстаг, який обирався на основі загального виборчого права. Закони, прийняті нижньою палатою парламенту, підлягали затвердженню у верхній палаті і імператором. Він призначав канцлера – союзного міністра, відповідального тільки перед ним.

В Італії утвердилася буржуазна монархія. Законодавча влада належала королю і парламенту, який складався з сенату і палати представників. Король призначав і звільняв вищих посадових осіб держави, мав право розпуску парламенту. Виборче право отримав вкрай вузький прошарок імущих класів.

Загострення соціальних протиріч, зростання масового руху, змусили правлячі кола багатьох західних країн піти на демократизацію політичного ладу, головним чином на шляху розширення виборчих прав. В Англії реформа виборчого права 1880-х рр. збільшила число виборців до парламенту за рахунок дрібної буржуазії і верхівки робітничого класу. Реформа виборчого права в Італії (1882) надала право голосу середнім і навіть дрібним власникам. У Німеччині велася наполеглива боротьба демократичних сил за скасування трикласної виборчої системи в Пруссії.

XIX ст. – це час кардинальних змін, прихід мас у велику політику, а водночас і спроба захистити старі рицарські чесноти й підготувати ґрунт для формулювання концепцій елітаризму. Так, Ф. Ніцше у праці «По той бік добра і зла», виходячи з позицій елітаризму, задекларував майбутній розпад європейської духовної культури: тут і «повстання мас», і початок царювання посередностей, бачення XX ст. як часу боротьби за владарювання над світом, виведення нової людської породи – «раси панів» замість віджилої старої еліти. Ф. Ніцше звинуватив демократію у початку урядування сірих посередностей, переважання стадних інстинктів покори, що передаються «у спадок дуже успішно і на шкоду мистецтву владарювання». Мовляв, за твердженням демократів, замінити еліту, вождів здатна «сукупність мудрих стадних людей: такого походження, наприклад, усі представницькі установи». Врятувати від демократії можуть лише «... ми... люди іншої віри... які бачимо в демократичному русі не тільки форму занепаду здрібнення людини, а загальне виродження людини, включно аж до «людини майбутнього». Тому, вважав Ф. Ніцше, майбутнє Європи не в демократії з її парламентами та іншими демократичними інститутами, а за невеликим прошарком сильних, незалежних людей, владою обраних.

Суспільство було суворо ієрархізоване, мобільність між суспільними групами була низька, тому місце особи визначалося раз і назавжди різними «рангами», «чинами», «званнями», причому ця драбина ієрархій довго зберігалася в Англії, ще довше у Франції і значно довше в Німеччині. Тому Ф. Ніцше гостро реагував на занепад дворянської еліти, серед якої було багато індивідів освічених, високоморальних та шляхетних не тільки за походженням. Стикаючись у повсякденному житті з новими людьми з низів, часто малограмотними, але політично активними, дворянство, особливо його інтелектуальна частина відгороджувалась від них. Запізнілий бунт інтелектуальної дворянської еліти наприкінці XIX ст. – це й свідчення неспроможності пристосуватися до нових умов, і неприйняття майбутнього приходу мас у велику політику.

В ході індустріалізації змінювалася і соціальна структура європейського суспільства. В результаті з'єднання промислової і банківської діяльності склалася фінансова аристократія, що включала вузьке коло осіб і сімейств. Вона склала еліту західного суспільства.

Так символом могутності у Франції були «200 родин», які контролювали Французький банк. У психології фінансової аристократії перепліталися крайній індивідуалізм і почуття спільності до собі подібних.

Помітну роль у суспільстві ще відігравали представники старої аристократії. В Англії, Німеччині, Італії і навіть у Франції, де розрив з феодальним минулим стався найбільш радикально, їм було відкрито доступ до влади, бізнесу. До них прагнули приєднатися вихідці з буржуазних верств.

Індустріальна епоха створювала умови для підприємництва. Виник чималий середній клас, який об'єднав буржуазію, чиновництво, інтелігенцію. Це були добре освічені люди, зайняті працею і володіли практичним розумом.

Для них інтерес до збагачення поєднувався з інтересом до справи, в якому вони бачили часто сенс свого життя.

На початку ХХ ст. до влади прийшли політики нової формації, які усвідомлювали необхідність застосування нових методів керівництва суспільством. Вони приступили до проведення реформ в соціальних відносинах. Буржуазний реформізм проявився головним чином на ґрунті лібералізму, який захопив у період утвердження індустріального суспільства чільні позиції. Політичні лідери ліберальної орієнтації у Франції (Е. Комб, радикали), Італії (Дж. Джолітті), в Англії (Д. Ллойд Джордж) провели деякі реформи з метою зниження соціальної напруженості. У Німеччині, де лібералізм був слабшим, але потреба в реформах відчувалася, реформізм був реалізований на консервативній основі. Його провідником виступив імперський канцлер Б. фон Бюлов.

ХХ ст. – час торжества маси, широкий загал, через представницькі інститути, майже всюди приходить у політику, починає, принаймні номінально, брати участь у політичному керівництві та управлінні. Маса потребували вождів, вони, дійшовши до влади в особі власних представників, дуже скоро почали формувати і нову еліту влади, як звичайно, кращу, ніж була. Водночас світова війна, революції в Європі рекрутували з низів еліту – нову за формою, але стару за своєю суттю – правлять завжди кращі, ініціативніші, тобто меншість. Причому чим жорстокіше нищили стару еліту, тим більше по середньовічному формувалась нова.

Світова війна, яку вели великі армії, демократизувала й офіцерський корпус, парламентаризм та засоби масової інформації зробили доступною для мас велику політику. Це кардинально змінило якісний склад європейської політичної еліти.

Певним відображенням цих процесів може бути склад палати лордів середини ХХ ст. у Великій Британії. Як свідчать дані, там засідала майже половина носіїв спадкових титулів, третина лордів була директорами компаній, банкірами, промисловцями. Майже 3 % були вихідцями з робітничого класу. Отже, головним джерелом поповнення політичної еліти ставали гроші. Поряд із ними все більшого значення набували й знання, тобто еліта поповнювалася спеціалістами управління, ученими, діячами мистецтва та культури.

Дещо інакше справа виглядала у США. Америку колонізували люди, що покинули Європу, рятуючись досить часто від феодального та клерикального гніту, – тому вона «перескочила» через феодальну стадію історичного розвитку. Американська еліта почала формуватися одразу, як правильно зауважив свого часу А. Токвіль, з вільних людей. Оскільки ж епоха рицарства давно проминула, американська еліта формувалася тільки на основі воєначальників, борців за незалежність. Головним був також капітал. Це не означало, що їй були чужі романтичні настрої європейського середньовіччя. Як влучно зауважив американський дослідник Л. Харц, вищій сфері американців була притаманна ностальгія за європейським аристократичним етосом, однак найхарактернішою їх ознакою був прагматизм, що став домінуючою рисою

еліти загалом. У США видано декілька значних праць, присвячених структурі і якісному складові американської еліти. Це книги Г. Адамса, Д. Бернхема, Ф. Ландберга, Г. Лассуелла та ін. Так, наприклад, Ф. Ландберг зазначив, що в середині ХХ століття у США налічувалось приблизно 1,6 млн. великих власників, і зробив недвозначний висновок: «... Щоби брати участь у політичній діяльності, у Сполучених Штатах необхідно володіти власністю... Люди без власності не відіграють будь-якої ефективної ролі в політичному житті у Сполучених Штатах». Ф. Ландберг помітив певні зміни у джерелах влади, що було наслідком науково-технічного прогресу: «В Америці ХХ ст. федеральний уряд займає місце середньовічного монарха, місце духовенства займає інтелігенція. Власне інтелігенція як соціальна група, тримає у своїх руках усі головні посади в галузі ідеології, філософії, науки і освіти... Реальну владу інтелігентів важко порівняти з владою середньовічних церковників, однак усе ж заперечувати її також не можна».

Розвиток НТР, ускладнення виробничої, побутової сфер життєдіяльності, що відбулися із середини ХХ століття, супроводжувався своєрідним «організаційним парадоксом». Суть його полягала в тому, що, з одного боку, зростає рівень складності, організованості суспільства, розширюються структури керівного та управлінського апарату, з іншого – зростає автономність самої особистості з розвитком культури, освіти, сучасних засобів масової інформації, набуває широких масштабів самоуправління. Це висуває на перший план поряд із фінансовою аристократією і духовну, технократичну, яка теж стає важливим джерелом формування політичної еліти. Фактично на наших очах, зі становленням в останні десятиріччя ХХ ст. в Західній Європі та Північній Америці «інформаційних суспільств», відбувається історичний зсув – починається масове формування панівних еліт на основі знань та грошей. Ці складові тісно пов'язані, оскільки політичний професіоналізм спирається як на вроджені таланти, так і на гроші, бо без них таланти просто не спроможні сьогодні проявитися.

У той же час самі гроші без таланту в багатьох випадках є лише сліпою силою, могутність якої велика, однак обмежена. Ця обмеженість полягає у тому, що капітал без знань сьогодні стоїть перед проблемою: як встановити самому собі межі власної могутності, як контролювати і обмежувати власні прагнення, як не перейти дуже тонкий кордон між законністю й свавіллям, між правом і безправ'ям.

4. Вплив глобалізаційних процесів на формування сучасних світових еліт.

Сучасні глобалізаційні процеси, які призвели до утворення абсолютно нового соціального постмодерну, реально трансформують архітектуру світу, змінюючи принципово критерії та технології управління соціально-політичними процесами, які лишались пріоритетними протягом тривалого часу.

Вони не лише стиснули час і простір, а й уніфікували інформаційне поле, світові політичні та фінансово-економічні тенденції, а разом з ними – і буття

людства: скрізь однакові бренди одягу, продуктів, електроніки, техніки. Людство слухає одну й ту ж музику, дивиться одні й ті самі фільми. І проблеми та виклики, які переживає світова спільнота, також набувають уніфікованого характеру.

Поряд з тим, глобальний світ не є гомогенним конструктором. Його ознакою є дисперсність і фрагментованість. У новій світовій системі формуються нові характеристики економічних, політичних, військових і цивілізаційних полюсів.

Параметрами економічного полюсу є: темпи зростання ВВП і промислового виробництва; ефективність економічної політики, розвиток ринкових відносин, малого і середнього бізнесу; інвестиційна активність у країні та інвестиційна привабливість регіону в цілому, розвинута соціально-економічна інфраструктура; досягнення оптимального в даних умовах рівня і якості життя; інноваційна направленість політики і орієнтація на високі технології; баланс соціо-еколого-економічної системи країни; забезпечення стійкого та збалансованого відтворення соціального, господарського, ресурсного та екологічного потенціалу регіону; його висока конкурентоспроможність у глобальному світі.

Параметрами політичного полюсу є: членство в Раді безпеки ООН; здатність контролювати широкий геополітичний простір; наявність достатніх можливостей для утримання даної території під своїм впливом; наявність ознак політичної самодостатності; власна політична стабільність і стійкість розвитку держави, яка гарантується оптимумом контрольованого простору, достатнім демографічним ресурсом.

Параметрами військового полюсу є: володіння ядерною зброєю, що гарантує можливість інтенсивного впливу на інші країни і систему міжнародних відносин самим фактом свого існування, загрозою використання засобів збройного насильства, демонстрацією політичної волі і рішучості керівництва вести в разі необхідності збройну боротьбу. Крім того, важливими є військова доктрина, доктрина національної безпеки, концепція державної зовнішньої політики, офіційні заяви та поведінка політичних лідерів держави, ставлення громадської думки до можливості застосування сили, а також сукупність інститутів і засобів, які визначають військову силу як головне знаряддя політики держави.

Цивілізаційний полюс характеризується яскраво вираженою цивілізаційною ідентичністю; потенціалом соціокультурного впливу; специфікою національного менталітету; наявністю цивілізаційних алгоритмів, які можна розпізнати, цивілізаційних фільтрів та бар'єрів у процесі соціокультурної інтеграції країн світу, що глобалізується; консолідацією на основі національної ідеї, яка підтримується всіма громадянами; захистом національних інтересів, цінностей та ідеалів; забезпеченням національної безпеки; наявністю чіткого національного проекту.

Якщо розглядати взаємовідносини між структурними елементами системи глобального світу в практичній площині, їх можна зіставити з

ринковою конкуренцією, де механізм конкуренції на економічному ринку можна екстраполювати на ситуацію глобального політичного ринку.

По-перше, між акторами глобального світу неминуха конкуренція у своїй «ваговій категорії». Конкуренція між акторами глобального світу – ефективний стимул поглиблення інтеграційних процесів як на регіональному рівні, так і на рівні міждержавних об'єднань. Прагнення зберегти досягнутий в ієрархії глобального світу статус, закріпитися у власній політичній і економічній ніші, обійти конкурента, не відстати від загального темпу глобалізаційних процесів потужно мотивує подальше зміцнення інтеграції та союзницьких відносин шляхом підписання договорів, створення наднаціональних органів управління, активізує мобілізаційний потенціал політичної еліти та бізнес-спільноти, сприяє розумінню необхідності і неминучості жертвувати частиною своєї влади, тактичними економічними інтересами і навіть частиною суверенітету держави заради досягнення стратегічних, «глобальних» цілей.

По-друге, в глобальному світі завдяки різноманіттю провідних акторів і позицій, які вони займають, виникають і автоматично підтримуються умови конкурентної боротьби. За таких умов принципово змінюється парадигма державного управління: послаблюється роль національних державно-управлінських структур; накладаються відповідні регламентації на національний суверенітет; обмежуються втручання держави та громадських організацій у стабілізацію соціального життя. Такі умови визначають новітню стратегію розвитку держави та зумовлюють потребу формування нової політичної еліти, яка б відповідала потребам часу, володіла сучасними глобальними технологіями, новим стилем мислення та баченням перспективи розвитку суспільства. Тому важливим в умовах глобалізації стає врахування ментальних та культурно-психологічних ознак спільноти, які мають бути пріоритетними у процесі комплектування апарату державного управління і відповідно закладають підвалини проголошення нової ідеології соціального (глобалізаційного) розвитку держави.

Дана сентенція висуває нові критерії вимог до формування та функціонування національної політичної еліти. Підвищуються вимоги до її компетентності та професіоналізму, продуктивності та результативності як могутнього ресурсу, що визначає та забезпечує формування нової конфігурації глобального соціально-економічного і політичного розвитку держави. З одного боку, формування саме національної політичної еліти в умовах глобалізації фактично втрачає свою необхідність, оскільки відбувається «розщеплення національного фактора», а тому фактично доцільність національної еліти як такої зникає. З другого – глобалізація як процес, що вимагає широкої інтеграції сфер та форм управлінської діяльності з одночасним поширенням цивілізаційного стандарту, передбачає певну гомогенність світу – жити за єдиними принципами, сповідувати єдині управлінські цінності, наслідувати єдині звичаї та норми системи державного управління.

Сучасна політична еліта в умовах глобалізації повинна раціонально використовувати свої можливості та здібності щодо модернізації системи

управління, визначати стратегію діяльності, миттєво реагувати на зміну типу суспільного розвитку, швидко і точно діяти, на основі «алгоритмів мислення» і поведінки, розробляти інноваційні проекти з метою забезпечення ефективності управління суспільством.

Складність діяльності політичної еліти в умовах глобалізації позначається на формуванні адекватної стратегії національної системи державного управління, яка полягає не лише в тому, щоб зберегти державність, але й дійти злагоди в суспільстві, розділеному переважно на людей зі стилем мислення індустріальної (які часто не розуміють виклику сучасної ситуації, зумовленої розвитком глобалізаційних процесів) та постіндустріальної епохи (які вбачають у державі, перш за все, сервісну інституцію – спрямовану на надання управлінських послуг).

В умовах глобалізації також змінюється роль демократичних інститутів у державі, оскільки вона претендує на роль світового гаранта демократичних процесів і обумовлює формування конструкції нової демократії, забезпечити яку покликана національна еліта. Вона має насамперед виступати гарантом збереження традиційних загальнонаціональних цінностей шляхом національного наслідування, що є результатом відсутності інтелектуальних «розривів» у суспільстві, оскільки в протилежному разі будь-яка культура зникла з обличчя землі, якщо б її носії не сповідували думку про підтримання основних її цінностей. При цьому загальні цінності еліти в умовах глобалізації є центрами кристалізації нових культур, тому саме вона має виступати носієм нової організаційної культури.

Новим принципом формування та функціонування політичної еліти в умовах глобалізації є корпорації, які все частіше стають уособленням транснаціональної еліти, сформованої за професійним принципом, а корпоративна держава – як результат утвердження нового суспільства. Категорія «корпорація» часто підміняється поняттям «техноструктура» – об'єднання найвищих осіб, які приймають управлінські рішення, або нова політична еліта, яка бере верх над традиційною фінансовою олігархією. Вона контролює найвищі посади в адміністрації, а також керівні шаблі у величезних корпораціях і поступово стає правлячою стратою західного глобалізованого суспільства.

Реальне проникнення нових інформаційних технологій у державно-управлінську діяльність формує співтовариство людей з новою суспільною свідомістю, яка обумовлена глобалізаційними процесами. Сучасний професійний політик, за таких умов, занурюється у світ глобальних технологій, з рівнем зростання яких його світогляд гіпертрофується, що реально засвідчує розрив культур, до яких він належить. Їх відносять до так званої еліти глобалізованих бюрократів, до яких належать службовці державних та наднаціональних структурних утворень та конс'юмеристської еліти, до якої відносять тих, хто розробляє та впроваджує ефективні інформаційні технології.

Наступною фундаментальною вимогою глобалізації є інституціоналізація та мобілізація управлінського потенціалу нації. Це означає, що політична еліта

має: виробити нові соціально-ідеологічні конструкції, які б забезпечили стратегію глобалізації; передбачили збереження інтересів тих, хто отримує від глобалізації найбільшу користь; дотримуватись справедливості щодо менш розвинених країн.

Наступна проблема, яка надзвичайно гостро сьогодні постає перед політичною елітою, – це проблема державної влади, здатної розробити національну стратегію шляхом оптимальної організації інтелектуальної управлінської еліти на досягнення технологічних проривів. Інтелектуальний ресурс та високопрофесійний потенціал еліти сьогодні мають скоротити відстань між розвиненими державами і впливати на ступінь опозиційності між іншими державам. Має створитися соціально сприятливий простір для інтеграції різних країн зі світом, європейськими стандартами зокрема. Метою такого простору є нарощування й підвищення якості сукупного державно-управлінського потенціалу як ключового чинника інноваційно-економічного розвитку кожної з країн, а також прискорення соціального розвитку всієї Європи. Такий простір має створити рівні для всіх умови доступу до новітньої інформації, відкривши тим самим нові можливості для спілкування між управлінцями, забезпечити формування престижності професії управлінця, захистивши їх інтелектуальну власність, підвищити продуктивність наявного потенціалу шляхом збереження вітчизняних традицій державності.

В умовах глобалізації на державний кадровий потенціал покладається функція не лише забезпечення єдності державних, суспільних та національних інтересів, але і творення такої системи інтересів. Кожна держава має свою власну ментальну модель формування кадрового потенціалу, зорієнтовану на реалізацію загальнонаціональних інтересів. У сучасному світі належним чином може розвиватися лише та країна, яка здатна максимально розширювати коло учасників управлінського процесу, бути відкритою для світового простору, змінювати способи організації управлінської діяльності і водночас володіти власними національними критеріями збереження своєї самобутності, які не дають їй змоги розчинитися в умовах загальносвітової стандартизації. Основна роль у таких процесах належить розробці спеціальних соціальних технологій кадрової політики, спрямованих на максимальний розвиток інтелектуального потенціалу управлінських кадрів, головною якістю якої є високий професіоналізм та громадянська позиція.

У контексті сучасних глобалізаційних процесів, які приводять до формування нової парадигми управління суспільним розвитком, принципово змінюється характер та специфіка діяльності політиків як суб'єктів реалізації нових критеріїв та цінностей, які відповідають новим умовам життєдіяльності людства. Така парадигма характеризується, в першу чергу, зміною ціннісних орієнтацій політичної еліти, що тим самим вимагає формування нового рівня їх професійної ідентичності та національної свідомості. Це пов'язано з тим, що розвиток сучасного світу декларує нові тенденції суспільної життєдіяльності, а відповідно до цього і нову модель організації системи державного управління, яка базується на зростанні взаємозалежності та світоцілісності, що викликані

процесами глобалізації.

Не менш важливу роль у зміні функцій діяльності національної еліти відіграє загострення глобальних проблем розвитку людства, без інтегрованого розв'язання яких еліта реально втрачає перспективи свого буття. Сучасний світ є настільки суперечливим і непередбачуваним, що чітко класифікувати його перспективи без активної участі у їх формуванні національних еліт, практично неможливо. Саме тому в процесі організації державно-управлінської діяльності в умовах глобалізації важлива роль належить розвитку не лише професійних здібностей, а й формуванню нового рівня громадянської відповідальності національної еліти, яка б узгоджувалась із сучасними умовами та факторами загальноцивілізаційного розвитку. Це підтверджує те, що сучасний світ в умовах глобалізації настільки мобільно змінюється, що потреби у висококваліфікованих управлінських кадрах, здатних приймати ефективні рішення та реалізовувати адекватну політику, є очевидними.

Як показує світовий досвід, для того, щоб забезпечити ефективність діяльності національної еліти в умовах глобалізації, у світі створюють відповідні інституційні структури (корпорації, інститути, дослідницькі та експертні центри), до функцій яких входить аналіз змін, що відбуваються у сучасному світі. Вони ж є безпосередніми суб'єктами управління суспільним розвитком, оскільки забезпечують вироблення, аналіз та реалізацію політики різних держав. Ці світові інституції є осередками наднаціональних еліт, роль яких у вирішенні глобальних проблем невпинно зростає. Серед них значне місце посідають Давоський та Більдерберзький клуби сучасної ділової і політичної світової еліти.

Зокрема, американський політолог і соціолог Семюель Хантінгтон визначав еліту, породжену процесами глобалізації, як давоську еліту. У своїй праці «Зіткнення цивілізацій» він писав: «Люди з Давосу контролюють практично всі міжнародні інститути, багато урядів, а також значну частку світової економіки».

Інший відомий вчений Збігнев Бжезинський визнавав що «Людина давоська» як громадянин світу, вища за національні інтереси. Така ділова політична еліта світу прагне бути залученою до вирішення глобальних економічних і політичних проблем. Її представники – це банкіри, бізнесмени, урядові чиновники, інтелектуали і журналісти з усього світу, які щорічно проводять Всесвітній економічний форум у Давосі, де визначаються світові економічні тенденції та перспективи. Вони всі схожі вірою в індивідуалізм, ринкову економіку, політичну демократію.

Можна зустріти різні терміни для означення феномену світової еліти, що сформувалися у 90-х рр. ХХ ст. – глобали, космократи, мондіалісти.

Більдерберзький клуб, на відміну від Давоського, об'єднує не тільки економічні кола, а й відомих світових лідерів, діячів та політиків для обговорення широкого кола питань, крім економічних та політичних, проблеми міжнародного тероризму, змін клімату на планеті, новітніх технологій тощо.

Російська політолог О. Гаман-Голутвіна зазначає, що світова еліта майже

не керується інтересами національного електорату. Поступове зміщення центру ухвалення рішень із національного на наднаціональний рівень послаблює можливості як пересічних громадян, так і сформованих у лоні національної політики груп тиску впливати на прийняття рішень загальнонаціонального масштабу. Інакше кажучи, в умовах глобалізації суб'єкти прийняття рішення стають більш самодостатніми, а їх вирішення – менш доступними для суспільного розуміння, що сприяє посиленню політичної влади еліт.

Однак ця констатація характеризує тільки одну сторону питання. Інша полягає в тому, що процес глобалізації супроводжується падінням можливостей національних еліт контролювати процеси в галузі національних економік, політики та культури. При цьому відповідно падають і можливості контролю політичних еліт над національними електоратами. Складність і взаємопов'язаність прийнятих на наднаціональному рівні рішень стимулюють проведення політики, яка нерідко входить у протиріччя з інтересами національних електоратів, що породжує недовіру і підозрілість останніх до власних еліт, що піддаються критиці з боку популістських рухів.

Отже, в умовах глобалізації влада еліт на наднаціональному рівні зростає, а на національному – падає.

Контрольні запитання:

1. Якою була еліта античної Греції: структура, особливості формування та трансформації?
2. Визначте характерні риси політичної еліти Стародавнього Риму.
3. Що Вам відомо про лицарство як провідну еліту Середньовіччя?
4. Охарактеризуйте особливості впливу дворянства на суспільно-політичні процеси в Європі.
5. Які зміни у елітному середовищі Європи відбулися у XIX ст.?
6. Порівняйте індустріальну та постіндустріальну еліти.
7. Поясніть висловлювання: «Для традиційної еліти головним було «походження за кров'ю», для індустріальної – за майном, а для постіндустріальної – за знаннями».
8. Розкрийте сутність понять «глобалізація», «корпорація», «техноструктура», «національна ідея», «національна еліта», «світова еліта», «давоська еліта», «більдерберзька еліта».
9. Проаналізуйте основні вимоги до державно-управлінської еліти в умовах глобалізації.

Тема 2.2. Історичні особливості формування політичної еліти в Україні

Мета: Розглянути історичні етапи формування політичної еліти в Україні від Княжої доби до часів незалежності. Прослідкувати трансформацію та еволюцію еліти в різні часи; наголосити на особливостях збереження еліти у бездержавний період українського існування.

План:

1. Політична еліта Княжої доби.
2. Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.)
3. Політична еліта другої половини XVII – XVIII ст.
4. Формування еліти в період бездержавності та українського відродження (XIX – поч. XX ст.)
5. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917 – 1921 роки).
6. Політична еліта в Радянській Україні.

Основні поняття: боярство, визвольні змагання, віче, дворянство, дисиденти, інтелігенція, князівська влада, козацька старшина, контреліта, націоналізм, націонал-комуністи, номенклатура, пани, партійне керівництво, політична еліта, українська еліта, шляхта.

Процес формування політичної еліти в Україні складний і дискусійний, він потребує окремого дослідження. Можна твердити, що кожна історична доба мала свою еліту, а тому важко, а може, й неможливо простежити історичну спадковість української еліти з давнини до наших днів. Тим більше, що через втрату державності спостерігається відсутність існування її упродовж значного часу.

Можна припустити, що політична еліта розвивалася певними замкнутими циклами, які пов'язуються, хоча й досить умовно з історичними етапами формування державності. Отже, зважаючи на таку умовність, розглянемо інтерпретацію історичних етапів становлення та еволюції української політичної еліти.

1. Політична еліта Княжої доби.

У період закріплення за родоплемінними союзами певних фіксованих територій і остаточного переходу до осілості, відбулося утворення військово-територіальних протодержав. У середині них відбувалося кілька взаємодоповнюючих процесів, які привели до поступового переходу владних повноважень до військово-політичної еліти (князя та «княжих людей» – дружини та бояр), феодалізації відносин і утворенню особливого типу державного управління – військової демократії.

Паралельно протікав процес розмивання ознак роду внаслідок поглинання та змішування з автохтонним населенням під час просування слов'янських груп племен і подальшого їх закріплення на нових землях.

В умовах укрупнення племінних формувань у напрямку: рід як союз сімей → родоплемінний союз → військово-територіальна «племінна» протодержава («словінія») → «багатоплемінна» держава, поступово втрачаються виражені етнополітичні («племінні») ознаки, а за «словініями»

закріплюється назва домінуючого етносу або спорідненої групи «племен»: деревляни, волиняни, поляни, кривичі та ін. Війни змушували до підпорядкування маси населення князівській еліті, до того ж воно поступово потрапляло і у економічну залежність від найбагатших людей. Це не тільки ще більше укріпило матеріальну перевагу князя і «служилого» елітного прошарку, а й значно підвищило їх соціальний статус – типова військова лідерська верхівка, яку висунув сам спосіб життя часів Розселення, з переходом до осілості і торгівлі поступово перетворилася на військово-політичну, адміністративну та економічну еліту.

Розгортання процесу феодалізації суспільних відносин у східних слов'ян, що почався з другої половини VI – початку VII ст. значно прискорився з утворенням «словиній», що зробило цікавою ідею спадкової влади для найбагатших і найвпливовіших (княжих) сімей. Тим більше, що модель такого типу управління була запропонована пізнім родоплеменним устроєм, коли влада зосереджувалася в руках представників найбільш шанованих та древніх родів, глави яких, власне, і складали раду старійшин.

Щодо ролі віче, в нових умовах посилення авторитарних тенденцій управління зазначимо, що родові устої у слов'ян виявилися досить стійкими, їх ознаки ми спостерігаємо протягом усієї нашої історії, навіть тепер соціальне поняття сім'ї, роду має в Україні глибокий зміст. Тому для легітимізації спадкової влади князям знадобилося ще на кілька століть обов'язкова згода віче і самі народні збори як соціальний інститут, який легітимізував владу та розподіляв відповідальність за наслідки важливих рішень між народом, боярською радою і князем, хоча більшість самих рішень, вочевидь, ініціювалися князем і його найближчим оточенням.

Навколо князя формується «служила знать» – боярство, тобто вищий військовий елітний прошарок. Попервах в це «ближнє коло» потрапляли здібні військові ватажки окремих підрозділів, видатні воїни і обдаровані адміністратори з громади (включно з представниками родової знаті). Такі люди підбиралися за ознакою особистої відданості князю та його безумовної підтримки. Тому фактор належності до впливового, численного або древнього роду за таких умов втрачав зміст. Ця нова військово-адміністративна еліта, поступово збагачуючись за рахунок війни, торгівлі, надбання земель, підпорядкування собі селянської маси та близькості до князя, також з часом перетворилася на спадкову, адже економічна потужність нових правлячих родів з покоління в покоління залишалася в їх межах, зростаючи чи зменшуючись в залежності від успішності нащадків.

Могутній слов'янський світ, що охопив після півтори сотні років військових змагань з іншими етносами та державами часів раннього середньовіччя половину Європи, проходячи через специфічний етап військової демократії, шукав свій шлях соціальної організації в умовах формування та усталення власної державності. І. Мельничук вважає, що на наших землях на цьому шляху було здійснено три кроки:

1. Надбання військовими лідерами, а згодом і їх оточенням, спадкової влади над територією і населенням залежних земель. Цей процес був поступовим, князівські династії зароджувались і зникали у внутрішньополітичній боротьбі (до VIII – IX ст.);

2. Еволюція «словіній» до рівня повноцінних держав, у тому числі і через розвиток міст, укріплення та ускладнення структури військово-політичної еліти, розширення її функцій і завдань (VII – X ст.);

3. Прийняття християнства (X ст.) і цілеспрямоване перетворення князівською та релігійною елітами столиці Русі – Києва на політичний, економічний, релігійний та ідеологічний центр всього східного слов'янства (X – XI ст.).

Ці кроки були підказані як внутрішньою логікою розвитку суспільства, так і досвідом, перейнятим у держав-противників, передусім Візантії.

Можемо охарактеризувати правлячу військово-політичну еліту VII – VIII ст. наступним чином: князь залишається виборною фігурою, залежною від рішень віче періоду «військової демократії». Його влада тримається на особистих успіхах і авторитеті і закінчується разом зі смертю або зміщенням. Не зважаючи на несприятливу кон'юнктуру для розвитку військової складової дружинної елітної верстви, що склалася у VII – VIII ст., дружинний елітний елемент зростав кількісно і якісно. Цьому процесу, на нашу думку, сприяло розширення у VII – VIII ст. внутрішніх управлінських функцій і завдань військово-політичної еліти.

Починаючи з умовного моменту осідання слов'ян на фіксованій території, суспільний договір між елітами та масами було змінено: військово-політична верхівка із здобувача земель, тобто життєвого простору, перетворилася на гаранта їх цілісності та безпечного існування; згідно умов нового договору сеньйор (князь) в обмін на гарантії дотримання та реалізації масами своїх природних прав отримував від васалів натуральну або грошову ренту.

Утворення та розвиток українських (руських) міст відбувався у той же спосіб, що й європейських. Особливістю генези руських міст були фактори співіснування політичної влади князя з владою аристократичної елітної верстви та віча. З самого початку в схемі державного управління спостерігається класичний трикутник влади, який утворювався далеко не відразу і не в кожній європейській державі. Система стримувань і противаг повноцінно працювала лише в європейських містах-державах (наприклад, італійських) і ніколи не працювала в імперіях. Ця теза справдилася і в імперії Рюриковичів: середньовічне віче майже повсюди було «приручене» владою, перетворилося на інструмент впливу правлячої політичної елітної верхівки і легітимізації її рішень, «прокидаючись» лише в періоди смуту, безкнязів'я або зовнішніх загроз. Рівня міста-полісу з розвиненою демократією за всіма ознаками не досягло жодне руське місто. Влада князя була священна і домінуюча. Це стало наслідком впливу могутнього фактору крові і роду, що був перенесений у Середньовіччя з родоплемінних часів, практичних дій та постулатів Руської православної церкви і фізичної та юридичної переваги князя у можливостях і

ресурсах. Крім того, Київську Русь не могли оминати загальноєвропейські тенденції до консолідації і централізації влади.

Місто від народження набрало характеру поліфункціональності, але осередком ремесла і торгівлі стало не відразу, кілька століть залишаючись військово-адміністративним і культовим центром. Розвиток міста йшов синхронно з політичним, економічним і соціальним розвитком держави і відображував його. Говорити про те, що місто випереджало або визначало державні процеси, на наш погляд, некоректно – воно лише стимулювало їх, перебуваючи в центрі таких процесів, а його владна верхівка, диференційована за характером і функціями, не зважаючи на внутрішні протиріччя, при потребі могла консолідуватися в єдиний соціальний організм.

Київський владний центр зусиллями правлячої військово-політичної та релігійної еліти у XI – XII ст. домогся максимальних у тогочасних умовах результатів по консолідації імперії: з точки зору еліти низка глибинних перетворень повинна була забезпечити для держави стабільність, витривалість та керованість. Такими корінними зрушеннями були: прийняття та впровадження за ініціативи військово-політичної еліти нової віри. Християнські догмати і мораль, жорстка пірамідальна структура церкви з орієнтацією на київську митрополію, що повторювала загальну імперську модель влади, дисципліна і інтелектуальний потенціал служителів культу повинні були надати централізованій владі додаткових бонусів у вигляді керованості підвладними територіями та творенню державної ідеології. Крім того, з самого початку перебуваючи під контролем княжої елітної верхівки, Церква діяла в унісон з нею, забезпечуючи політичній еліті не тільки підтримку мас, а й творячи сакральну символіку влади, божественної і недоторканої за своїм змістом; спираючись на глибинну пам'ять мас, еліта зупинилася на ментально прийнятній для неї моделі спадкової влади, заснованій на родовому принципі. Тим більше, що на момент утвердження родового принципу наслідування (XI ст.) сеньйорат використовувався багатьма династіями Європи. Така модель була доволі простою і зрозумілою як для ініціаторів, так і для народу. Порушників та узурпаторів засуджувала і Церква, і суспільство, і центральна влада; правляча еліта створила та суворо дотримувалася єдиної законодавчої бази, заснованої на кодексі «Руської правди» та її подальших централізованих та регіональних модифікаціях, а також на княжих Уставах, що стало суттєвим фактором досить тривалого збереження політичної єдності земель; на зовнішній арені, попри внутрішні суперечності, військово-політична еліта руських князівств XI – XII ст. виступала єдиним фронтом під проводом Києва. Це стосується військових, дипломатичних, загальноекономічних зусиль, шлюбної політики правлячої династії, що все більше розгалужувалася; а також релігійної політики на міждержавному рівні та на внутрішній арені.

Кризу влади середини XI – початку XII ст. було подолано за рахунок децентралізації політичної системи. Еліта зуміла зберегти себе, не зберігши імперії. Політичній еліті до середини XIII ст. вдалося у великій мірі нівелювати етнічну розмаїтість руських земель і скерувати як масову, так і елітарну

свідомість у напрямі до етнічної консолідації. Створені були сприятливі умови для зворотного об'єднання роздроблених з XII ст. земель у єдину державу на теренах етнічного розселення нашого народу, що проявилось вже у творенні Галицько-Волинської держави. Цим процесам завадила монгольська навала і пов'язаний з нею зовсім інший порядок денний, що постав перед елітами кожного з руських князівств, і власне Руссю загалом.

У Галицько-Волинському князівстві значною була роль боярської елітної верстви. Військово-економічна еліта, яку уособлювала боярська аристократія, на західних землях Русі поступово перетворилася на впливову частину еліти політичної і залишалась такою до середини XIV ст. Економічна модель держави, побудована у значній мірі великими земельними олігархами, виявилася досить стійкою, переживши князівські міжусобиці, періоди безкнязів'я та громадянської війни, численні зовнішні агресії з боку Угорщини, Польщі, сусідніх руських князівств, монголо-татарську навалу. Разом з розумною та державницькою політикою кращих своїх володарів це дало змогу Галицько-Волинському князівству поступово стати в ряд найбільших за територією, всебічно розвинених і впливових країн Європи.

Даючи характеристику доволі тривалого успішного існування цілісної Галицько-Волинської держави (як для умов середньовічної Європи), дослідники помилково оцінюють її з крайніх позицій: або приписуючи всі заслуги лише видатній праці кращих князів разом з розвитком міст та німецького права, або називаючи це князівство «своєрідною боярською республікою з бутафорською владою місцевого князя». Очевидно, істина лежить дещо в іншій площині – на країну разом (свідомо і несвідомо, попри внутрішні конфлікти і суперечки), працювали всі волинські і галицькі елітні верстви, такій праці посприяло й те, що деякі кращі політичні практики були принесені на ці землі волинською гілкою Мономаховичів. Вище ж боярство, поєднуючи в собі ознаки військово-політичної та економічної еліти, відігравало в цьому процесі дуже помітну, а іноді й вирішальну роль.

У цілому ж Галицько-Волинська держава, з нашої точки зору, являла собою нетипову для Русі з її сильними традиціями абсолютизму, але типову для середньовічної Європи формацію, коли потужна влада великих феодалів (баронів, герцогів, бояр) співіснує з центральною владою, і сила останньої цілком залежить від особи князя або короля – його дипломатичних здібностей, військового хисту та наполегливості

Владу правляча князівська еліта Галичини ділила з великим боярством. На Волині поряд із боярським, значний розвиток отримало доменіальне землеволодіння. Всередині боярства йшла перманентна боротьба за землі, владу і вплив. Важливу елітну групу складало «служиле боярство», джерелами земельних володінь якого були княжі пожалування, а також самочинні захвати общинних земель. У переважній більшості випадків ця група володіла землею, поки несла службу. Земля на етнічних українських землях завжди вважалася найбільшою цінністю і капіталом, основний прибуток політична еліта отримувала саме з неї, і ротація еліти проходила тоді, коли з'являлися нові

забезпечені земельним капіталом землевласники, а інші, натомість, втрачали наділи і політичний вплив.

2. Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.)

Падіння Київської, а відтак і Галицько-Волинської держав погіршило становище української еліти. У рамках Великого князівства Литовсько-Руського осередком української еліти була насамперед Волинь. Тут осіли відомі магнатські роди Острозьких, Заславських, Четвертинських, Корецьких та ін. Загалом політична, соціальна піраміда виглядала так: на вершині були великі князі – нащадки колишніх удільних династій – Рюриковичів і Гедиміновичів, нижче – пани (еквівалент лат. барони), ще нижче – бояри-опричники (поземельні васали князів), еквівалент тих, кого на Заході називали *nobiles*.

Давньоруських бояр у XV ст. сприймали у двох значеннях: традиційному руському як верхівку, що наближена до володаря, і як професійних воїнів. Наприкінці XV ст. утвердилося нове поняття для означення родовитого боярства – «бояри-шляхта», що уточнювало і звужувало рамки еліти, доповнюючи професійне значення («боярин») предикатом «шляхта», яке засвідчувало т. зв. «уродженість». («Шляхта» – відповідник, пов'язаний з нім. *Geschlecht* – рід, покоління, походження, у польській мові *szlacheć*, що означало людину відомого походження). Таке поняття «бояри-шляхта» або «рицарство-шляхта» (рицар – професійний воїн, тобто боярин) було зафіксоване в «руській» мові вже з кінця XIV – початку XV ст. і вживалося у Першому Литовському Статуті 1529 р. Водночас цей Статут (особливо третій розділ) забезпечив правовий захист тодішньої еліти, її широких прав, визначив пільги, уперше впровадив поняття шляхетської честі, детально регламентував загальні принципи підсудності шляхти великокнязівським намісникам на місцях, порядок здійснення правосуддя над шляхтою, підніс шляхетську присягу як самодостатній юридичний доказ у судовому спорі тощо. Однак він зберіг різницю між магнатами і рядовою шляхтою – перші й далі служили у війську під власними прапорами й з власним військом, не підлягали юрисдикції місцевих судів, належали до Ради панів, що до 1569 р. залишалася панівною політичною й економічною інституцією. Другий Литовський Статут 1566 р. зрівняв шляхту з магнатами, підтвердив завойовані шляхтою права на виборні повітові сеймики, зрівняв її з магнатами перед судами, звільнив від сплати мита, закріпив права на землеволодіння, підтвердив залежність політичних прав шляхти від осілості, тобто землеволодіння, у межах конкретного повіту. Тому було впроваджено поняття «поштового шляхетства», на противагу безземельній або неосілій шляхті, що називалася «голою». Важливим було й те, що Статут гарантував не надавати «людям простим» пільг перед шляхтою, не надавати їм шляхетських прав, окрім як особливої ласки. Дещо пізніше, 1578 р., шляхетство могло бути надане лише за згодою сейму або за клопотанням гетьмана за мужність під час військових дій. Водночас у Статуті зазначено, що шляхтичі,

які оселилися у містах і починали займатися торгівлею чи ремеслом – «локтем мерили» чи «руками робили», позбавлялись шляхетських прав. Водночас із Статуту (очевидно, свідомо) вилучали слово «боярин».

Дещо інше становище було в Галичині, де поряд з королівськими привілеями у 30-ті роки XV ст. галицьке боярство було зрівняне з польською шляхтою. На становище боярства сприятливо вплинули Нешавський привілей 1454 р., що став вихідним пунктом відомої польської «шляхетської демократії», та ухвала Радомського сейму 1505 р., в якій були закладені основи політичного парламентаризму, висловлені у формулі «*Nihil novi*» (Нічого нового), за якою уряд не міг видати ніяких загальнодержавних постанов без згоди сейму. Негативним аспектом цих актів стали асиміляційні процеси, які призвели до того, що вже в XVI ст. у Галичині не залишилося боярських родів, котрі б дотримувалися українських традицій, вони з того часу залишаються у дрібній шляхти.

Що ж до поповнення еліти, то було встановлено термін давності в користуванні шляхетними правами. Так, у першій половині XVI ст. таким порогом встановлювалося правління короля Казімежа (помер 1492 р.), пізніше військовий реєстр 1528 р. став доказом належності до військового стану. У середині XVI ст. внаслідок ревізії державних земель і прав на володіння землею було уточнено склад шляхти. Що ж до символіки шляхетності, то, з одного боку, в українсько-білоруської шляхти були власні гербові традиції (печаткові знаки), з іншого, згідно з рішенням сейму 1563 р., було визнано обов'язковим мати герб кожному шляхтичеві. Загалом в останній третині XVI ст. українська шляхта домоглася легітимізації свого існування, що забезпечувало їй не лише участь у політичному житті, а й особливе становище в тогочасному суспільстві. Шляхтич за своїм статутом був, безперечно, вищим, ніж міщанин чи селянин, бо його слово прирівнювалось до юридичного доказу, за завдану йому шкоду карали суворіше, порівняно з вчинками проти інших жителів держави, він користувався правом суду і необмеженого панування над своїми підданими та їхнім майном, сам при тому зберігав особисту незалежність, а його посілість не могла бути передана нікому в підпорядкування. Він підлягав лише юрисдикції шляхетських судів, мав власний герб або печатку, право брати участь у повітових сеймиках як депутат, бути обраним суддею і займати всяку державну посаду, мав податкові пільги, не міг бути ув'язненим або покараним без суду, не відповідав за злочини, скоєні родичами, мав право вільного виїзду і в'їзду до держави.

Люблінська та Брестська унії прискорили процеси асиміляції української шляхти, яка супроводжувалась великою концентрацією земель у великі маєтки, супроти яких навіть король і сейм не мали ні авторитету, ні влади. Із середини XV ст. в Україні утверджується така структура панівної еліти: князі-пани (магнати) – зем'яни-шляхта – шляхта-голота – панцирні бояри. Ця структура була панівною до середини XVII ст. і поширена на Волині та в центральній Україні. Князі займали особливе становище вищої привілейованої касты, до якої не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі посади, бо князем треба

було народитися. Дослідники налічують понад 50 князівських родів, що мали за період з кінця XIV до середини XVII ст. близько 560 осіб чоловічої статі. Дослідник Ю. Вольф налічував ще понад 250 руських і литовських шляхетських родин, які також намагалися довести своє князівство.

Князі займали особливе місце в ієрархії української еліти, бо вони ніколи не розчинялися у боярсько-шляхетській масі, оскільки були відділені від неї своїм походженням, що набрало ірраціонального характеру, і саме в них українські мислителі (З. Копистянський, І. Борецький, С. Косов та ін.) вбачали спадкоємців княжих родів Київської держави. Слід мати на увазі й те, що в середньовічній свідомості й політичній культурі, політична влада, легітимне панування ототожнювалось не так з державою, як із політичним лідером. Такими лідерами були князі, які символізували ідею незалежності, національну ідею; їх суспільно-політичне, а навіть і приватне життя набувало вищого змісту, доцільності й призначення. Тому інститут князівства став дещо містичним. Водночас, незважаючи на те, що в той час князі були насамперед воїнами, державними мужами, низька мобільність серед цієї касты призвела до поступового згасання княжих родів. Як одну з важливих причин, Н. Яковенко називає комплекс наслідків перехресних шлюбів і родинні спадкові хвороби. Після Люблінської унії князівські роди майже не брали великої участі в загальнодержавному політичному житті Речі Посполитої. Більшість своєї енергії вони спрямовували на утворення власних держав-уділів, де правили як незалежні суб'єкти влади. Збіднілі нащадки князівських родів усе більше переходили на становище князів-слуг, займаючи посади підстарост, підвоєвод, сотників у князів-магнатів Заславських, Збаразьких, Вишневецьких і т.д.

Наступним прошарком еліти були пани. Вперше в українській актовій мові цей титул зустрічається ще у грамотах галицького князя Льва I Даниловича (друга половина XIII ст.). Етимологія слова «пан» сягає чеської практики, де цим титулом називали вищих світських і церковних феодалів. Пізніше він поширився на менших феодалів й на звертання пошани до всіх поважних людей, окрім простолюдинів. Поступово цей титул перейшов із Чехії до Галичини. (Поширена думка ж щодо польського походження менш ймовірна, оскільки в ті часи, до XVI ст., польська влада користувалась латинським титулуванням). Титул «пан» із середини XV ст. став широковживаним у Великому князівстві Литовському. Так титулували не лише найвизначніших феодалів, а й бояр-васалів та придворних: спочатку волинських князів, а потім і по всій Литві й Білорусі. І все ж, за військовим переписом 1528 р. і ревізії 1545 р., із згаданих 217 волинських зем'янських родів цим титулом користувалося понад чверть. Серед боярства Київщини і Брацлавщини (ревізії 1545-1552 рр.) згадується 448 родин бояр-шляхти, серед них панський титул отримали 105 родин, тобто трохи менше чверті. На ті часи критерієм такого титулування були давність роду і отчинний характер землеволодіння, що впливав із цієї давності. Слушною є думка Н. Яковенко про те, що така кількість панів і бояр-шляхти на цих землях означала, що майже до Хмельниччини тут не було переваги польської шляхти, а це розвіювало міф

про т. зв. «здобич польського плуга». Визнаючи певний вплив тюркського елемента у складі феодалів київсько-брацлавських (оскільки Вітовт роздавав землі вихідцям із Золотої Орди за умов виконання військової служби, особливо на Черкащині), ствердимо, що тюркський елемент ніколи не переважав, тому окремі російські історики не мали ніяких підстав називати українську шляхту вихідцями із «племени шатаючихся черкес». Цей елемент кількісно ніколи не сягав навіть третини загальної кількості шляхти. Напередодні Люблінської унії титул «пан» став приналежністю кожного шляхтича, а рішення унії (1569) та королівський привілей, зрівняли шляхту Волині, Київщини і Східного Поділля з польською шляхтою «в справі рушення на війну» та звільнення від замкової, мостової та інших повинностей, замінивши їх податком грішми, який стосувався усієї польської шляхти. Характерним для українського панства було також те, що воно не мало багато великих панів, т. зв. панів радних і панів хоругових (лише 4 родини із понад 50 членів ради великого князя), що пояснювалося силою і впливом українських княжих родів, які просто економічно витісняли інших. Лише пізніше, з виродженням князів, ситуація змінилася.

Третім прошарком еліти були зем'яни-шляхта, найчисленніша елітна група. Поділялася вона на нижчу й вищу, критерієм поділу були юрисдикція, тобто судове й службове підпорядкування шляхтича, обсяг прав на землю. Тому вищу зем'янську шляхту називали господарською шляхтою. Вона мала повне й необмежене право розпоряджатися своїми маєтками, які були їх приватною власністю. Ця шляхта була абсолютною більшістю шляхетської еліти напередодні Хмельниччини. На Київщині вона становила понад 76 % від загальної кількості землевласників (правда, вони мали лише 11 % поземельного фонду), на Волині – відповідно 71 % (6 %) і на Брацлавщині – 64 % (лише 3 %). Це була дрібноземельна шляхта, яка поволі зубожіла, бо подорожчало озброєння, на яке треба було знаходити все нові кошти, тому земля йшла в заставу, на продаж, а також у зв'язку з природним приростом – кількісним збільшенням самої шляхти і роздрібненням маєтків. У тодішні часи виникає дрібна шляхта, яка через бідність змушена була сама обробляти свої невеликі наділи, тому й була прозвана ходачковою (від пол. – *chodak*). Саме ця шляхта активно поповнювалася завдяки припливу білорусів, татар, молдаван, угорців, німців, поляків. Критерієм шляхетності тут був не маєток, а показник особистої мужності й сили, бо на цю шляхту покладався обов'язок боротьби зі Степом. Причому якщо верхні верстви шляхти-панства поступово полонізувалися, то зем'яни-шляхта навпаки – виступали як елемент, що українізував чужинців. Найнижчою верствою шляхти були залежні зем'яни, чий невеликі маєтки не були їх повною спадковою власністю. Вони були пов'язані зі службою у війську на королівщині і службою у вищій шляхти. Зем'яни користувалися пільгами особистого шляхетства, але це була шляхта, яка після втрати землі ставала шляхтою-голою, котра не мала нічого, крім шаблі, сили й доброго коня. Основним заняттям її була служба в королівських замках та при маєтках і замках князів та панів, і, як результат, подвійне становище: з одного боку –

близькість до простого люду (селян, міщан), а з іншого – обов'язок честі, вірної служби своєму сюзерену. Близькість цієї шляхти до народу особливо проявлялась у прикордонній смузі, де постійна небезпека потребувала професійної солідарності в боротьбі зі спільними ворогами.

Шляхтич одночасно був васалом, головним його обов'язком і навіть ознакою шляхетності з давніх-давен була вірність своєму сюзерену. Тому, наприклад, князівська васальна шляхта Волині майже без винятку зберегла свою вірність князям і не підтримала козацтво під час Визвольної війни. Там же, де шляхта зем'янська служила королю через посередництво королівського адміністративного апарату, перехід шляхти-зем'ян на бік козацтва означав, що шляхта використовувала легітимне право своєї непокори сюзерену-королю, який не виконав обіцянок про опіку своїх підданих-васалів і тим створив їм можливість реалізувати «права опору», старовинного звичаєвого права захисту власних інтересів. Це не безчестило шляхтича, а вводило його вчинок у легітимне русло. Щодо загальної чисельності шляхетської еліти тогочасної України, то в XIV ст. вона орієнтовно налічувала 38-40 тис. осіб, що становило не менше 2,3-2,5 % загальної кількості населення. Це свідчило про наближену кількість до середньоєвропейського рівня того часу (за винятком Речі Посполитої, де вона була вища – приблизно до 7,5 %). Від поступової загибелі цю найчисленнішу верству шляхти врятувало козацтво, яке на той час було проміжним станом між шляхтою і селянством. Як і шляхтичі, козаки служили у війську, були звільнені королем від кріпацтва та панщини. Однак, на відміну від шляхти, вони не мали кріпаків.

Панцирні бояри – це військові слуги, які були передані у власність не князів, а панів. З кінця XVI ст. вони зближуються із путними слугами (напівтягле поселення) і усіх разом їх починають називати боярами.

В середині XVI ст. у соціально-політичному розвитку України відбувалися складні і неоднозначні процеси. З одного боку – поглинання українських земель Польщею, посилення наступу на православну церкву та українську культуру, денаціоналізація старої еліти і перехід православних магнатів та шляхти у ворожий табір (йдеться про такі династії, як Вишневецькі, Острозькі, Сангушки та ін.), а з іншого – починається формування козацтва, яке врешті-решт перетворилося на виразника і захисника інтересів всього українського народу.

В другій половині XVI – XVII ст. функції української еліти переходять до козацтва. Існують різні думки щодо часу і рушійних сил становлення козацтва та його старшини. Формування козацтва було, безперечно, історично об'єктивним процесом, який відбувався у нерозривному зв'язку із соціальними подіями та явищами як всередині України, так і за її межами. Насамперед – з посиленням феодалної експлуатації селянства в Речі Посполитій, сваволею шляхти та орендарів, а також з господарським освоєнням нових земель, посиленням необхідності захисту від татарських та турецьких агресорів.

Важливим результатом еволюції козацтва стала Запорізька Січ, заснована у XVI ст. Саме вона виконувала роль осередку організованості, територіальної,

військової, економічної та політичної бази козацтва.

Виявляючи великі потенційні можливості і динамізм, козацтво формувало демократичні принципи своєї суспільно-політичної організації. Йдеться про заперечення феодальної залежності і станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами і торгівлею; вільний вступ до козацьких лав будь-якої особи, незалежно від станової чи етнічної приналежності; право участі в органах самоврядування.

Українське козацтво виробило власний кодекс прав і вольностей, неписані етичні правила і правові норми, які визначали соціальний статус та моральні позиції козаків у суспільстві. Козацькі права забезпечували свободу від феодальних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію, суд і володіти землею.

Все це створювало фантастичні можливості для «соціального ліфтування» та виникнення контреліти. Кілька вдалих походів могли перетворити дрібного, бідного, нікому невідомого та ще й православного шляхтича в одного з найвпливовіших військових і водночас опозиційних політичних діячів Речі Посполитої.

Саме тому соціальне становище козацтва набуває високого статусного значення і перетворюється на ідеал широких селянських і міщанських мас. Прагнення здобути козацьких прав та вольностей стає загальноукраїнським явищем. Тому вже на початку XVII ст. до козаків нестримним потоком йшли люди. Запорозька Січ була не лише прихистком козацтва, а й прообразом майбутньої козацької держави, її зародком. Січ мала свій військово-адміністративний орган управління – Кіш. Він формувався на основі права козаків обирати і бути обраними на керівні військово-адміністративні посади. Центральне місце в системі суспільних цінностей козаків мала колективна воля (воля Товариства Низового, громади, усього Війська Запорозького). Необхідно підкреслити, що це був класичний випадок перетворення контреліти, групи, яка не належала до верхівки тогочасного суспільства, в еліту принципово нової як у соціально-економічному, так і в етнічному плані держави.

Паралельно з процесом формування козацтва відбувалася подальша консолідація української нації. На думку М. Пухтинського, О. Власенка, П. Ворони, козацтво та його старшина стає елітою українського народу після того, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний фактично перетворив козацтво у збройні сили України, поєднавши меч нації з її духом – православною релігією.

В першій чверті XVII ст. патріотично налаштована шляхта, духівництво, міщанство висунули та розвинули ідеї безперервності руського, тобто українського буття. Згідно з ними київські князі мали своїми наступниками українських гетьманів, а всі вони були елітою однієї країни – Русі-України. У 20-х роках XVII ст. поняття «руський народ» включає в себе мешканців територій, які входили до складу Київської Русі, а пізніше – Київського та Галицько-Волинського князівств. Формулюється поняття «православна руська

кров». Водночас мешканців північно-східної Русі (великоросів) ідентифікують як «московитів», «православних», або руських людей». В такій атмосфері утверджується ідеал суспільних прагнень – створення на землях споконвічного проживання українського народу вільного, без національно-релігійного гноблення суспільства.

Козацька старшина намагалася здобути рівні зі шляхтою права, тому козацтво брало активну участь у військових діях Польщі, що призвело до зростання її політичної, соціальної ролі в політичному житті держави. З початком XVII ст. козаки жили під виборною старшиною, ігноруючи польську владу: «Самі собі права встановлюють... у державі другу державу заводять».

Реалізація прагнень нової української еліти відбулася в результаті Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

3. Політична еліта другої половини XVII - XVIII ст.

У процесі відновлення української державності Б. Хмельницький вжив ряд засобів для перетворення козацької старшини в державно-адміністративну політичну еліту українського суспільства. Одночасно нова провідна верства українського народу, крім величезного позитиву, несла в собі й цілий ряд негативних явищ та елементів. Зокрема, інколи демократія перетворювалася в охлократію, а колективна воля підмінялася безладом та анархією. З іншого боку, козацька верхівка була схильна переймати приклади аристократії сусідніх країн, що призводило до невдоволення «голоти» і не сприяло зміцненню держави.

Відповідно до Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів Війська Запорозького з Річчю Посполитою на території, визволеній козаками, їм передавалися повноваження державної влади. Це є не що інше, як юридичне визнання статусу нової державної еліти. Її структура значною мірою визначалася полково-сотенною структурою органів державної влади в козацькій державі.

Вищий ешелон влади складали:

- загальна (військова) рада всього Війська Запорозького – представницький орган, який обирав вищих посадових осіб держави та вирішував найважливіші питання державного і політичного життя;
- старшинська рада, до якої входили представники козацької верхівки і яка виконувала функції дорадчого органу при гетьманові;
- генеральний уряд на чолі з гетьманом – виконавчий орган з деякими судовими повноваженнями, до складу якого входили: генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний бунчужний, генеральний писар, генеральний суддя та ін.

Аналогічну структуру мали полкова і сотенна верхівки.

Одним із найважливіших документів, які визначали місце і роль нової державної еліти українців, були так звані «Березневі статті». Для нас важливими є наступні пункти цієї угоди:

- право українців обирати собі старших із свого кола і через них вносити

податки до царської казни;

- встановлені розміри платні козацькій старшині від царського уряду;
- пожалування козацькій старшині млинів «для прогонування»;
- розміри платні рядовим козакам;
- затвердження маєтків Київського митрополита.

Окремо визначалась загальна чисельність реєстрового козацького війська – 60 тис., а також те, що українці самі визначають, хто козак, а хто мужик.

Разом із затвердженням «Березневих статей» цар видав українським послам жалувані грамоти про прийняття України до складу російської держави, підтвердження прав і вольностей її населення, посилку гетьману військової печатки; про збереження прав і вольностей гетьмана Богдана Хмельницького і всього Війська Запорозького; про закріплення Чигиринського староства за «гетьманською булавою». У грамотах було передбачено непорушність давніх прав, збереження в Україні власного судоустрою, право обирати гетьмана за давнім звичаєм, закріплення за козаками належних їм маєтків тощо. «Березневі статті» разом з грамотами розглядаються як договір між Україною та Росією. Ці документи на тривалий час визначили статус української державної еліти.

Заможні верстви, що з початком повстання відійшли назад, з часом, знову набули колишньої сили й почали домагатися для себе давніх привілеїв. На Наддніпрянщині залишилася значна частина шляхти, що пристала до запорожців, намагаючись зберегти власні привілеї. Своєю чергою козацька старшина теж шукала собі шляхи до підвищення рівня власного панування. Б. Хмельницький спочатку намагався не допустити надмірного розростання нового панства, однак пізніше він та його наступники пішли назустріч таким прагненням. Цьому сприяв і московський уряд, що намагався наблизити Україну до московського аристократичного устрою.

Формування нової адміністрації за Б. Хмельницького спричинилося до появи цілої верстви, що виконувала різні управлінські функції. Ця верхівка отримала нові назви – «заслужених», «старовинних», «зачних» (значних) чи «значкових». Згодом ця виборна старшина перетворилася на вищу верству. У гетьманських універсалах тих часів вказувалось, що вони беруть того чи іншого «зачного товариша» «під свій бунчук», що означало перехід останнього під юрисдикцію тільки самого гетьмана та його суду.

Подальші кроки у формуванні національної політичної еліти робив гетьман І. Мазепа, який для реалізації своїх стратегічних планів спробував сформувавати віддану йому козацьку старшину. Такі заходи гетьмана, на думку історика В. Антоновича, були помилкою, бо І. Мазепа «цілком не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан». Далі В. Антонович писав, що І. Мазепа поставив собі за мету утворити в Україні «численну заможну аристократію». Насамперед частина козацтва дістала назву «бунчукових товаришів». Крім них, були ще «зачні полкові товариші», яких приймали під «полковий стяг», значок; вони дістали назву «значкового товариства» й перейшли під юрисдикцію полковників. Проміжним між ними

було «військове товариство», члени якого були підпорядковані військовій канцелярії. Усі вони виконували різні доручення, а за службу отримували землі з обов'язковою працею на них селян. Привілеєм знатного товариства була участь у реалізації влади у процесі старшинських з'їздів, рад, вони мали упривілейовану підсудність, право володіти населеними маєтностями, їх забезпечували різними посадами. В їх руках опинялися значні земельні маєтки, почасти через затвердження гетьманами давніх володінь, почасти через надання маєтків за різні послуги. Окрім того, старшина скуповувала і захоплювала в козаків та посполитих їхні землі. Внаслідок того формується нова українська еліта, насамперед землевласницька, серед якої вирізнялися своїми багатствами Кочубеї, Апостоли, Скоропадські. Дещо пізніше, у 30-х роках XVIII ст., уже 52 % землі в Гетьманщині було в руках великих власників. Нова аристократія «набула вирішального впливу на владу – старшинська влада була її органом, вся адміністрація і суддівство підлягали також їй. Нова шляхта охоче посилювалася на традиції давньої шляхти і свої претензії спирала на давнє право, наприклад, Литовський Статут».

Вже на початку XVIII ст. у становищі української еліти, її статусі назрівають істотні зміни. Вони були пов'язані з іменем російського царя Петра I та його активною реформаторською діяльністю. В Росії утверджується імперська доктрина при визначенні політичної лінії поведінки щодо України. В оточенні царя обговорюються плани ліквідації автономії України, традиційного полкового устрою гетьманської держави, а отже – і зміни статусу еліти цієї держави. Додатковим фактором тиску на козацтво та його старшину стала російсько-шведська війна. В цей час великих масштабів набуває використання козаків як робочої сили для будівництва фортифікаційних споруд. Воєнні дії призводили до спустошення України, підриву її виробничих сил, масової міграції населення.

За таких умов гетьман І. Мазепа був змушений рятувати свою державу і тому пішов на розрив відносин з Москвою. Реакція Петра I на ці дії була швидкою та жорстокою. Вояки О. Меншикова зруйнували гетьманську резиденцію в Батурині, після чого вирізали майже все населення міста. Переслідування та екзекуцій зазнали всі, хто підозрювався у зв'язках з гетьманом І. Мазепою.

Перемога під Полтавою дозволила росіянам відкрито проводити свою ворожу щодо українців політику. 1709 р. була знищена Запорозька Січ. В Україні запроваджувався інститут царських резидентів. Вони ігнорували інтереси української еліти, здійснювали за нею прямий політичний нагляд і фактично взяли під контроль усі сфери життя Гетьманщини. На територію української держави були введені і залишилися на постійній основі російські війська, які неприязно ставилися до українського населення, грабували та принижували українців. Активно проводилася кадрова політика, в результаті якої всі вищі посади в Україні мали перейти до росіян. 1722 р. утворюється для управління Україною спеціально владна структура – Малоросійська колегія. До її складу входили виключно росіяни, які в своїй діяльності керувалися лише

законами російської імперії. Колегія була вищим органом управління української держави. Традиційні інститути влади, які існували до цього в Україні, стали дорадчими органами при Колегії.

Слід згадати про те, що незначна частина української старшинської еліти, соратники І. Мазепи, опинившись у вигнанні, продовжували боротьбу за незалежність України. Знаходячись на території різних країн, вони заснували першу еміграцію української політичної еліти. Значною особистістю серед них був П. Орлик. Йому належить авторство відомих «Пактів й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Цей документ був своєрідним договором між елітою держави – козаками, та її лідером – гетьманом щодо майбутнього державного ладу України. Несучи в собі демократичні ідеї, «Конституція» Пилипа Орлика відрізнялася від традиційно гетьманських статей. Адже це був договір між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу. Цей документ знаходиться на рівні тодішніх кращих досягнень філософської, правової та політичної думки світу.

Пилип Орлик решту свого життя присвятив спробам відновити незалежність України та зберегти національну українську еліту. Але ці його намагання, як і створена ним «Конституція», так і не були реалізовані в Україні.

Після смерті Петра I в політиці Росії щодо України та її еліти спостерігалися деякі хитання та непослідовність. Часом траплялися навіть певні відступи від попередніх позицій. Так, була припинена діяльність одіозної Малоросійської колегії, дозволено обрання гетьмана. Але загальна лінія на ліквідацію української державності залишалася незмінною. З кінця 30-х рр. XVIII ст. Петербург в українському питанні повертається до основних принципів українофобської політики Петра I. Поступово ліквідовуються митні та перепускні пункти на кордоні України з Росією. 1764 р. було остаточно ліквідовано інститут гетьманства. 1775 року була зруйнована Січ. Останніми акордами ліквідації автономії України стало скасування у 1781 році полкового адміністративно-територіального устрою та наступне запровадження у 1782 році трьох намісництв. Так закінчилося існування Української козацької держави.

Обмеження і поступова ліквідація автономії України в рамках Російської імперії супроводжувалась перетворенням української старшини у «шляхетне російське дворянство». 1781 р. в Москві було прийнято рішення, що значкові товариші належать до шляхетного стану, через чотири роки Катерина II поширила права російського дворянства на Україну, що було наслідком повного включення України до складу імперії. Однак претендентам на дворянство слід було обґрунтувати свої права. Це можна було зробити, доводячи своє походження або від справжньої шляхти польських часів, або від вихідців-дворян з інших країн, або слід було довести, що ще в Польщі за претендентом визнавали шляхетство, або виставити 12 свідків «благородного способу життя». Вирішувати мала остання важлива інстанція – департамент геральдики сенату.

На цьому ґрунті виник цілий рух, що спирався на історичні традиції та історично-правові докази. Це викликало особливий інтерес до історії козацької України. Як зазначав історик українського дворянства Д. Міллер, «з-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, які є добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Усе це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини».

Боротьба за визнання прав на дворянство значно пожвавила інтерес до української історії, піднесла рівень національної свідомості та привернула увагу до представників національної еліти.

Після здійснення нобілітації української еліти та реформування політичних інститутів у 60-80-х рр. XVIII ст. розглядати представників нової генерації української верхівки як прихильників української державності вже неможливо. Україна в черговий раз залишилась без національної еліти, але вона буде сформована в надрах українського народу в період повного бездержавного існування у складі двох імперій – Російської, якою правила династія Романових, та Австрійської, на чолі якої стояли представники династії Габсбургів.

4. Формування еліти в період бездержавності та українського відродження (XIX – початку XX ст.)

Переходячи до питання про існування та діяльність представників української еліти у періоди бездержавності, зупинимось на двох актуальних проблемах.

Перша – стосується тих етнічних українців, які інтегрувалися і часом досягли чималих висот у державному апараті, культурному житті неукраїнських (імперських) державних утворень. Слід диференційовано підходити до оцінки тієї чи іншої особи в кожному конкретному випадку.

Треба визнати, що етнічні українці в Російській імперії відігравали значно більшу роль, ніж у Австро-Угорщині. Елітні за освітою, передовими європейськими поглядами, інколи вони були на передових позиціях боротьби за утвердження Російської імперії. Може здатися дивним, але одним з найактивніших будівничих імперії на думку російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої є гетьман України І. Мазепа. І. Мазепа протягом перших 18 років свого правління відігравав одну з найвидатніших ролей у розробці та здійсненні політики Петра І. Як вважає дослідниця, це була цілком щира і вигідна співпраця. Це і військове співробітництво на півдні Росії, і Азовські походи 1695-1696 рр., і багато чого іншого. Гетьман знав всі таємниці російської дипломатії, мав власну розвідку, матеріали якої передавав цареві та його оточенню. Переговори із зарубіжними державами (Туреччина, придунайські князівства) також доручалися саме І. Мазепі.

Але чи не найвидатніший внесок зробили українці у становлення та розвиток духовного життя тодішньої Росії. Йдеться, насамперед, про проведення церковної реформи. Її учасники і провідники – це вихованці Києво-Могилянської академії, такі як С. Полоцький, С. Яворський, Д. Ростовський (Туптало), Ф. Прокопович.

Серед відомих російських вельмож славетний аристократичний рід Розумовських. Сини простого козака на прізвисько Розум – Олексій і Кирило – стали по суті керівниками Російської імперії при імператриці Єлизаветі I, і значною мірою зберегли свій вплив у період правління Катерини II. Варто пригадати блискучого канцлера імперії Безбородька, чи талановитого полководця Паскевича. Зрештою, одним із засновників нової російської літератури був українець Гоголь.

Українців в Австро-Угорській імперії інколи підтримували деякі представники правлячих кіл Австрії. Це в першу чергу стосувалося часів Марії-Терезії (1717-1780 рр.) – австрійської ерцгерцогині, яка була співправителькою Австрійської імперії разом із сином Йосифом II. На українських землях вона сприяла формуванню місцевої української еліти. Але робилося це переважно з прагматичною метою – піднести українців на противагу полякам. Що стосується кар'єрних висот, то «русини» навіть мріяти не могли про такі запаморочливі кар'єри, які робили «малороси» в Росії.

Друга проблема – роль українських елітних кіл у критичні моменти історії. Поширеною є думка, що представники панівних верств українців раз у раз зраджували свій народ, переходили на бік ворогів. На наш погляд, це не зовсім так. Дійсно, зрадників не бракувало. Та в тім – то й річ, що колабораціоністами ставали ті, хто прагнув вижити за будь-яку ціну. А кращі представники нації гинули в боротьбі, аби сама нація жила. Відбувався своєрідний генетичний відбір, в ході якого виживали, на жаль, гірші з кращих.

Загалом слід відзначити, що «зрадництво» – явище, яке не є суто українським. Імперії уміли ставити іногородців на службу своїм інтересам. У нашому випадку можна згадати, що панівна верхівка Османської імперії формувалась значною мірою з числа поневолених слов'янських народів, зокрема, сербів. Британська імперія використовувала в своїх цілях потенціал шотландців та ірландців. Вірою і правдою служили інтересам, по суті, російської, а за формою – радянської імперії такі не схожі між собою люди, як росіянин В. Ленін, українець Г. Петровський, єврей Л. Троцький, грузин Й. Сталін, поляк Ф. Дзержинський та інші.

Необхідно підкреслити, що в умовах відсутності власної державності українська еліта була соціально неповною. Тобто, з ряду сфер життєдіяльності суспільства українці були просто витиснені, або вони були поставлені під жорсткий контроль імперського центру. Тому функції політичної еліти українців часто виконували поети, письменники, діячі культури, журналісти, літературні критики.

Національне відродження українського народу на всіх територіях, розділених між різними державами, розпочиналося з культурницького руху.

Зокрема, в Росії його основними осередками стали Лівобережжя та Слобожанщина, де ще була свіжа пам'ять про козацьку автономію, зовсім недавно ліквідовану Катериною II.

Розвиток державного апарату імперії вимагав дедалі більшої кількості освічених людей для формування корпусу державних службовців, військових і т. п. Тому держава змушена була засновувати університети, ліцеї, гімназії. В них мали право навчатися не лише особи шляхетного походження, а й люди різного чину (різночинці). Так зростав і зміцнювався своєрідний, соціальний прошарок – інтелігенція.

Чимало видатних людей свого часу як українців, так і росіян, поляків розуміли необхідність відродження та розвитку української мови та культури. Заглиблюючись у минуле України й знаходячи в ньому героїку та велич, вони прагнули донести до сучасників традиції і звичаї наших гідних пошани предків.

За ініціативою національної інтелігенції та при підтримці заможних людей було засновано Харківський університет (1805 р.). Це був перший світський вищий навчальний заклад на українських землях у складі Російської імперії. На ділянці у 150 десятин, виділеній міською владою, розташувалися аудиторії, бібліотека, друкарня, науково-дослідні лабораторії. За перші півстоліття свого існування університет дав освіту 2800 особам, чимало з яких зробили вагомий внесок в українське відродження. У 1816 р. університет почав видавати журнал «Украинский весник». У ньому публікувалися статті з історії, географії та етнографії.

Деякі роботи виходили українською мовою, зокрема вірші і літературознавчі праці ректора університету П. Гулака-Артемівського. Журнал популяризував твори І. Котляревського та Г. Сковороди. В університеті 1826 р. почав діяти таємний гурток, члени якого поширювали серед студентів нелегальну літературу, зокрема, сатиричний вірш К. Рилєєва «К временщику», вірші В. Раєвського із закликами збройного повалення царського деспотизму, твори О. Пушкіна, свої власні памфлети. Цей гурток існував більше року, поки не потрапив у поле зору жандармів і був ліквідований.

У Ніжинській гімназії вищих наук, заснованій для навчання дітей місцевого дворянства, виникла «таємна бібліотека вільного читання». Добір книг і обмін ними організував гімназист, згодом видатний письменник М. Гоголь. Хоч керівництво цього престижного навчального закладу спробувало зам'яти прикрий випадок, після втручання жандармів відбулося слідство у «справі про вільнодумство». Група професорів зазнала репресій.

Вихід 1834 р. у Харкові книги Г. Квітки-Основ'яненка «Малороссийские повести» знаменував початок нової української прози. Під його впливом почав писати свої твори українською мовою випускник харківського університету М. Костомаров.

1834 р. було створено Київський університет. Заснований на базі польського ліцею, він, за задумом царського уряду, мав сприяти русифікації шляхетської молоді. Проте, частина професорсько-викладацького складу намагалася перетворити університет на осередок освіти, своєрідний освітній

опорний пункт українського народу. Багато зусиль в цьому напрямі доклав видатний вчений, перший ректор університету М. Максимович. Тричі виходив у світ його фундаментальний збірник «Малороссийские народные песни». Ще одну збірку українських народних пісень, записаних як у східній, так і в західній Україні, упорядкував і видав у 1836 році П. Лукашевич.

Відродження української нації в ХІХ ст., становлення еліти пов'язують з трьома основними постатями.

Справжнім батьком сучасної української нації, символом народу, його душею став Тарас Шевченко. Величезні етнографічні маси, які нерідко мали ситуативну національну самосвідомість, а то й узагалі не мали такої, захоплені талантом і силою пророчого слова Великого Кобзаря, поступово із малоросів, русинів, лемків, бойків, поліщуків, литвинів, гуцулів, козаків, «тутешніх», «народу православного» перетворювалися на гордих своїм походженням, вірою, мовою, історією і культурою, своєю землею – українців. Безперечно Т. Шевченко є найяскравішим представником української еліти. Він служив своєму народу не за привілеї чи гроші – а за велінням серця. Це і є однією з головних, морально-ціннісних ознак еліти.

Другою опорою українського патріотизму вважається Пантелеймон Куліш – автор першого українського історичного роману («Чорна рада»), творець української граматики («Кулешівка»), якою ми з невеликими змінами користуємося й досі, відомий громадський діяч, історик, етнограф, фольклорист, перекладач. Він походив з селянсько-козацької родини. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. З 1841 р. вчителював у Луцьку, Рівному, Петербурзі, Києві. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований і відбував 4 роки заслання у місті Тула. Потім жив у Петербурзі, де заснував власну друкарню, видавав і редагував журнал «Основа». Помер на хуторі Мотронівка (Чернігівщина) у своїй власній садибі. На відміну від Т. Шевченка, який представляв у національно-визвольному русі кріпосне селянство, міський плебс та козацьку голоту, П. Куліш, умовно кажучи, виражав інтереси більш заможних верств суспільства, «козаків – кармазинників», купців.

Нарешті, третьою постаттю, на якій тримався український патріотизм ХІХ ст., був Микола Костомаров (1817-1885 рр.). Він був передусім відомий як історик, хоч за практикою тих часів займався громадсько-політичною діяльністю, публіцистикою, археографією, фольклористикою, етнографією. Народився в с. Юрасівці в сім'ї нащадка козаків – переселенців і українки – кріпачки. Закінчив воронезьку гімназію та Харківський університет. Отримав ступінь магістра історичних наук, пізніше вчителював. Був одним із засновників та ідейним провідником Кирило-Мефодіївського товариства. Саме його перу належить найголовніший програмовий документ товариства – «Книга буття українського народу». Заарештований у справі товариства, ув'язнений у Петропавлівській фортеці, засланий до Саратова. Після відбуття терміну заслання працював професором Петербурзького університету, до кінця життя

займався науковою працею. Був прихильником народно-державницької концепції та національного принципу державотворення. Його ім'я пов'язують, як правило, з дворянською течією в українському національно – визвольному русі.

На західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини, панівними були соціальні верстви польського походження (на Закарпатті – угорського). Більшість українців у своєму краї залишалися селянами, змушеними відробляти панщину або натуральний оброк. Вони страждали через малоземелля, але не могли подолати німецько-єврейської торгівельно-промислової монополії в містах. Хоч матеріальне становище людей всередині етнічних груп західноукраїнського суспільства було різним, кожна із них жила на свій, лише їй притаманний, лад. Для українців найдоступнішим шляхом здобуття освіти залишалася церковна кар'єра. Тож протягом чи не всього ХІХ ст. основним провідником національно-культурного відродження в Західній Україні було духівництво, що специфічно позначалося на цьому процесі. На відміну від римо-католицького, тобто польського, українське греко-католицьке духівництво формувалося майже цілковито із селян. Особливо не відрізняючись від селянства ні матеріальним становищем, ні своєю ментальністю, воно відображало настрої широких мас і мало на них величезний вплив.

Щоб стати на чолі національно-культурного відродження, українське духівництво мало позбутися синдрому неповноцінності «батьківської» української мови. Адже священики навчалися і звикли користуватися німецькою та польською мовами, що забезпечувало для українця успішне сходження по службовій драбині. Рідної мови цуралися, навіть спілкуючись у своєму колі. Знаходилися, однак, ентузіасти просвітницької роботи в українських селах. 1816 р. єпископ греко-католицької церкви у Перемишлі М. Левицький та його помічник у справах школи І. Могильницький організували товариство галицьких греко-католицьких священиків з метою поширення освіти і культури. 1830 р. вийшла друком перша граматика української мови (латиною). Її автором був греко-католицький священик із Закарпаття М. Лучкай. Закарпатський священик О. Духнович написав і видав українською мовою буквар, підручники граматики та географії, посібник з педагогіки для вчителів. З ініціативи І. Могильницького у Східній Галичині розпочалося створення мережі початкових україномовних шкіл.

У 1833-1834 рр. у Львові склалося демократичне просвітницьке й літературне товариство, учасниками якого були студенти університету та духовної семінарії. До їхнього середовища належали і засновники та керівники гуртка – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Саме цих трьох діячів назвали «Руською Трійцею» «Трійчани» ходили в народ, записували пісні та перекази. Найвідоміший збірник «Руської Трійці» – «Русалка Дністровая», який вийшов друком 1837 року в столиці Угорщини Пешті. Він складався з народних пісень і дум, казок, віршів та публіцистики. В ньому, зокрема, розповідалося про давньоруську державу з центром у Києві, проголошувалась єдність

українських земель, розділених державними кордонами. З цього альманаху розпочалася нова українська література в західній Україні.

Поza всяким сумнівом до загальнонаціональної еліти належав І. Франко. Письменник, громадський діяч, поет-новатор, блискучий учений європейського рівня є гордістю української нації, зразком для наслідування і джерелом ще далеко не до кінця засвоєної мудрості.

Таким чином, українська еліта ХІХ – поч. ХХ ст. була за походженням і духом суто демократичною, а за фахом – здебільшого гуманітарною. Але доречно згадати, що вона була ще й соціалістичною за світоглядом. І тут не обійтись без згадки про відомого публіциста, історика, фольклориста, філософа, громадського діяча М. Драгоманова. М. Драгоманов (1841-1895 рр.) походив з давнього дворянського козацького роду. Вчився у Київському університеті, де трохи пізніше став приват-доцентом. Саме він приніс в український рух соціалістичні ідеї, зробив їх панівними, що зумовило в майбутньому домінуючу політичну орієнтацію української державної еліти доби Визвольних змагань 1917-1921 рр.

5. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917 – 1921 роки).

Не ставлячи за мету проаналізувати наслідки діяльності українських провідних верств у роки революції, зауважимо, що її результати, в цілому, були неоднозначні для долі української державності. Зазначений період в історії України важко переоцінити. Осмислення уроків Визвольних змагань дозволили українцям зробити ряд висновків, що лягли в основу подальшої діяльності практично всіх українських національно-визвольних сил. До них відносяться наступні:

– без самостійної, незалежної ні від кого держави, український народ ніколи не здобуде права і можливості на гідне існування, на повагу інших народів і на самоповагу;

– українська нація тільки тоді доб'ється свободи, коли об'єднає зусилля широких народних мас і державницької національної еліти, яка формується вже в період бездержавного існування; всі теорії про соціальну однорідність української нації, її «безбуржуазність» – не більше ніж міф;

– Росія, принаймні її правлячі кола, за будь-яких часів, при будь-яких режимах усіма можливими способами буде опиратися самостійності України;

– у сучасному світі, добре це чи погано, на самостійне існування можуть претендувати тільки ті нації, які мають сильну армію і надійну систему національної безпеки в цілому;

– тільки згуртовані нації мають шанси здобути незалежність, ті ж з них, в яких інтереси окремих соціальних груп, класів, прошарків населення будуть домінувати над інтересами нації рано чи пізно втратять державу;

– остаточно були розвіяні ілюзії щодо можливості рівноправного, тривалого, мирного співіснування великоросів і українців в межах однієї

(об'єднаної, федеративної) держави, оскільки росіяни та їхня культура завжди виходять із принципу своєї вищості над українцями;

– були спростовані сподівання на можливість вирішення тогочасних проблем через реалізацію соціалістичної доктрини, а більшовизм, який був одночасно і різновидом соціалізму, і російського націоналізму, викрив себе як кривавий диктаторський режим;

– європейські та інші держави в разі найменшої потреби відстоювати власні, егоїстичні інтереси користуються відомим принципом: «друзів не можна купити, але їх можна вигідно продати», тобто, вони торгують Україною виключно у своїх цілях.

Коротко нагадаємо загальний перебіг подій 1917-1921 рр., в яких яскраво виявилась роль української національної еліти, її груп (політичної, правової, військової, наукової, освітньої та ін.).

Вихідною точкою процесу відродження української державності у ХХ ст. вчені вважають створення Центральної Ради 17 березня 1917 р. на спільному засіданні представників різних українських організацій, товариств і груп. Одразу ж після свого заснування Рада надіслала вітання голові російського тимчасового уряду Г. Львову і міністру юстиції О. Керенському. У привітанні говорилося про сподівання на задоволення прав українського народу у вільній Росії. 1 квітня відбулася багаточисельна «українська маніфестація», яка засвідчила величезну популярність Центральної Ради. 19-21 квітня відбувся Національний з'їзд. Його делегати ухвалили резолюцію, в якій висловлювалася вимога автономії України і федеративного устрою самої російської республіки. З'їзд також обрав близько 150 депутатів Центральної Ради та її голову – М. Грушевського. Після завершення організаційного етапу Центральна Рада зробила спробу врегулювати відносини з центром. Однак, Тимчасовий уряд поставив під сумнів її право виступати від імені народу України. Непоступлива позиція російського уряду стала поштовхом до перетворення Центральної ради з національно-політичного в національно-державний орган. Так народився Перший Універсал, який 23 червня було урочисто оголошено на українському військовому з'їзді.

У цей період Рада опиняється на роздоріжжі: або уособити «єдність і неподільність» політичної влади, як згодом зробили більшовики, або піти «іншим шляхом». Центральна Рада обрала саме цей інший шлях. 28 червня було створено Генеральний Секретаріат, який фактично був органом виконавчої влади. Тобто, було покладено початок розмежування влади на законодавчу та виконавчу. Керівником Генерального секретаріату було обрано В. Винниченка. Рада всіляко підкреслювала вірність ідеї створення «федерації вільних народів колишньої Російської імперії».

Після більшовицького перевороту в Петрограді 7 листопада 1917 р. розпочався новий етап в історії Центральної Ради. 20 листопада М. Грушевський оголосив Третій універсал Центральної Ради, сповістивши про народження УНР. Вчені вважають, що цим актом в Україні було встановлено «демократичну, народоправну державу», яка характеризувалася «автономною,

себто самостійною верховною владою, нічим необмеженою щодо всіх без винятку справ внутрішнього державного ладу, законодавства, суду й управління». Тільки у відношенні до інших держав УНР була формально обмежена положеннями Третього Універсалу щодо федеративного зв'язку з Росією. Проте, вже 22 січня 1918 Четвертий Універсал проголосив УНР самостійною, ні від кого не залежною державою.

Таким чином протягом дуже короткого терміну часу була встановлена незалежність України.

З різних причин Україна змушена була відступити від демократичних норм державного правління у 1918 році. В ніч з 29 на 30 квітня прибічники гетьмана П. Скоропадського зайняли всі державні інституції й найважливіші об'єкти в Києві. Гетьман звернувся до українського народу з грамотою, в якій проголошувалася Українська Держава. П. Скоропадський декларував ідею сильної влади заради політичних і соціальних реформ. До управління державою були покликані фахівці колишньої імперської адміністрації, представники російської еліти, багато з яких втекло в Україну від більшовицької революції. Вони безумовно здійснювали тиск на гетьмана і зрештою це призвело до проголошення ним федеративного зв'язку з майбутньою постбільшовицькою Росією.

Слід зазначити, що гетьман зробив чималий внесок у формування нової української еліти. Йдеться зокрема про заснування Української академії наук, Кам'янець-Подільського українського університету, ряду українських гімназій. 13 листопада 1918 року в приміщенні Міністерства шляхів відбулися таємні збори, на яких було ухвалено розроблений раніше план повстання проти гетьмана. Були також намічені соціальні й національні гасла, під якими мала проходити революція, а також обрана Директорія. До її складу увійшли: В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко та П. Андрієвський. 19 грудня війська Директорії вступили до Києва. Так почався ще один період історії новітньої української державності.

22 січня 1919 р. у Києві відкрився Конгрес трудового народу. В ньому брали участь 593 делегати, в тому числі 65 – від ЗУНР. У ході роботи Конгресу висловлювалися різноманітні, часом полярні пропозиції – від передачі всієї влади робітничим і селянським радам і негайного проголошення України соціалістичною республікою до формування так званого «Малого Конгресу» з повноваженнями верховної влади чи стандартного європейського варіанту. Однак наближення фронту поклало край діяльності Конгресу. На останньому засіданні було ухвалено закон про форму влади в Україні, яким визначалися підвалини державного устрою.

2 лютого 1919 р. Директорія та урядові установи змушені були залишити Київ і перебратися до Вінниці. Черговою резиденцією УНР стала Жмеринка. Пізніше, українські війська змушені були відступити на Проскурів і Рівне. На початку травня вони евакуювалися в Радзівилів.

Останніми епізодами Визвольних змагань були бої української армії на Правобережжі проти переважаючих сил червоної армії. Вичерпавши всі

ресурси оборони, армія відступила за кордон. І хоча 1921 року українські війська здійснювали партизанські рейди з території Польщі і тривав антибільшовицький повстанський селянський рух, основні бої були позаду.

Таким чином, підсумовуючи, можна сказати, що протягом 1917-1920 рр. у Подніпровській Україні існувала цілком життєздатна суверенна держава, керована власною елітою. Вона загинула під ударами зовнішніх ворогів та в результаті загострення внутрішніх суперечностей між різними групами еліти (соціальними, етнічними, релігійними, політичними, регіональними).

Та ж сама доля спіткала й Західноукраїнську Народну Республіку. Нагадаємо, що в ніч на 1 листопада 1918 року українські військові частини взяли під свій контроль всі стратегічно важливі об'єкти Львова. В цей же день Українська Національна Рада оприлюднила звернення до населення міста Львова і до українського народу. У них повідомлялося, що волею Українського народу на українських землях Австро-Угорської монархії утворилася Українська держава, що вищу владу в ній до скликання парламенту здійснює Українська Національна Рада, що старі органи влади й управління ліквідовуються, а владу на місцях до утворення постійної системи органів влади й управління повинні взяти у свої руки у містах, селах (громадах) і повітах українські організації. Всіх військовослужбовців, все цивільне населення українських територій, закликали стати на захист своєї держави.

Вже в перших правових актах ЗУНР зазначалося, що всім громадянам, незалежно від національності і віросповідання, гарантувалася рівність. Усім національним меншинам пропонувалося обрати своїх представників до складу Української Національної Ради. До прийняття своїх законів та інших нормативних актів на території ЗУНР з метою недопущення хаосу і беззаконня повинно було діяти імперське законодавство, якщо воно не суперечило принципам і засадам української державності.

Протягом усього існування ЗУНР проти неї вела війну Польща, а трохи згодом – Румунія. У січні 1919 р. Закарпаття захопила Чехословаччина. Отже, фактично ЗУНР охоплювала територію тільки Галичини з населенням 4 млн. осіб.

9 листопада 1918 року Українська Національна Рада сформувала уряд – Державний секретаріат. До його складу увійшли представники західноукраїнської державницької еліти: К. Левицький, Л. Цегельський, В. Панейко, Д. Витовський, С. Голубович, Я. Литвинович, С. Баран, І. Мирон, О. Писецький, А. Чернецький, І. Куровець, О. Барвінський, І. Макух, С. Федак. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада прийняла постанову про об'єднання ЗУНР із УНР.

В часи найвищої воєнної небезпеки в ЗУНР був призначений диктатор – Є. Петрушевич, який утворив новий уряд – Раду уповноважених. Але змінити ситуацію на краще не вдалося.

В середині липня 1919 р. військо ЗУНР, урядові установи та численні біженці під натиском польської армії перейшли на територію УНР. Незабаром влада ЗУНР залишила Україну, перебравшись до Відня.

Отже, після 8 місяців самовідданої боротьби проти зовнішніх ворогів ЗУНР припинила своє існування.

Важливий період у розвитку української еліти у першій пол. ХХ ст. пов'язаний з постаттю Д. Донцова. Д. Донцов – публіцист, літературний критик та ідеолог українського націоналізму. В 1902 році вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. З утворенням Української соціал – демократичної робітничої партії (УСДРП) став її членом. Брав активну участь у революційних подіях 1905 р. в столиці імперії. Був заарештований, потім звільнений за амністією. З 1906 року працював у Київському комітеті УСДРП. Після нового арешту влітку 1907 року – знову у в'язниці. Звільнений під грошову заставу, він утікає до Львова, а 1909 року переїжджає до Відня, де продовжує навчання. З того часу починається його активна публіцистична діяльність у соціал-демократичних виданнях Росії та Австро-Угорщини.

Зрозумівши, що Росія ніколи не погодиться на українську самостійність, Д. Донцов пропонував пов'язати майбутнє України з Центральними державами, і в разі перемоги останніх над Росією та її союзниками, утворити в рамках імперії Габсбургів Український коронний край на засадах широкої автономії.

Коли вибухнула Перша світова війна, він організував Союз визволення України і став його першим головою. Однак досить швидко посварився із своїми соратниками і вийшов з СВУ. З кінця 1914 року працював у Берліні головою Української інформаційної служби. 1916 року переїжджає до Берна. 1917 р. захищає у Львові дисертацію на здобуття ступеня доктора юридичних наук. 1918 р. Д. Донцов прибуває до Києва, де вступає до Партії хліборобів-демократів і зближується з генералом П. Скоропадським. Останній після приходу до влади призначає Д. Донцова директором Українського телеграфного агентства.

Після перемоги Директорії над гетьманом Д. Донцов виїжджає до Відня. 1926 р. виходить головна книжка його життя «Націоналізм». Вона стала символом віри українських націоналістів міжвоєнного періоду.

Не зупиняючись на творчості Д. Донцова з точки зору теорії еліт (детально розглядалася у другій темі), зауважимо, що погляди Д. Донцова покладені в основу діяльності цілого покоління націоналістів, які були реальною українською політичною елітою на західноукраїнських землях. В V томі Енциклопедії Українознавства відомий дослідник І. Лисяк-Рудницький у статті, де йдеться про програмові засади однієї з гілок націоналізму, а саме інтегрального націоналізму, пише: «Основою політичного ладу в майбутній українській державі мала бути влада одного руху (монопартійність) та провідницький принцип («вождизм»). У майбутній Україні відводилося місце тільки на одну політичну організацію (ОУН), що мала становити орден «кращих людей», а апарат влади повинен творити ієрархію провідників з вождем на чолі, що сполучатиме функції лідера та голови держави».

Яскравими представниками української еліти, які намагалися втілити в життя націоналістичні ідеї були: С. Бандера, Р. Шухевич, О. Теліга та ін.

Підсумовуючи 20-ті рр. ХХ ст., перш за все, слід пам'ятати всі ті випробування, які випали на долю української еліти. Українська нація мусила дати відповідь на питання, чи має вона право на існування взагалі як спільнота? У ХХ століття Україна входила, маючи величезний елітний потенціал але зовнішні умови та небажання об'єднуватися навколо спільної ідеї, не дозволили його зреалізувати. Те, що українці, залишились на етнічній карті світу і здобули на початку 90-х рр. ХХ ст. державну незалежність, є свідченням колосальної внутрішньої сили нації та діяльності еліт, в тому числі, як би парадоксально це не звучало, і радянської.

6. Політична еліта в Радянській Україні.

Для того щоб достеменно розібратися в цьому питанні, спробуємо з'ясувати, чому російські комуністи пішли на створення УСРР?

Більшовики, які досить легко прийшли до влади в Росії у 1917 році, остаточно закріпилися в Україні лише у 1920-1921 роках. Будемо відвертими сказавши, що тут вони мали свою підтримку. Використовуючи насильницькі методи управління, більшовики швидко втратили популярність навіть серед робітників і селян в Україні, отримавши у відповідь повстання та масову непокору. Щоб зберегтися і збудувати свою імперію російські більшовики змушені були йти, час від часу, на компроміси з українцями. Тому історію України у складі СРСР, ми схильні розглядати як компроміс заради існування самої імперії. Звісно ж за класичними законами імперії, вона постійно намагалася уніфікувати, розчинити українців, економічно чи фізично їх знищити та завжди отримувала опір. Він був від націоналістів, української інтелігенції, українських більшовиків, зрештою від звичайного населення, яке не бажало служити імперським забаганкам.

Обидві сторони були ще не до кінця готові до вирішального двобою, у якому належало з'ясувати відповідь на головне питання ХХ ст.: «Хто – кого? Україна розвалить російську імперію, так само, як перед цим зруйнувала Річ Посполиту, чи імперія асимілює українців, перетворивши їх на частину «єдиного рускаго народа»?»

Нині, відповідь вже очевидна. Але слід підкреслити, що боротьба між імперією та українцями була тривалою, тяжкою і драматичною.

Будь-які окупанти своє тимчасове панування в Україні розпочинали з ліквідації тих чи інших елітних груп українців. Не були тут винятком і російські комуністи. Нейтралізація верхніх прошарків суспільства була обов'язковою складовою утвердження влади чужинців. Потреба у здійсненні контролю за непокірними українцями породжувала політику «обміну кадрами», призначення на керівні посади неукраїнців, встановлення явних чи таємних етнічних квот для вступу у вищі навчальні заклади тощо. Але попри бажання окупантів знищити українську еліту, без використання частини українців, хоча б у ролі субеліти, вони не могли обійтися.

Саме тому в радянській Україні було сформовано вищі верстви населення, які згодом стали базою для нової еліти незалежної України. Цікаво,

що видатний борець за самостійну Україну, відомий український письменник і політичний діяч І. Багрянний пророче передбачив, що незалежну Україну збудують не кадри, виховані в еміграції, а ті, що пройшли вишкіл у ленінському комсомолі та комуністичній партії. І хоч як не було гірко це комусь визнавати, але нинішня незалежна Україна є не лише результатом тривалих визвольних змагань, але й наслідком химерного переплетіння інтересів і задумів загальноімперської та місцевої верхівок радянської доби.

Існує думка, що правляча еліта в СРСР і фактично, і за законом (див., напр.: ст. 6 Конституції СРСР) була ні чим іншим, як панівним класом оновленої російської імперії, а за соціальною функцією і суспільним статусом – новою, радянською буржуазією, колективним власником основних засобів виробництва. В деякі періоди свого панування ця нова еліта вдавалася до використання в широких масштабах рабської праці (напр.: контингент ув'язнених у системі ГУЛАГ формувалася не стихійно – з числа засуджених за різні злочини громадян, а за суворими рознарядками «згори» місцевим репресивним органам. Охоче вдавалася радянська еліта і до феодальних форм визиску людей. Апологети комунізму сором'язливо замовчують той факт, що до 60-их років минулого століття селяни в Радянському Союзі не мали права покидати свої села, тобто були особисто невольні, «прикріплені» до землі – були колгоспними кріпаками.

Виразником інтересів радянської еліти була керівна верхівка комуністичної партії та радянської держави, так звана «номенклатура». Це слово в перекладі з латинської мови означає «перелік», «список». Йдеться у даному випадку про реально існуючі переліки керівних посад у партійному та радянському апаратах, в Збройних Силах, на господарчій роботі, в галузі культури і спорту, призначення на які відбувалися лише зі згоди тих чи інших партійних органів. До прикладу, для призначення секретаря партійного комітету Київської організації Спілки письменників України потрібно було прийняти відповідне рішення секретаріату центрального комітету компартії України, тобто – другого за значенням в Українській РСР партійного органу. А для призначення генерального директора заводу «Південмаш» – постанову політбюро центрального комітету КПРС, тобто – найвищого на той час загальносоюзного політичного керівництва. Кожен партійний комітет, який діяв на професійній, постійній основі, мав свій перелік таких керівних посад, а отже саме вони формували «номенклатуру».

У радянській Україні політична ситуація була досить складною, оскільки центр ретельно стежив за процесами формування національних номенклатур, стримував його та суворо контролював. Однак за роки радянської влади виросла українська політична еліта. Сам процес її формування можна поділити на кілька етапів. Перший пов'язаний з ліквідацією старої політичної еліти, української шляхти як частини російського дворянства, початками номенклатуроутворення. Другий – це період українізації, коли починає творитися пролетарська інтелігенція, сформувалися низова й середня ланки радянської влади. Верхній ешелон влади був або неукраїнський, або

пролетарсько-український (1920-ті роки). Третій етап – це утвердження радянської української номенклатури, яка була віддана насамперед більшовицьким ідеалам та ідеології, він охоплював 1930-1960-ті роки. Четвертий – це етап апатії й ерозії номенклатури (1970-1980-ті роки), п'ятий етап – деградація і занепад номенклатури й початок формування національної політичної еліти (1990-ті роки).

На першому етапі частина еліти емігрувала, друга частина була знищена, та ж, що вціліла, отримала ярлик «колишніх» і була позбавлена будь-яких політичних прав згідно з п. 21 першої Конституції УСРР. Представник нової ланки влади (нарком О. Хмельницький) у той же час заявляв, що більшовики одночасно заперечують «так называемую демократию, т. е. тот общественно-государственный строй, в котором все граждане пользуются одинаковыми правами...». Отже, відкидаючи демократію, вони надавали перевагу насамперед робітничому класу, який у тогочасній Україні був наполовину російський та єврейський.

В історії ми вже зустрічалися з аналогічним явищем, коли зміна соціально-політичної системи виводила в еліту новий суспільний клас. Однак у даному разі процес творення нової політичної еліти суттєво відрізнявся від минулого, бо попередні джерела влади тут не діяли, а якщо діяли, то досить змінено. Кожен окремо взятий пролетар-робітник не особливо виділявся надзвичайною силою чи спритністю, не володів ані багатством, ані знаннями. Але цим володів як велика суспільна група пролетаріат (плюс готовність до самопожертви, ризику). Окрім того, з його рядів рекрутувалася політична провідна еліта, яка організувалася у політичну партію. Далі вже діяли закономірності, визначені Р. Міхельсом, а також ленінська модель партії авангардного типу.

В. Ленін у таємній телеграмі М. Кніповичу (організатору науково-промислової справи і дослідження морів європейської частини СРСР) критерії добору номенклатури визначив так: на перше місце поставив сумлінність у праці, на друге – політичні позиції, на третє – знання справи, на четверте – адміністративні здібності. Тобто з погляду теорії управління він зробив помилку, оскільки на останнє місце поставив головний критерій – адміністративні здібності. Однак річ у тому, що йшлося не про управління, а про політичне керівництво. Тому він на чільне місце ставив сумлінність та політичну надійність і відданість, вважаючи, що решта додасться. Номенклатуру і її верховні органи (від Політбюро до бюро райкомів, міськкомів) було створено насамперед для політичного керівництва країною, для керівництва управлінням. Управляти повинні радянська влада, народногосподарські спеціалісти, експерти, а керувати – лише більшовики-політики, фанатично віддані справі, політично надійні. Тому повнота влади була віддана партії, а влада її верховного органу – Політбюро – стала безмежною.

Д. Волкогонов наводить витяг із постанови Політбюро від 20 січня 1922 р. «В Политбюро могут вноситься вопросы высшей советской инстанцией,

в случае невозможности для нее самой решить этот вопрос». Тобто з самого початку Політбюро отримало статус вищого державного керівного органу.

Водночас партійна номенклатура ставала й військово-адміністративною, поступово замінюючи управлінців у державному апараті. Для того в 1919 р. у системі партійного керівництва були створені обліково-розподільчі відділи, призначенням яких став не лише облік, а й мобілізація, переміщення та призначення кадрів.

В Україні в серпні 1919 р. в ЦК КП(б)У теж було створено такий відділ. В 1921 р. впроваджено «облік працівників всеукраїнського масштабу» відповідно до циркулярів ЦК від 25 березня та 1 червня 1921 р. У списку ми знаходимо 13 пунктів щодо осіб, узятих у номенклатуру: від членів, кандидатів у члени і завідувачів відділів ЦК до редакторів газет, голів і членів інших просвітніх організацій, відповідальних працівників радянських, профспілкових органів, «що працюють у всеукраїнському масштабі». Визначався порядок затвердження в номенклатуру. Звичайно, спочатку номенклатурна еліта була дуже строката за соціальним походженням. Як свідчить статистика, тодішній політичній еліті не бракувало відваги, сили, рішучості, зате сутужно було з грішми і зовсім погано зі знаннями. За даними партійного перепису 1922 р., серед членів КП(б)У з вищою освітою налічувалось лише 458 осіб, тобто 0,9 % усіх членів партії: дві третини членів партії визначали свій рівень освіти як «нижчий». Тобто картина була приблизно така. Знищивши дворянсько-буржуазну напівзросійщену еліту, більшовики задекларували панування нового класу – робітничого, однак з його числа вирізнялася провідна верства – більшовицька партія, яку очолила політична еліта, переважно непролетарського походження, яка ще до того ж у більшості була неукраїнською за національністю.

Протягом другого етапу створюється політична партійна еліта робітничо-селянського походження. За подальшим переписом 1927 р. кількість партійців з вищою освітою збільшилась утричі, однак із збільшенням кількості членів партії питома вага їх навіть упала – до 0,8 % усіх членів партії, натомість 90,5 % її складу мали нижчу, незакінчену нижчу і домашню освіту. Водночас у партії відбувається процес українізації. Якщо на 1 січня 1924 р. українці становили 33,4 % серед членів партії, то вже 1926 р. їх було половина. З 1925 р. українська мова стала обов'язковою в урядовому діловодстві, з 1927 р. – також у партії. Репресії, що розпочалися в Україні, були спрямовані насамперед проти самої політичної еліти, її найбільш інтелектуальної частини, вони загальмували, але не припинили цей процес. У 1930-ті й повоєнні роки утворилася особлива – радянська політична еліта (номенклатура), основними рисами якої були насамперед сліпа відданість ідеологічним постулатам та вартостям радянської системи, віра у справедливість і конечність цього суспільного ладу, утопізм, міфотворчість та етатизм у політичному мисленні.

У передвоєнний час їй був притаманний невисокий освітній рівень. Так, на кінець 1930-х років лише 30 % секретарів райкомів і міськкомів, 60 % секретарів обкомів мали незакінчену середню, середню-спеціальну й вищу

освіту. Репресії винищили кращих, чесних, вижили пристосованіші, примітивніші. Справедливо зауважує Г. Касьянов, що й формування інтелігенції характеризувалося значним пониженням освітньо-етичного рівня: «...У 1930-ті роки на Україні було створено не робітничо-селянську інтелігенцію, а її сурогат». Так званий «класовий підхід», покладений в основу її формування, заступив систему професійно-етичних критеріїв, тому в результаті утворилася нова інтелігенція, яка докорінно відрізнялася від старої уже не так освітнім рівнем, як моральним обличчям, антиінтелектуальним способом буття, прислужництвом та безхребетністю.

У повоєнний час цей процес завершився. 1950-1960-ті роки стали роками розквіту радянської номенклатури, яка перетворилася на партійно-державну бюрократію зі своїм номенклатурним світоглядом, партійним способом життя, чиношануванням, бездушністю, відірваністю від життя народу, який вона мала репрезентувати. Їй були притаманні конформізм, політична й духовна розпуста (серед своїх, звичайно). Від минулого також вона успадкувала традиції безпощадної розправи з інакодумцями та опонентами. Загальмування відлиги, що розпочалася на зламі 1950-1960-х років, усе ширше знайомство номенклатури з життям за кордоном, можливість порівняння, проникнення забороненої літератури почали підривати сліпу покірність, фідейзм самої еліти-номенклатури. До цього додалось інакомислення серед еліти, навіть її верхівки, що призвело до апатії, певного розчарування. Почалася ерозія номенклатурної еліти, деякі з її представників вступили в конфлікт із системою.

Перебудова, прискорення національно-визвольного процесу поставили українську номенклатуру перед прірвою. Йти за новими демократичними гаслами вона не була готова, але й жити в номенклатурній імперії не бажала. Її уже не задовольняла підпорядкованість Москві навіть у другорядних питаннях, не кажучи вже про центральну політичну проблему – проблему розміщення і переміщення кадрів у рамках номенклатури. Такі настрої посилювалися після розправи з тодішнім першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом. Як писав колишній помічник В. Щербицького, зі слів П. Шелеста, питання про його заміну було вирішено в Москві у вузькому колі Політбюро ЦК КПРС без його відома і, тим паче, без відома партійної організації України. «Ніхто, звичайно, з комуністами України не радився», – з жалем писав цей помічник. Будучи добре обізнаним із закулісним життям великої політики, він вказує на досить прохолодне ставлення до московської номенклатурної еліти, що було простою реакцією на «настороженість, якщо не сказати більше – підозрілість», з боку окремих членів московського Політбюро.

Варто зазначити, що і в самій українській владній еліті теж не було великої єдності, велась перманентна боротьба за владу між могутньою південною та харківсько-донецькою групами. Водночас вони діяли разом проти проникнення у верхні елітні ешелони влади вихідців із Західної України. У тому їм допомагала прийнята раніше спеціальна закрита постанова ЦК КПУ про заборону висування вихідців із Західної України на керівні партійні і державні посади. У всякому разі, відомі лише окремі випадки висування

«західників», наприклад, Б. Дудикевича, обрання В. Маланчука та Л. Кравчука секретарями з ідеології ЦК КПУ.

В середині 1970-х років в Україні склалася така ситуація, коли дві третини всіх керівних номенклатурних посад зайняли фахівці інженерно-технічного й сільськогосподарського профілів, які мали недостатню гуманітарну підготовку. Ніхто в Україні, за винятком республіканської ВПШ при ЦК КПУ, спеціально не готував політичну еліту до керівної роботи. Програма ж ВПШ складалася традиційно: головну увагу приділяли ідеологічному «загартуванню» слухачів. Це, а також загальна світоглядна обробка інтелектуальної еліти України виховували непоганих виконавців, але не творців політики. Зрештою, у ті часи інакше це було майже неможливо. Як згадує Л. Кравчук, якраз тоді в ЦК КПУ дискутувалось питання: «Проводить ЦК Компартії України свою політику чи здійснює?». Дехто пропонував записати у проект резолюції, що КПУ «проводить політику». Однак, як зазначив Л. Кравчук, «... жахнулися, як це Компартія України може провадити, себто керувати... Це КПРС «неухильно провадить»... Ну, а «здійснювати» – це для нас... Адже ми здійснюємо політику Москви... І, як свідчить Л. Кравчук, записали «здійснює». Отак і «керувала» українська номенклатура своєю Вітчизною.

Водночас нехтування правилами партійної демократії призвело до появи феномена спадковості в політичній номенклатурі. Було монополізовано МЗС, силові міністерства, міністерство зовнішньоекономічних зв'язків, юридичну освіту, керівництво комсомолом та піонерською організацією. Останні були добрим трампліном для рядової, нижчої номенклатури, яка, не маючи заслужених батьків чи родичів, самостійно пнула в еліту. Адже, пройшовши піонерську чи комсомольську школи, такий претендент, «підшколившись», міг потрапити вже в політичну еліту, почавши з райкомів, міськкомів партії. Після того починав діяти «ефект кола». Раз потрапивши в керівні кадри, її член уже до кінця життя міг бути спокійний, він лише переміщувався або по горизонталі, або, рідше, по вертикалі, головне було – не «випасти з кола». Ніяких моральних норм при цьому переміщенні не існувало, головне – влада, її розподіл, посади, усе інше було другорядне.

Водночас сформувалась і номенклатурна верхівка, куди входили переважно викладацькі й наукові кадри з таких предметів, як історія КПРС, науковий комунізм. Якщо з останнього кадри формувалися з фахових істориків, рідше філософів, то з історією КПРС справа виглядала інакше. Кадри істориків КПРС склалися насамперед з кадрових номенклатурників, молодих номенклатурників, що проходили тут т. зв. вишкіл, тобто писали безліч дисертацій, завалюючи ними бібліотеки, депоненти і магазини політичної книги. Частина інженерно-технічних фахівців теж проходила подібні вишколи – як на кафедрах історії КПРС, так і у ВПШ, де ця «наука» була провідною. Головним призначенням таких номенклатурників була апологетика політичної системи, її складових частин. Узаконенням ролі й місця номенклатури став пункт 6 Конституції СРСР (1977 р.). Це, з одного боку, зміцнювало

номенклатурну еліту, оскільки легітимізувало її панівне становище в суспільстві, освячувало право еліти на провідництво. Однак, з іншого боку, відсутність конкуренції, не кажучи вже про існування супротивників, повний монополізм у суспільних науках, ідеологічний монотеїзм внутрішньо послаблювали номенклатуру. Суспільні науки, покликані розробляти ідеї про розвиток суспільства, були зведені до коментування, що позбавило їх евристичних функцій, задогматизувало і врешті сакралізувало їх.

Таким чином, характеризуючи еліту радянської України, відзначимо, що до неї входили як відверті пристосуванці, так і національно самоідентифіковані особистості, серед яких – письменники, співаки, художники, актори, інші діячі національної культури, спортсмени, наукова інтелігенція, зокрема технічна і академічна, журналісти, військові тощо. Їм вдалося заснувати дисидентський рух, який боровся проти знищення української нації у чотирьох напрямках: самостійницькому, національно-культурному, правозахисному та релігійному. Це такі патріоти України як Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, В. Стус, В. Мороз, В. Симоненко, В. Горинь, І. Дзюба, Й. Терля та багато інших.

До складу еліти радянської України можна, на наш погляд, зарахувати, наприклад, таких націонал-комуністів, які поплавилися за свої погляди життям, як: М. Скрипник, М. Хвильовий та ін.

Як показали події кінця ХХ ст., частина високопоставлених діячів комуністичної партії та уряду, які зробили кар'єру в рамках існуючої тоді системи, залишилися справжніми українцями, національно свідомими патріотами, орієнтованими на пріоритети свого народу, загальнолюдські цінності.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте князівсько-болярську еліту часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.
2. Які зміни у політичній еліті України відбулися під час литовсько-польської експансії?
3. Коли і чому козацтво почало перетворюватися на елітний стан українського суспільства?
4. Проаналізуйте основні документи XVII ст., які визначали статус української державної еліти.
5. Що Вам відомо про трансформацію української еліти у російське дворянство? Чому відбувався цей процес та які він мав наслідки?
6. Кого б Ви віднесли до української еліти у XIX ст.? Чому цей період отримав назву українського відродження?
7. Розкрийте роль політичної еліти у державотворчих процесах 1917-1919 рр. в Україні.
8. Поясніть генезу понять «радянська еліта», «номенклатура», «партійне керівництво».
9. Назвіть основні риси, яким мала б відповідати радянська еліта.

10. Які етапи формування пройшла українська політична еліта за роки радянської влади?
11. Чи погоджуєтесь Ви з думкою: «Діяльність української еліти в радянську добу врятувала націю від загибелі та сприяла відродженню незалежності української держави у 90-х рр. ХХ століття». Поясніть.

Тема 2.3. Політична еліта України доби незалежності

Мета: проаналізувати політичну еліту в Україні з 90-х рр. ХХ ст. до сьогодні; встановити особливості формування і функціонування національних і регіональних політичних еліт у сучасній Україні в контексті політичних та соціально-економічних перетворень; визначити тенденції структурування політичних еліт на основі формальних і неформальних інститутів відстоювання інтересів та агрегування українського соціуму.

План:

1. Становлення української політичної еліти у 90-х роках ХХ ст.: загальна характеристика.
2. Структура еліти у період з 1991 до 2004 року.
3. Політична криза 2004-2005 років в Україні: історичне осмислення її феномену.
4. Політична еліта України після «Помаранчевої революції».
5. Революція гідності.
6. Особливості сучасної політичної еліти. Адекватність політичної еліти України викликам сьогодення.
7. Становлення української регіональної політичної еліти: проблеми взаємовідносин із Центром.

Основні поняття: бізнес-еліта, демократичні стандарти, елітотворення, істеблїшмент, клани, контрелїта, механізми рекрутування, олігархізація еліти, Помаранчева революція, псевдоелїта, Революція гідності, регіональний розвиток, регіональні політичні еліти, структура еліти, трансформація еліти, фінансово-промислові групи (ФПГ).

1. Становлення української політичної еліти у 90-х роках ХХ ст.: загальна характеристика.

На початку 1990-х років Україна, як і інші країни Центрально-Східної Європи, що одночасно позбулися комуністичних режимів, мала майже всі стартові умови для переходу до демократії. Однак сьогодні стає дедалі більш зрозуміло, що скористатися цим історичним шансом Україна, на відміну від країн ЦСЄ, повною мірою не змогла. Одна з головних причин – своєрідність політичної еліти України, яка сформувалася в цей період, її неспроможність виробити конкретний план трансформації країни.

В основі мирної демократичної революції, що розпочалася у СРСР у середині 1980-х років минулого століття як типова революція «згори», насамперед, лежали причини загальносистемного характеру. І, напевно, однією з її найголовніших системних причин була комплексна неефективність радянського суспільства, яка поєднувалась з його неспроможністю оптимально функціонувати, позитивно самовдосконалюватись, прогресивно розвиватись та своєчасно адаптуватись у сучасному динамічному світі, що постійно змінюється. Це, головним чином, було викликане загальною надмірною централізацією радянського суспільства, а також цілою низкою супутніх негативних явищ.

Досягнення колишніми національними республіками СРСР, й серед них Україною, державної незалежності від московської центротатії не було головним завданням цієї революції. Оскільки, об'єктивно, її історичні мета й завдання полягали в наданні нашому суспільству, як єдиній і цілісній соціальній системі, необхідної ефективності, динамічності та якісно нових функціональних можливостей. Це мало відбуватися, в першу чергу, через комплексне визволення нашого суспільства з-під тотально-централізованого гніту радянського панівного класу – партійно-державної номенклатури, а також шляхом повного скасування встановленого нею протиприродного суспільного порядку. Таке визволення мало би завершитися переможним утвердженням на пострадянських просторах якісно нового, більш досконалого та набагато продуктивнішого, ніж старий, суспільного ладу, який всюди у світі називають демократичним. Справжній демократичний устрій завжди повинен послідовно базуватися – як у своїй теорії, так і на практиці – на загальнолюдських цінностях та принципах: людяності, свободи, автономізму (самоуправління), справедливості, рівноправності, солідарності тощо. Також, як повна діалектична протилежність тоталітарному ладові, він неодмінно має бути децентралізованим, деієрархізованим і переважно «горизонтальним» за своєю структурою. Сама об'єктивна реальність вимагала від урядовців відповідної реальної, радикальної й цілеспрямованої зміни типу нашої соціальної структури, характеру взаємодії між усіма суспільними компонентами (зокрема, між народом і урядом, громадянином і державою), суб'єкта влади, системи державного управління, його ідеології, цілей, засобів, методів тощо.

Набуття державної незалежності народами колишніх Радянських республік, об'єктивно, ще не означало для них того, що ця демократична революція, яка була за своєю суттю антицентристською, вже успішно довершена, а всі її цілі та завдання – виконані. Оскільки надалі по-справжньому незалежними (і, насамперед, незалежними економічно), вільними від диктату та експлуатації з боку будь-якого нового «Центру», автономними, самодостатніми, самокерованими, ефективно функціонуючими і прогресивно розвинутими системами послідовно мали ставати й усі інші компоненти нашого суспільства: регіони, населені пункти, підприємства, організації й навіть всі окремі громадяни.

Нове радянське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим у цілому правильно визначило стратегічну мету й завдання демократичної революції, ініціатором якої воно якраз і стало. Проте, розпочавши цю революцію, внаслідок цілого ряду причин суб'єктивного й об'єктивного характеру, це керівництво, на жаль, не змогло довести її до логічного завершення. Однак, історичним фактом являється те, що в результаті здійснення цієї революції загальний стан нашого суспільства все ж таки дійсно став набагато демократичнішим, більш вільним і прогресивним у порівнянні з тим, який існував до початку так званої «Перебудови».

Тому в 1991 році перед українським народом, який на той час тільки-но отримав свою державну незалежність, дійсно відкривалися нові й світлі соціальні перспективи, а також досить широкі можливості для подальшого вільного, прогресивного і по-справжньому демократичного розвитку. Але ці можливості були нами тоді бездарно втрачені.

Осмилення елітарності українського суспільства займає важливе місце в сучасній вітчизняній історичній науці. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, але і соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі. Політична еліта в Україні на початку державного відродження складалася в основному з колишньої номенклатури і за змістом діяльності була ідеологічною, проповідуючи необхідність реформ не займалась їх втіленням. За визначенням О. Субтельного, з 1991 р. в Україні сформувалось і діяли кілька типів груп політичних еліт. Це правляча еліта, опозиційна (контреліта), молода еліта (яка формується), регіональна і міжрегіональна еліта. Важко не погодитись з думкою деяких політологів про те, що в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану «псевдоеліту» – явище притаманне посттоталітарним політичним системам. Їй притаманні воля до панування, незначною мірою підкріплена піклуванням про інтереси суспільства, майбутнє України. Пояснити це явище можна тим, якими шляхами формувалась політична еліта в Україні після проголошення її незалежності. Вона сформувалась на основі так званої «старої» (колишньої номенклатури, – партійних, державних, господарських керівників часів СРСР) та «нової», яка складалась з неоднорідного конгломерату колишніх ідейних противників комуністичного режиму (дисиденти, політв'язні), вихідців з мистецько-наукових кіл, інтелігенції та представників бізнесу, який активно формувався в 1990-х рр., іншими словами «нової буржуазії». При цьому в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та Прибалтики протягом 1991 – 2004 рр. не відбувалось зміни «критичної маси» політичної еліти, тобто представників «старої» було значно більше ніж «нової» (у суспільстві не було запиту на проведення люстрації за належністю до комуністичного минулого), але в кінцевому результаті кістяк політичної еліти склав союз колишньої номенклатури і «нової буржуазії». Для першої з усуненням однопартійної системи зникли ті обмеження і контроль, що існував у номенклатурному середовищі, зокрема, невідворотність

відповідальності та покарання у тому випадку, якщо факти зловживання ставали широко відомими. В свою чергу для представників великого бізнесу, який формувався, головним завданням було знайти порозуміння з владою для її конвертації (обміну) у власність, а власність у ще більшу владу. Збіг інтересів і завдань створив передумови для симбіозу номенклатурної та бізнесової еліти. Така політична еліта виявилась ефективною лише для досягнення власної мети, і захисту власного інтересу, про що свідчать, зокрема, результати приватизації, (показовою стала і історія з приватизацією «Криворіжсталі»).

Для більшості представників бізнесової еліти, яка інтегрувалась до політичної, українська державність стала винятково бізнес-проектом, можливістю участі в приватизації (яку в народі влучно назвали «прихватацією») національного надбання і тому про патріотизм не йшлося, враховуючи і те, що відчутним у формуванні нової еліти був і кримінальний чинник. Результатом таких складових у формуванні політичної еліти стало поєднання двох моралей: старої компартійної, з її принципом схилення перед вищими і зневагою до нижчих, і моралі новітньої бізнесової еліти з її зневагою до закону, пріоритетом егоїстичних кланово-корпоративних інтересів над національними, звідси і високий рівень корумпованості влади.

Іншою причиною суспільної неефективності української політичної еліти в 1991 – 2004 рр. стало і те, що вона не мала потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба диктується в демократичних суспільствах моральними засадами еліти, ефективними механізмами політичної відповідальності або тиском сформованого громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури такої чесноти як служіння суспільству в силу своєї природи не передбачала, як і бізнесової еліти, тому що та знаходилась в стадії так званого «дикого капіталізму», мала свої власні, як зазначалось, егоїстичні інтереси. Частка представників мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції була невеликою. Двох останніх чинників (ефективний механізм політичної відповідальності, тиск сформованого громадянського суспільства) в Україні практично не було, а існуючі політичні партії, які частково мали б виконувати ці функції, виявились ще не спроможними до цього, більше того, в другій половині 1990-х рр. активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а саме для захисту і просування бізнес-проектів різних груп самої еліти – (СДПУ(о), «Трудова Україна», «Громада», «Регіони України» та інші). Така політична еліта створювала і політичний режим, який відповідав би їхнім інтересам. Серед існуючих типів політичних режимів таким інтересам відповідає і служить авторитарний режим.

Ще однією проблемою того часу, на думку українських дослідників, була надмірна концентрація влади у адміністрації президента. На жаль, українські законодавці, які в 1991 році стали ініціаторами та засновниками в країні інституту президентства, відразу ж наділили його надмірно широкими правами й повноваженнями. Скоріше за все, діючи саме таким чином, вони керувалися досить розповсюдженим в Україні «побутовим» уявленням про те, що нібито ефективного вирішення проблем суспільства можна досягти лише шляхом його

централізації і надмірної концентрації управлінських функцій, прав та повноважень у якомусь єдиному виконавчому центрі. Або навіть у руках якоїсь однієї особи – у даному разі президента.

Інститут президентства, коли він є закритою і самодостатньою системою, що володіє безліччю всіляких прав і повноважень, а дієві соціальні запобіжники та контроль за його діяльністю з боку народу практично відсутні, – неминуче буде прагнути до зміцнення свого монополюльно-пануючого становища в соціумі, до перманентного посилення власного впливу через жорстку централізацію й концентрацію у своїх руках «усієї повноти державної влади», засобів її впливу, до встановлення повного контролю за всіма суспільними ресурсами, до ослаблення та підпорядкування собі всіх інших органів управління, усіх соціальних структур і, нарешті, усього суспільства. А відбуватися це неодмінно буде на тлі перманентного посилення процесів олігархізації та бюрократизації, сваволі центральної влади та її місцевих представників, усіляких чиновницьких зловживань і корупції, порушення громадянських прав та свобод, безлічі грубих і зухвалих порушень конституційно встановленого демократичного порядку з боку начебто законної центральної влади.

Вже з другої половини 1990-х років все це почало відбуватися в Україні: надмірна централізація, концентрація, монополізація та антиконституційна узурпації влади, а також несправедливе привласнення суспільної власності (під приводом її широкої народної приватизації). І робилося це під протекцією президента, людьми, що входили до найближчого президентського оточення, – використовуючи ті необмежені владні можливості, які надає ця вища державна інституція.

Надмірні президентські права й повноваження з часом не звужувались і не відбирались. Навпаки, з плином часу вони усе більше й більше розширювались і доповнювались. Крім того, слід враховувати, що в Україні не були вчасно створені належні соціально-політичні механізми реального прямого народовладдя і справжнього самоврядування. Також були практично відсутні певні суспільні механізми, що спеціально призначені для ефективного стримування «нездорових» амбіцій державної влади, для постійного громадського контролю за діяльністю абсолютно всіх державних інституцій, у тому числі й президентства, а також для здійснення могутнього впливу на них з боку вищого політичного суб'єкту країни – народу. А саме це, треба сказати, при справжньому демократичному ладі є річчю просто вкрай необхідною та обов'язковою.

Тому загальний процес демократизації, який розпочався на початку 1990-х рр. став поступово згортатись в їх кінці, коли в діяльності частини політичної еліти, яка згуртувалася навколо Л. Кучми, посилювались авторитарні тенденції. Це яскраво проявилось під час президентських виборів 1999 і парламентських 2002 рр. Ці вибори мали щоразу більше недемократичний характер, владою активно використовувався адміністративний ресурс, «брудні» політичні технології, що мало на меті поповнення правлячої еліти «своїми» і

перешкоджання посиленню контреліти і опозиції. Функціонування правлячої політичної еліти, характерними рисами якої стали орієнтації на цінності особистого споживання, зневага до закону, народу, загальних норм моралі, що культивувалась нею в подвійних стандартах – один для високих трибун, а інший для досягнення своїх цілей, позбавляло суспільство моральних орієнтирів, і відповідно вело до його моральної деградації.

Що стосується контреліти (опозиційної), то зазначимо, що в другій половині 1990-х років вона уособлювалась, в основному, з діяльністю соціалістів, прогресивних соціалістів та комуністів, яким вдалось сформувати в цей період найчисельнішу фракцію у парламенті. Відносно двох останніх, то опозиційність прогресивних соціалістів (лідер Н. Вітренко), була штучно створеним проектом влади для ослаблення соціалістів, опозиційність комуністів політолог В. Полохало визначив як «імітаційну». На початку 2000-х рр. сформувалась і активно заявила про себе некомуністична опозиція, контреліта, яка активізувала суспільно-політичні процеси в Україні. Існування досить потужної некомуністичної контреліти стало особливістю України і розвитку політичного процесу в ній, виділяло її на всьому пострадянському просторі (за винятком країн Балтії).

2. Структура еліти у період з 1991 до 2004 року.

Для того щоб краще зрозуміти характеристики еліти, її роль в українських трансформаційних процесах у першому десятилітті незалежності, пропонуємо більш детально розглянути структуру політичної еліти спираючись на статистичні дані ЦВК та соціологічні дослідження в Україні.

Публічними гравцями на політичній арені України, на думку Е. Вільсона, були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розколені на ортодоксальних, що виступали за відновлення СРСР, і поміркованих (або націонал-комуністів, що вийшли з Демократичної платформи КПУ). Третьою групою були «відсутні українські ліберали» - конгломерат ідеологічно й організаційно аморфних центристських об'єднань, який згодом поглинули клани.

Оскільки на перших конкурентних виборах до парламенту 1990 року опозиція, об'єднана в «демократичний блок», здобула лише 122 із 450 місць, перевага залишалась на боці комуністичної номенклатури. Ця перевага збереглася і після проголошення незалежності, незважаючи на те, що комуністи масово почали виходити з партії. Після заборони діяльності КПУ у серпні 1991 року в парламенті залишалась група «За радянську суверенну Україну» у складі 239 колишніх комуністів, що становила парламентську більшість. Попри твердження про «значне оновлення персонального складу депутатського корпусу», збереження домінування комуністичної номенклатури в парламенті, на відміну від республік Східної Європи чи Балтії, стало вирішальним фактором, який вплинув на подальший характер трансформації в Україні.

У цих умовах націонал-демократам, які не мали досвіду парламентської діяльності, не залишалось нічого, крім об'єднання для переходу в опозицію.

Колишні комуністи забезпечили свою більшість, керівництво у парламенті і власну безпеку, а націонал-демократи отримали можливість впливати на культурну і соціальну політику. Таким чином, перший у довгій серії компромісів був досягнутий між націонал-демократами і представниками поміркованого крила колишньої партійної номенклатури.

Після відновлення діяльності КПУ у 1993 році до виборів 2002 року комуністи залишались найпотужнішою фракцією у Верховній Раді. Вони контролювали 135 місць у парламенті II скликання (1994 – 1998 роки) і 122 місця у парламенті III скликання (1998 – 2000 роки). Лише на виборах 2002 року кількість комуністів скоротилася удвічі (до 66 депутатів). Ця ж тенденція зберігалась і на виборах 2006 (21 місце) і 2007 року (27 місць). Ці цифри свідчать, що саме представники комуністичної номенклатури впродовж десяти років домінували у Верховній Раді. Проте зменшення кількості комуністів у парламенті, що настало після виборів 2002 року, пов'язане не стільки з демократизацією країни, як зі збільшенням впливу представників бізнесових структур, котрі здобули перемогу на електоральному полі комуністів.

Ситуація у виконавчій гілці влади мала такий вигляд. Від 1991 до 1997 року середній показник оновлення уряду становив 46 %. Якщо в першому уряді (В. Масола, 1990 рік) чиновників, які не належали до номенклатури, було 20 %, то у восьмому (В. Пустовойтенка, 1997 – 1998 роки) їх було уже майже 54 %. Середня тривалість виживання урядів у період президентства Л. Кравчука і Л. Кучми становила 12,5 місяця. За президентства В. Ющенка та змін до Конституції, що вступили в дію з 1 січня 2006 року, змінилося чотири уряди.

Попри те, що уряди змінювалися досить швидко, коло осіб, які потрапляли до його складу, не таке вже й широке. Середній показник перебування особи в складі уряду за президентства Л. Кучми становив 1,95 терміна. Переважно сільським було походження членів Кабінету Міністрів перших восьми урядів, частка яких становила від 38,5 до 67,6 %. Освіта членів перших восьми урядів була переважно технічна. Юридичну або економічну освіту мала лише третина членів Кабміну. За регіональним представництвом переважали вихідці з Київської і Дніпропетровської областей та з Росії.

За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, на 2003 рік «серед осіб, які протягом 1991 – 2003 років призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становили 73 %; серед осіб, які з 1995 року обіймали посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80 %». За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів. Ті ж дані НІСД свідчать: дві третини української еліти (в тому числі й політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично

переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і швидку урбанізацію останніх десятиліть.

Якщо порівнювати абсолютні показники належності до Компартії парламентарів України (52 % – 1998, 44 % – 2002; у 2006 році комуністи і соціалісти на виборах разом отримали 10 % місць у парламенті) та, наприклад, Естонії (17 % – 1999, 7 % – 2003), то зрозуміло, що в Україні колишні комуністи значно міцніше утримували свої позиції у владних структурах. Ці дані суперечать оцінкам деяких експертів, які стверджують, що якісний і кількісний склад українських еліт за перші роки незалежності суттєво змінився.

Неформальними, але від того не менш егоїстичними, були фінансово-промислові групи, які виникли в центрі й регіонах на основі регіональної і секторальної організації інститутів управління. За радянських часів сільське господарство перебувало під контролем республіканських органів влади, а важка індустрія входила до складу вертикальних союзних міністерств. Це призвело до появи як «місництва» (регіоналізму), так і відомчості» (галузевих елітних мереж). Після розпаду СРСР контроль над вугільною, металургійною та іншими індустріальними галузями перейшов до рук представників галузевих елітних мереж, а «регіональні клани» – прообраз фінансово-промислових груп (далі ФПГ) – почали діяти, використовуючи традиції внутрішньореспубліканського регіоналізму і враховуючи наявність нового центру.

Спостерігачі відзначають появу неформальних, рентоорієнтованих (rent-seeking) груп в Україні вже за президентства Л. Кравчука. Різниця між прибутковоорієнтованою (profit-seeking) діяльністю – бізнесом та рентоорієнтованою полягає у тому, що бізнес очікує прибутку від інвестицій, а рентоорієнтована діяльність – від використання підконтрольних об'єктів. Пояснення причин появи рентоорієнтованих груп шукають у слабкості державних інститутів, що лише почали створюватись у молодій країні.

Спільною метою і регіоналів, і галузевиків було вимагання бюджетних дотацій у відповідний сегмент економіки. Запровадження ринкових «правил гри» в економіці та демократичних у політиці суперечило їх інтересам.

Впливовість цих груп проявилась у призначенні їх висуванця Л. Кучми, директора одного з найбільших підприємств військово-промислового комплексу «Південмаш», Прем'єр-міністром України восени 1992 року. Л. Кучма – представник «червоного директорату» – задовольняв інтереси галузевих і регіональних елітних мереж. Під час його президентства відбулося становлення основних українських ФПГ і набуття ними сьогоднішніх доміантних позицій.

Збільшення впливу ФПГ за часів Л. Кучми експерти пояснюють створенням квазіконкурентної економічної системи, у якій роль арбітра виконує не судова система, а правоохоронні органи й система «виконавчої вертикалі», очолювана Президентом. Правління із застосуванням закону (rule by law), а не в межах закону (rule of law) стало характерною метафорою в

дискурсі західних дослідників для характеристики стилю президентства Л. Кучми. Такий тип правління став можливим в умовах «непартійної системи», за якої партії не мали реальної влади, а виконували роль політичної надбудови ФПГ. Це позбавило партії політичної відповідальності і унеможливило конкуренцію партійних команд. Така система сформувалась у 1991 – 1996 роках. Це спостереження не стосується лівої і правої частин політичного спектра, які зберегли ідеологічний характер, проте суттєвого впливу на політичний процес не справляли.

Конституція 1996 року, попри формальну демократичність, на практиці закріпила «незалежність» державного апарату від політичних партій та інших форм легітимного представництва колективних інтересів. Тоді ж було остаточно оформлено інститут президентства як верховну інстанцію, що формально не очолювала виконавчу владу, але виконувала роль арбітра і найвищого адміністративного «патрона-розпорядника».

Починаючи з виборів 1998 року, із запровадженням змішаної виборчої системи, інституційна значущість партій мала б зрости. Проте розвиток партій та їх вплив на політичне життя залишився другорядним порівняно зі зростаючим впливом ФПГ. Справа в тому, що партії, як і раніше, не були причетні до формування уряду. Саме тоді виникають перші партійні «надбудови» над ФПГ: «Громада», СДПУ(о), «Трудова Україна», Аграрна партія, Партія регіонів та інші.

Дослідники відзначають зростання впливу ФПГ в Україні після парламентських виборів 2002 року. Так, якщо серед депутатів III скликання представників бізнес-структур було 37,9 %, то серед депутатів IV скликання – 46,0 %. Це свідчить, що бізнес почав «зростатися» з політичною елітою. Поштовх до «партизації» ФПГ дали зміни до Конституції, прийняті в розпал політичної кризи 2004 року. Серед іншого, зміни передбачали перехід до повністю пропорційної системи парламентських виборів і запровадження парламентсько-президентської форми правління.

На 2004 рік більшість великих ФПГ були безпосередньо причетні до появи і діяльності низки партійно-політичних організацій, серед яких пропрезидентські СДПУ(о), «Трудова Україна», Партія регіонів, а також партія «Солідарність», що увійшла до опозиційного (на той час) середовища В. Ющенка. Експерти відзначають, що партійні структури ФПГ мало нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається в демократичному світі. Такі партії не мають соціальної та ідеологічної основи. Партійний актив формується згори вниз – шляхом рекрутування керівників центрального і регіонального рівня, які розраховують на кар'єрне зростання у випадку підсилення ваги їх партії і тим самим ФПГ. Брак масової партійної роботи компенсується масовими акціями у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів з метою рекламування партії.

У ситуації існування формальних і неформальних елітних груп визначальний вплив на процеси прийняття рішень перейшов від формальних до неформальних гравців. У перші роки незалежності більш впливовими були ліві

і праві ідеологічні партії, які є формально організованими групами. Проте, починаючи з другої половини 1990-х років, вплив ФПГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії або перейшли під вплив ФПГ, або ж ФПГ створили «віртуальні» партії для легалізації своєї присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

Таким чином, поява і зміцнення ФПГ в Україні, які, проте, не є винятково українським феноменом, дають підстави стверджувати наступне. По-перше, збільшення впливу ФПГ призвело до зменшення ваги політичних партій як у реальному політичному процесі, так і в масовій свідомості громадян. ФПГ шляхом конвертації економічних ресурсів у політичний капітал стали головними гравцями на українському політичному полі. По-друге, вплив, який ФПГ здійснювали на прийняття рішень як до, так і після «помаранчевої революції», свідчить, що державу «захопили» саме ФПГ. По-третє, керуючись потребою отримання постійного прибутку, лідери ФПГ не відмовляться від участі у владі, підтримуючи наявні «правила гри», якщо ситуація кардинально не зміниться. Тому бізнес і влада в Україні й надалі залишатимуться тісно пов'язаними.

Жорстке протистояння між конкуруючими публічними (партіями) та не публічними (ФПГ) гравцями, з одного боку, вказує на те, що еліти в Україні належать до фрагментованого типу, а з іншого, що як публічні, так і не публічні гравці у непевних умовах і далі намагатимуться перемогти у конфлікті з гаслом «переможець отримує все».

Те, що Т. Карозерс назвав «безформним плюралізмом» (*feckless pluralism*), а Л. Вей «плюралізмом за згодою» (*pluralism by default*), в Україні, на думку Ю. Мацієвського, краще назвати «вимушеним плюралізмом», у якому конкуренція між ФПГ та їх політичними надбудовами існує не як визнана всіма гра, а як стратегія виживання у непевному середовищі. До того ж існування кількох центрів влади, що змагаються між собою за повноваження і вплив, створює постійну напругу.

Отже в Україні, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, зміна «критичної маси» політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом заміщення номенклатури представниками ФПГ. У нас так і не було створено двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Вона дозволила змінити якісний склад еліт у Східноєвропейських і Балтійських країнах. Другий механізм – революція, який передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів, цінностей тощо. З огляду на це, ряд дослідників події 2004 року не вважають революцією. Це була кризова ротація еліт, проте глибинної їх зміни не відбулося.

3. Політична криза 2004-2005 років в Україні: історичне осмислення її феномену.

Напередодні президентської виборчої кампанії 2004 року політичний та економічний лад країни був сумішшю решток радянської тоталітарної системи та елементів «дикого» капіталізму, побудованого на хижацькій експлуатації природних і людських ресурсів та незаконній приватизації. З одного боку, отримували надприбутки мафіозні клани, що поділили між собою найприбутковіші підприємства, з іншого – жебрацьке існування вели бюджетна сфера та малий і середній бізнес, що потерпав від неефективної податкової системи і сваволі чиновників. Державні структури обслуговували не інтереси народу, а олігархічного оточення тодішнього президента Л. Кучми. Уряд лобіював інтереси злочинного великого бізнесу і приховував кошти від зростання валового внутрішнього продукту. Економічне зростання, започатковане в 2000-2001 роках урядом В. Ющенка, слугувало збагаченню кланів, а не всієї нації. Під контролем кланової верхівки опинилася так звана «прокучмівська більшість» у Верховній Раді; фактичне керівництво нею здійснювалося всупереч Конституції з коридорів адміністрації Президента України. Для утримання влади в своїх руках використовувалися податкові та правоохоронні органи, а також місцеві державні адміністрації, які у своїй діяльності керувалися не законами, а методами грубого тиску, залякування і шантажу. Україна не мала економічної незалежності через «багатовекторність» своєї зовнішньої політики (тобто геополітичну невизначеність, балансування між Росією і Заходом). Таким чином, перед українським суспільством у 2004 році постала низка історичних завдань, без розв'язання яких поступальний розвиток був неможливий:

- усунення від влади олігархічних кланів;
- визначення основного вектора зовнішньої політики країни;
- політична структуризація суспільства;
- побудова соціальної внутрішньої політики та ліквідація економічного панування олігархічних мафіозних груп;
- ліквідація політичного панування олігархів шляхом перетворення державних інститутів на незалежні гілки влади (судову, законодавчу, виконавчу);
- забезпечення громадянських свобод українському народові.

Головними труднощами на шляху виконання цих стратегічних завдань були:

- незавершеність формування української політичної нації (слабка політична активність та низька громадянська і національна свідомість українців, несформованість середнього класу та національної буржуазії);
- усталення інформаційної блокади в силу панування в інформаційному просторі України ЗМІ, контрольованих олігархами;
- наявність ідеологічних та мовних суперечностей між Сходом і Заходом України, що посилювалися через втручання Росії у внутрішні справи України;
- наявність потужного адміністративного ресурсу в руках діючої влади;
- націленість влади на тотальну фальсифікацію виборів.

Незважаючи на адміністративний тиск та націленість влади на

фальсифікацію результатів виборів у 2004 році, склались об'єктивні історичні передумови для здійснення національної демократичної революції українського народу.

По-перше, вперше за тринадцять років незалежності всі основні політичні сили об'єдналися у потужну коаліцію «Сила народу», до якої після першого туру виборів приєдналися Соціалістична партія О. Мороза і Партія промисловців та підприємців А. Кінаха. Опозиція сформувала потужну команду фахівців з державного управління, економічної політики, політичних технологій. Активісти виборчої кампанії В. Ющенко спромоглися створити потужні структури в більшості регіонів України.

По-друге, опозиційні сили вперше очолив харизматичний лідер Віктор Ющенко, який не просто декларував свою виборчу програму, але зміг завоювати підтримку більшості населення України своїми конкретними справами – як «автор» національної валюти, успішний прем'єр-міністр та лідер найбільшого блоку політичних партій «Наша Україна», що дав надію українцям на підвищення рівня їхнього життя.

По-третє, українських виборців консолідував навколо фігури В. Ющенко гранично невдалий вибір кандидата від тодішньої української влади, яким стала особа з кримінальним минулим – В. Янукович. Цинічна українська верхівка недооцінила свій народ, який не міг за жодних обставин погодитися з тим, аби в країні остаточно утвердився нічим не прикритий бандитський режим. Тому український виборець, який проголосував за В. Ющенко, готовий був усіма доступними методами відстоювати свій вибір.

По-четверте, команда В. Ющенко, за визнанням іноземних фахівців, провела одну з найбільш успішних у світовій історії виборчих кампаній, у якій було майже ідеально поєднано ефективний менеджмент, системний характер роботи виборчих штабів та надзвичайно вдало підібрану символіку – помаранчевий колір (теплі і яскраві кольори Сонця), точні гасла («Ющенко – так!», «Вірю. Знаю. Можемо», «Разом переможемо»), що гуртували народ. Було налагоджено агітаційно-інформаційну роботу практично в кожному населеному пункті, підготовлено десятки тисяч кваліфікованих спостерігачів та членів виборчих комісій, що дало змогу не лише переконати людей, але й проконтролювати їхній вибір та забезпечити близько 50 % голосів за В. Ющенко (хоча, за «офіційними» фальсифікованими даними, таких було лише близько 40 %) вже в першому турі виборів і 51 – 53 % – у другому проти відповідно 37 % (39 %, за фальсифікованими даними ЦВК) і 42 – 43 % голосів за В. Януковича. Команда опозиційного кандидата переграла прихильників провладного кандидата практично в усіх аспектах виборчого процесу: кращій підготовці штабів та активістів, масовості і змістовності розповсюджуваної преси, вищому фаховому рівні теле- та радіоканалів, більш дієвій символіці. Та головною «зброєю» опозиції став сам опозиційний кандидат – В. Ющенко, що проїхав усю Україну і зустрівся із сотнями тисяч виборців. Ще одна причина, чому демократичний лідер переміг олігархічного, – поява численних і потужних громадських кампаній, які вступили в боротьбу за свободу слова.

Вони діяли цілком незалежно від центрального штабу В. Ющенка, але стали не менш знаковими символами революції, ніж ті структури, які були пов'язані з офіційним керівництвом кампанії Віктора Андрійовича. Організації «Пора», «Знаю!», «Чиста Україна» та інші розворушили громадську думку і розбудили свідомість громадян України, особливо молодих, підняли на боротьбу за свої права сотні тисяч активістів, розповсюдили мільйони примірників друкованого слова.

По-п'яте, важливим фактором, що вплинув на переростання виборчого процесу в мирну революцію після фальсифікації виборів, була моральна та політична підтримка демократичних процесів в Україні світовою громадськістю і демократичними державами. Країни Європи та Америки попереджали українське керівництво про можливість застосування санкцій проти владної верхівки в разі проведення несправедливої виборчої кампанії та фальсифікації результатів виборів. Ця підтримка надихала українців в їхній боротьбі за свої права.

По-шосте, найважливішою передумовою революції стало відродження українських національних традицій боротьби за загальну справу. Історики, політологи і навіть прості громадяни підмітили безпосередній зв'язок між подіями на Майдані і масовими виступами українців в історичні періоди, коли вирішувалася доля всього народу. У Київській Русі віча відігравали надзвичайно важливу роль. Рішення на них приймалися під впливом запальних промов тогочасних ораторів – князів і полководців. У козацькій державі загальні збори – рада – були найвищим органом управління. Брала участь у ній всі охочі, що прибували з усіх куточків держави. Майдан Незалежності в Києві став місцем багатотисячних народних зібрань, де протягом кількох тижнів щодня збирались українці і слухали промови своїх провідників – В. Ющенка, Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та ін. Подібні майдани, тільки меншого розміру, функціонували в більшості великих українських міст. Майданна рада стала тимчасово головним органом народовладдя, тобто рупором безпосередньої волі народу, під ненасильницьким тиском якого представницькі органи демократії (у Києві – Верховна Рада, на місцях – сільські, міські, районні та обласні ради) приймали історичні рішення.

По-сьоме, фактор, без якого не відбулось би революції, – це безпрецедентна фальсифікація виборів багатьма місцевими виборчими комісіями та Центрвиборчкомом, здійснена на замовлення тодішньої влади. Ця фальсифікація відбувалась у безліч різних способів: і через умисні неправильності у списках виборців, і шляхом голосування за фальшивими відкріпними посвідченнями, й за допомогою «голосування» після закриття виборчих дільниць та фальшивого голосування «вдома» тощо.

Наприкінці 2004 – початку 2005 року здійснювався систематичний прямий тиск широких революційних мас (та їх представників у різних органах влади і політичних організаціях) на Президента і його адміністрацію, Верховну Раду і уряд, на Центральну виборчу комісію та органи установчої влади інших рівнів, на Верховний Суд і Генерального Прокурора, на керівництво

міністерств і відомств, регіональну та місцеву владу, на локальні адміністративно-виробничі й освітні структури (зокрема, на керівництво вищих навчальних закладів, шкіл і підприємств). Серед найважливіших форм прояву такого тиску були: блокування шляхів і захоплення будинків; система дій, спрямованих на виведення військових частин і підрозділів міліції з підпорядкування своєму командуванню; вихід з підпорядкування центральній владі низки регіональних і місцевих органів влади і деяких компонентів загальнодержавних органів влади, створення і функціонування вищого координаційного органу революції, що претендував на здійснення вищої законодавчої, виконавчої та установчої влади – Комітету національного порятунку, що почав видавати свої декрети; неконституційне «прийняття присяги Президента» кандидатом у Президенти тощо. Цю картину яскраво доповнював революційний наметовий табір, розгорнутий у центрі Києва з комплексом охоронних структур і системою масового ідеологічного та культурно-розважального забезпечення, насамперед – з постійно діючою трибуною для проведення театралізованих мітингів на Майдані з відкритим прямим виходом в ефір через «5 канал» телебачення, що підтримував революціонерів.

Уся система державної влади в Україні перебувала в стані потрясіння. Швидко руйнувалася звична система її функціонування. По суті, протягом кількох місяців у країні існувало двовладдя: на певній частині території фактично встановилася нова реальна влада, а на іншій її частині паралельно діяли дві різні (конфронтуючі) влади – і революційна нова, і стара, традиційна (хоча і з деякими внутрішніми змінами). При цьому Двовладдя мало не тільки територіальну форму прояву, але й інституціональну – деякі компоненти загальнонаціональних органів держави фактично вийшли з підпорядкування старої влади ще до моменту її легітимної заміни на нову.

Хвиля небезпечних суспільних потрясінь була зупинена через закріплення певного політичного компромісу, зокрема, і за рахунок об'єктивності оцінок реальної природи інституцій, норм і процедур, що тоді діяли. Інакше складно було б революціонерам апелювати не лише до революційної легітимності, а й до такої бажаної для них легітимності, як ліберально-демократична, електоральна. І неможливо було б зберегти хиткий соціальний мир, що нарешті поступово встановився в січні 2005 року.

Дії нової влади, її електорально-революційну легітимність ніхто не наважився серйозно оскаржувати, опротестовувати в систематичному порядку. В Україні склалася ситуація відносного status quo, досягнуто неформальних (і навіть деяких формалізованих) політичних компромісів. Існувало своєрідне тимчасове загальнонаціональне порозуміння з фактичним визнанням (до оголошення офіційних результатів парламентських виборів) ідейно-політичної гегемонії в центральних органах виконавчої влади одного з провідних культурно-політичних таборів – з відповідним покладанням на нього основної політичної відповідальності за загальний стан речей у країні.

Помаранчева революція, що реально перемогла на початку 2005 року, але

переважно лише в Центрі і на Заході країни, завершилася визнанням майже всіма учасниками політичного процесу права сторони-переможниці на встановлення своєї інституційної гегемонії, тобто на офіційне проголошення від імені держави своїх концепцій і гасел. У найзагальнішому плані за своєю соціально-політичною природою ця революція є специфічним поєднанням загального демократизму з українофільством (україноцентризмом), євроатлантизмом і прихованим чи явним «антиімперіалізмом», спрямованим проти Російської Федерації. Це демократична, антибюрократична, антикорупційна революція, що вивільнила потужну духовно-емоційну енергію народних мас. Це також і політична революція одних політико-економічних і політико-адміністративних кланів проти влади і панування інших кланів. Ця політична революція не переросла в справжню соціально-економічну революцію. Незважаючи на суттєві «чистки» державного апарату в 2005 році, не сталося радикальної зміни самої природи правлячих адміністративно-політичних еліт. А конкретний зміст базових відносин власності в країні як за своєю генезою, так і за соціальною природою залишився олігархічно-кримінальним, навіть після реприватизації та нової приватизації «Криворіжсталі» – можливо, єдиного випадку чесного відкритого приватизаційного конкурсу на теренах усього СНД.

Суттєвим наслідком Помаранчевої революції стало закріплення політичної конкуренції і збільшення кількості акторів, що змагаються за владу. Але здатність до досягнення компромісів і дотримання угод так і не стало ознакою українських еліт після зміни влади. З кінця січня 2005 року почала формуватися «стара-нова» «біло-блакитна» опозиційна псевдоеліта на чолі з «невдахою-президентом» В. Януковичем. Не капітулювавши, а лише тимчасово визнавши інституціональну гегемонію «помаранчевих», вони були готові будь-якими методами знову повернутися до влади.

4. Політична еліта України після «Помаранчевої революції».

Драматичні події кінця 2004 року (Помаранчева революція) стали глибоким струсом для політичної системи і суспільства в Україні та для геополітичної рівноваги у Євразії. Очікування були дуже великими.

В Україні більшість населення, втомленого десятилітнім періодом «стабільності» президентства Л. Кучми, чекала змін. Захід з подивом і надією на «демократичний прорив» спостерігав за Майданом у Києві.

У Москві перемогу В. Ющенка і багатотисячні мітинги у більшості міст України сприйняли як небезпеку поширення «помаранчевої чуми». Та ейфорія від перемоги опозиції, з одного боку, та страх, з іншого боку, тривали недовго. Суперечності в команді «помаранчевих» вийшли на поверхню вже через півроку, коли Президент В. Ющенко відправив у відставку уряд Ю. Тимошенко.

У науковій літературі існують два пояснення механізму руху еліт у суспільстві: репродукція і циркуляція. Відтворення еліти в межах певної соціальної групи називають репродукцією, а поповнення і заміну еліти

вихідцями з інших груп – циркуляцією. У демократичних суспільствах циркуляція еліт відбувається постійно завдяки механізму виборів. Проте у перехідних суспільствах вибори не завжди свідчать про зміну влади. Так, якщо, в Угорщині, Польщі чи в країнах Балтії в 1990-х роках циркуляція переважала над репродукцією, то в Росії і Україні – навпаки.

Чи прийшла до влади нова еліта (контреліта) після Помаранчевої революції? Для цього треба з'ясувати, чи існувала контреліта в Україні взагалі. Формально – так. Адже розкол у команді Л. Кучми ще у 2000-2001 роках проявився в ході президентської виборчої кампанії 2004 року та масовою мобілізацією значної кількості населення на підтримку опозиційного кандидата. Після перемоги В. Ющенка до влади прийшли представники команди «помаранчевих». Так, адміністрація Президента була реорганізована і перетворена на секретаріат, склад якого оновився на 40 – 45 %. Кабінет Міністрів був сформований з представників трьох «помаранчевих» сил, що об'єдналися проти провладного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені нові люди. Зміни зачепили й інші установи, зокрема, РНБО та СБУ. Загалом за 2005 рік з державної служби вибуло 48.622 особи, що лише на 11 тисяч більше, ніж 2004 року. Це 18,91 % від загальної кількості службовців. Проте 70 % з них становили керівники і спеціалісти двох найнижчих категорій. У державних органах, що становлять верхівку виконавчої влади (в апаратах Президента України, Кабінету Міністрів та міністерств), 2005 року ротація зачепила 18,22 та 20 % службовців відповідно.

Проте з приходом до влади нова команда зберегла старий стиль управління і заручилась підтримкою лідерів фінансово-промислових груп. Корупція, патронажно-клієнтська система кадрової політики, брак (політичної) «горизонтальної» відповідальності за свої дії, неповага до закону, несприйняття правлячою елітою опозиції, збереження «хижацького індивідуалізму» й егоїстичної системи цінностей свідчать про збереження, а подекуди й розвиток «допомаранчевих» прийомів і практик здійснення влади.

Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Політичною суттю подій 2004 року є ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна. Альтернативна до владної частина еліт (контреліта) вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була. З точки зору Л. Кучми, В. Ющенко і Ю. Тимошенко стали «зрадниками», яких підтримала значна частина олігархів. Ці олігархи стали «випадковими демократами» (contingent democrats), які підтримують режим, що краще задовольняє їхні інтереси.

Не дивлячись на появу в законодавчій та виконавчій гілках влади не більше однієї третини професійних політиків, дві третини були представники ФПГ і залишками номенклатури. Тому можна стверджувати, що в Україні повірили, що така опозиція зможе здійснити реформи, а західні спостерігачі – що «нова влада» гратиме за правилами. Розчарування, яке проявилось у суспільстві глибокою недовірою до всіх інститутів влади, а на Заході – «второю від України», таки мало принаймні один позитив. Політики були змушені

більше уваги звертати на наслідки своїх дій, аби «зберегти обличчя» перед країною і світом.

Попри те, що в складі Верховної Ради після виборів 2006 року і позачергових виборів 2007 року, сталися певні якісні зміни, фактичної зміни еліт не відбулося. Так, за даними офіційного сайту ЦВК, після виборів 2006 року Верховна Рада оновилася на 61 % (хоча інформаційний довідник ВР подає 53 %), а після виборів 2007 року – на 34 %. Отже 66 % (298) депутатів парламенту залишилися представники його попереднього складу. Поява нових прізвищ у списках депутатів, їх відносно «омолодження» чи навіть наближення до 10 % представництва жінок можна вважати лише необхідною, але недостатньою умовою зміни еліт у законодавчому органі пострадянської країни. Кількість бізнесменів-мільйонерів у Верховній Раді V скликання, обраних за партійними списками, за словами лідера «Трудової партії» М. Сироти, становила «майже конституційну більшість», тобто близько 300 осіб. Ця ж цифра часто фігурує і у ЗМІ. Це свідчить, що після «помаранчевої революції» вплив ФПГ зріс. Більше того, з'явилися нові ФПГ, як, наприклад, група Д. Фірташа.

Достатньою умовою зміни еліт, на думку відомого соціолога Є. Головахи, слід вважати принаймні 50 % оновлення депутатів, не пов'язаних з групами, які раніше мали вирішальний вплив на прийняття рішень. У випадку України такими групами є ФПГ і представники колишньої номенклатури. У Росії, наприклад, за першого президентства В. Путіна вирішальний вплив на прийняття рішень чинили представники ФСБ та інших силових структур.

Оскільки «очищення від номенклатури» відбувалося природним шляхом і фактично завершується в Україні, то «очищення від бізнесу» (ФПГ) навряд чи можливе було на той час та у короткостроковій чи й навіть середньостроковій перспективі (5 – 15 років). Свідченням присутності бізнесу у владі був склад уряду М. Азарова. Було встановлено «бюрократичний» рекорд за кількістю віце-прем'єрів. Троє з семи (А. Ключев, Б. Колесников, С. Тігіпко) непрямо задіяні в бізнесі, а призначення Ю. Бойка і В. Хорошковського створювали реальний конфлікт інтересів, пов'язаний з виконанням службових обов'язків та управління бізнесом. Очевидно, що відмежування «бізнесу» від «влади» неможливе в умовах «дефективної демократії», де ФПГ є неформальними, але головними гравцями.

Однією з найбільших інституційних проблем тогочасної України була невизначеність щодо самої форми правління. Починаючи з 2005 року, найвищі посадовці й парламентарі дискутували про те, яка форма правління повинна бути в Україні – парламентська чи президентська.

Компроміс, досягнутий 8 грудня 2004 року між головними політичними гравцями (Президентом Л. Кучмою і кандидатами на посаду Президента В. Ющенком і В. Януковичем), дав можливість вийти з глибокої політичної кризи без насилля. Проте політика половинчастих реформ і тут виявила свою згубність. Нечіткий розподіл повноважень між Президентом, парламентом і Прем'єр-міністром призвів до кількох затяжних криз: урядової 2005 року,

парламентської 2006 та 2007 років, що поглибились до рівня системної політичної кризи в 2008 – 2009 роках. Незавершеність конституційної реформи стала фундаментальною інституційною перешкодою на шляху політичної стабілізації. Нездатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації призводить до розпаду (коллапсу) режиму, політичної системи, і, як наслідок, до фізичної дезінтеграції держави.

Постійна політична нестабільність, поглиблена глобальною економічною кризою, призвела до того, що держава почала втрачати контроль над фундаментальними елементами суверенітету – національною валютою, населенням, територією.

Згорання присутності держави у соціальній сфері (охорона здоров'я, культура, освіта), а також провали у забезпеченні інформаційної, енергетичної, екологічної безпеки призвели до зростання недовіри населення до політичних інститутів та до влади в цілому. Деякі політичні коментатори і журналісти почали говорити про небезпеку перетворення України на державу-невдачу (Failed State).

Відповідальність за внутрішні і зовнішні втрати України лежить на політичних елітах, які після «помаранчевої революції» продовжували діяти егоїстично і розраховувати на вигреш у грі з нульовою сумою. Спокуса отримати якщо не все, то більше, ніж інший, штовхає еліти до постійної конфронтації і зриву домовленостей. Так дії Ю. Тимошенко на посаді Прем'єр-міністра свідчили, що вона намагалася стати ключовим гравцем (як, наприклад, у Росії В. Путін). Як і для всіх політиків посткомуністичного світу, її метою у президентській кампанії 2010 року було отримання абсолютної влади і максимального впливу на політичні процеси в країні. Однак тимчасові союзи з лідерами одних ФПГ проти інших свідчать, що її ресурси виявилися недостатніми для реалізації цієї мети. Цим пояснюються спроби Ю. Тимошенко нейтралізувати В. Януковича і частину бізнес-середовища Партії регіонів (тривалі переговори про створення коаліції між БЮТ і ПР влітку 2009 року, а після їх провалу – жорстка конфронтація і прагнення перемогти на виборах 2010 року).

Цей стан триватиме доти, доки еліти не оберуть стратегію «гри за правилами» як найменш небезпечну для власного політичного виживання у невизначеній ситуації.

5. Революція гідності.

Невдалий експеримент змін «помаранчевої команди» призвів до обрання Президентом України В. Януковича у 2010 р. Взагалі-то його прихід – це був дивовижний феномен! Його не сприймали в усіх регіонах України. Навіть на Донбасі. За даними опитування, до нього таке було ставлення: мовляв, ну, так, він такий поганий, але він наш, і ми його будемо підтримувати. Тобто, підтримувати не тому, що це людина гідна, а тому, що він «наш». Така була регіональна ситуація.

Населення України як потім доведе історія, зробило страшенну помилку, обравши людину жадібну, безпринципну, аморальну й інтелектуально відсталу.

З приходом до влади В. Януковича визначеності в суспільстві не побільшало. Київські та Дніпропетровські фінансово-промислові групи витіснялися з управління Донецькими. Янукович оточив себе довіреними людьми, не за ознакою їх професіоналізму, а за середньовічно-радянськими принципами: спільного минулого, відданості, готовності порушувати закон заради своїх інтересів. Ця псевдоеліта отримала влучну назву «Сім'я». Варто зазначити, що у 2010 р., відразу після перемоги Януковича, було проведено повний розподіл сфер впливу між головними акціонерами Партії регіонів (так званими «старорегіоналами») з чіткими домовленостями правил гри, серед яких головним було обмеження «виключних економічних територій впливу», який затвердить існуючий стан речей. Гарантом цих домовленостей був особисто Віктор Янукович. Але при цьому, до системи домовленостей не входили державні посади і взагалі все те, що можна окреслити як інституційні можливості держави. Так, деякі «акціонери» отримали відповідні посади (Микола Азаров, Андрій Ключев, Борис Колесніков), але ці посади були виключно компетенцією Віктора Януковича, який міг або дати ту чи іншу посаду, або відібрати її. І подальші події показали, що насправді більшість так званих «старорегіоналів» недооцінили на початку саме такий розподіл нових повноважень у державі.

Чи можемо ми стверджувати, що існував чіткий план щодо того, якою має бути нова вертикаль влади? Судячи з усього, ні. Але укріплення позицій «Сім'ї» і при повному неспротиві «старорегіоналів» та регіональних еліт, вималювався план того, як має функціонувати нова модель управління країною. Ця модель зводилася до кількох важливих постулатів: 1. «Сім'я» має контролювати всі державні фінанси (Нацбанк, податкову та митницю). 2. «Сім'я» має контролювати весь силовий блок (крім СБУ та Міноборони, які були в безпосередньому підпорядкуванні Віктора Януковича) та суддівську систему (останнє не вдалося реалізувати повною мірою). 3. «Сім'я» не переступає «червоні лінії» щодо наданих у 2010 році гарантій і не тисне на «акціонерів» Партії регіонів. 4. Уся міжнародна політика зосереджена в руках Віктора Януковича. Але зовнішня економічна діяльність контролюється «Сім'єю» (не вдалося втілити навіть частково). 5. Поява нових серйозних бізнесів контролюється і погоджується саме «Сім'єю» (насправді, нових великих інвестицій в країні не з'явилося). До того ж, головним спонсором нових бізнесів є держава через механізми державного кредитування членів «Сім'ї». 6. Саме «Сім'я» повинна контролювати медіаринок країни (ця ідея виникла у 2013 р. і частково почала втілюватися в життя). Саме виходячи з цієї логіки, потрібно розглядати все те, що відбувалося в економічному та навколополітичному житті України того періоду.

На початку ми можемо говорити про те, що «Сім'я», де-факто складалася лише з шести людей (Олександр Янукович, Сергій Арбузов, Юрій Іванющенко, Артем та Віктор Пшонки і Віталій Захарченко). Потім сюди приєднався

Олександр Клименко та ще пізніше – Сергій Курченко. Де-факто говорити про оформлення «Сім'ї» як такої ми можемо після виборів 2012 р., коли в другому уряді Азарова остаточно закріпилася група, що інституційно утримувала всі найголовніші бюджетні потоки та матеріальні ресурси. Ця урядова група мала такий вигляд: перший віцепрем'єр Сергій Арбузов, міністр доходів та зборів Олександр Клименко, міністр внутрішніх справ Віталій Захарченко, міністр енергетики Едуард Ставицький, міністр екології Олег Проскураков, міністр фінансів Юрій Колобов. Насправді, саме після виборів 2012 року ми можемо говорити про реальне оформлення «Сім'ї» як найпотужнішого клану всередині країни, який почав контролювати і впливати на всі сфери життєдіяльності країни. І безумовним лідером та ідеологом тут виступав Олександр Янукович.

Особливості розвитку української політико-управлінської еліти за часів президентства В. Януковича (2010 – 2014 рр.) тісно корелювали з поверненням державного ладу до квазі-президентської республіки, ознаменованим поверненням до Конституції 1996 р. Це дало підстави серед іншого повернутися з грудня 2011 р. до змішаної виборчої системи, яка була «удосконалена» нововведеннями на кшталт підвищення виборчого бар'єра до 5% та заборони участі у виборах виборчих блоків. Це змусило структуруватись значну частину політико-управлінської еліти у межах нової «партії влади», функцію якої у повній мірі виконувала на той час Партія регіонів. З приходом лідера партії В. Януковича до влади, остання стала контролювати практично всі гілки влади. Із 24 голів обласних державних адміністрацій 21 до свого призначення були членами цієї партії, інші вступили після призначення. Тим самим це забезпечило домінування «президентської партії» на усіх рівнях суспільного, економічного, політичного життя.

За оцінками багатьох експертів, із приходом до влади В. Януковича в Україні остаточно склалася клановоолігархічна модель політичної системи і остаточно сформувало у громадській думці образ провладних партій як виразників інтересів крупного олігархічного капіталу. Тільки у фракції Партії регіонів у Верховній Раді України, за деякими підрахунками, нараховувалось 18 мультимільонерів. Чинник регіоналізації в елітоутворенні у період президенства В. Януковича також досяг свого апогею, адже ключові посади у всіх гілках публічної влади посіли передусім вихідці з Донецької області. Зокрема, майже половину (8 із 17) складу Кабінету Міністрів України М. Азарова, а також приблизно стільки ж (12 із 27) очільників регіональних органів Генпрокуратури формували або вихідці з Донецької області, або особи, чиє кар'єрне зростання було пов'язане з цим регіоном. Крім того 25% керівників центральних органів виконавчої влади (крім міністерств) були представниками донецьких еліт.

За В. Януковича завершених форм набула монополізація ФПГ політичної і державної влади. Однак, із іншого боку, черговий інституціональний експеримент із посилення влади глави держави і президентської вертикалі в умовах домінування в політичному просторі й державному апараті груп ФПГ із одного регіону спровокував посилення напруження в відносинах різних

угруповань еліт і підготував ґрунт до остаточного (принаймні станом на сьогодні) демонтажу квазі-президентської республіки, що уможливлювала таку безпрецедентну інституалізацію в політико-адміністративній системі однієї конкретної групи впливу.

Найбільші «прориви» у сфері модернізації системи публічного управління у період президенства В. Януковича можна пов'язувати із Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. №1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», відповідно до якого попередня система центральних органів виконавчої влади, що складалася з міністерств, державних комітетів і ЦОВВ зі спеціальним статусом скасовувалась. На зміну державним комітетам прийшли служби, агентства та інспекції, а кількість центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом було скорочено з двадцяти дев'яти до трьох. У той же час, адміністративна реформа, яка згідно програми соціально-економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», мала запустити реформу територіальних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій, а також децентралізацію міжбюджетних відносин, фактично була зведена до заходів, визначених вище загаданим Указом глави держави №1085 та низкою інших актів, що стосувалися реорганізації системи органів виконавчої влади з метою її пристосування до розширених повноважень Президента України, а також організаційної «оптимізації» на кшталт скорочення кількості штату територіальних органів ЦОВВ, перейменування або скорочення структурних одиниць відповідних органів і т.п.

Після Революції Гідності 2014 р. та повернення Конституції України до зразка 2004 р., що відновила парламентсько-президентську форми правління, механізми інкорпорації політико-управлінської еліти залишилися фактично незмінними. Збережена мажоритарно-пропорційна виборча система із закритими списками дозволяє проводити до складу Верховної Ради спонсорів політичних сил та лобістів бізнесових інтересів ФПП. Як і раніше останні продовжують справляти значний вплив на державну політику, а їхня інституціоналізація відбувається так само шляхом утворення і фінансування одночасно декількох політичних партій і фракцій в законодавчому органі країни або місцевих радах. Переможцем президентських виборів, які відбулися 25 травня 2014 року, вже у першому турі став Петро Порошенко, який навіть більше ніж попередній глава держави повністю підпадає під класичне визначення олігарха (він має великий бізнес, політичну владу і підконтрольні масмедіа), ключова відмінність політичного стилю якого від попередників полягала в тому, що він технічно використовував для концентрації влади як правові механізми парламентсько-президентської республіки, так і суспільні настрої, спровоковані подіями Революції Гідності і російською військовою агресією. Суспільство вимагало дострокових виборів до Верховної Ради України, тому Указом Президента України наприкінці серпня 2014 р. було достроково припинено повноваження Верховної Ради України та призначено позачергові вибори народних депутатів України на 26 жовтня 2014 року. Позачергові парламентські вибори

відбувалися за змішаною виборчою системою: 50 % депутатів обирались за партійними списками, 50 % – в одномандатних округах. Для участі у парламентських виборах були утворені нові політичні сили: партія «Блок Петра Порошенка», політична партія «Народний фронт», політична партія «Опозиційний блок». За підсумками виборів за партійними списками до Верховної Ради потрапили 6 політичних сил: партія «Блок Петра Порошенка», політична партія «Народний фронт», політична партія «Об'єднання «Самопоміч», політична партія «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Склад Верховної Ради оновився більш ніж наполовину: 56 % народних депутатів обрані до парламенту вперше. Також уперше до Верховної Ради не потрапила Комуністична партія. Прем'єр-міністром знову було обрано А. Яценюка – лідера «Народного фронту».

Помітною подією політичного життя України стало ухвалення Закону України «Про очищення влади», згідно з яким заборонялося обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування особам, які своїми рішеннями чи діями сприяли узурпації влади В. Януковичем, а також тим, хто працював на керівних посадах у партійних та комсомольських органах СРСР та радянських спецслужб. Однак, як і в попередні часи ключові державні рішення приймала і погоджувала тодішня «партія влади», що складалася з вузького кола осіб (П. Порошенко, Ю. Луценко, В. Гройсман, О. Турчинов, А. Аваков та низка ін.), які займали ключові державні посади і більшість з яких походила безпосередньо або опосередковано з бізнесоточення самого президента або його політичних партнерів по парламентській коаліції.

6. Особливості сучасної політичної еліти. Адекватність політичної еліти України викликам сьогодення.

Суспільні трансформації в Україні, реалізація стратегії сталого розвитку формують соціальне замовлення на новий тип політичної еліти. За слабкої структурованості сучасного українського суспільства, відсутності стійких масових соціальних верств зі своїми усвідомленими інтересами та усталеною політичною й ідеологічною орієнтацією саме дії елітних груп визначають напрям суспільного розвитку, сприяють формуванню конкретних потреб розвитку держави, її національних пріоритетів.

Особливості сучасної політичної еліти стають добре зрозумілими у контексті її еволюції з 1990-х років попереднього століття.

Ще з того часу скориставшись сприятливою ситуацією, корумпована українська бюрократія, її вища і середня ланки, де-юре закріпила за собою значну частину державної власності, якою вже давно фактично розпоряджалася, залишаючи більшість народу найманими працівниками.

Українські націонал-патріоти не тільки не змогли запропонувати суспільству конструктивну програму будівництва майбутнього, а й виявилися творцями та популяризаторами нових міфів.

Розбудова державності звелась не до формування ефективних владних інституцій та розв'язання нагальних соціально-економічних, культурно-просвітницьких проблем. Її головним змістом стало непосильне для народу зростання непродуктивних державних витрат, розбухання бюрократичного чиновницького апарату, який до того ж звільнив сам себе від будь-якої відповідальності за стан справ у суспільстві, самоусунувся від здійснення регулятивних функцій, масово скорумпувався.

На цьому тлі виник певний прошарок діяльних, амбітних людей, які поставили понад усе власний, а не суспільний успіх, не розуміючи, що нехтування національними інтересами заради особистих обертається трагічними наслідками як для нації, так і для них. Причому наші «багаті» – значною мірою негативний, паразитичний клас суспільства, деструктивне явище. Значна частина цієї верстви не пов'язує свого майбутнього з українською державою. Інтереси народу – останнє, що вони враховують у своїх схемах і розкладах. «Нова еліта», як резонно зауважує О. Панарін, початково не ототожнює себе з народом: «...Вона тримає капітали, має вілли, вчить своїх дітей – не в «цій» країні. Відповідно, доля «цієї» країни її менше всього цікавить».

Сьогодні з ділових кіл, різних верств суспільства поступово зростає нова політична еліта, її структура складна й постійно змінюється. Вона формується в жорсткій боротьбі між різними, нерідко антагоністично налаштованими прошарками суспільства, їхніми рухами, партіями, блоками. Намагання утвердитися й перемогти в цих хаотичних політичних умовах, жадоба влади й власності живлять серед значної її частини нерозбірливість у засобах, залежність від власної й чужої буржуазії. Не відстає «нова номенклатура» від «старої» і у зловживанні службовим становищем, участю навіть на рівні законодавчої влади в комерційній діяльності, лобізмом тощо. На думку О. Габовича, сформувалася «така страшна, бездарна, порочна, злочинна й ненаситна «еліта», яка вже не допускає свого відчуження від влади... Вибори не приводять до зміни становища як унаслідок фальсифікації та підкупу виборців, так і через поширення ганебної злочинської моралі серед усіх верств населення».

Можна констатувати, що, незважаючи на певні ідеологічні й політичні розбіжності, представники правлячих еліт остаточно і, схоже, безповоротно оформилися в окрему самовідновлювальну касту, яка контролює основні ресурси країни, виступає від імені народу, представляє в країні інтереси глобальних політичних та економічних інституцій і є відокремленою від інших співвітчизників системою нездоланих перегородок, фільтрів і перешкод.

На нинішньому етапі політичної еволюції виявилось, що відмінності між старою і новою елітами не надто великі, як очікувалось. І перша, і друга еліти складаються з людей, вихованих в умовах радянського режиму, який породжував певну ментальність і стереотипи поведінки. Корпоративізм і патримоніальні зв'язки, складна мережа клієнтистських відносин до цього часу притаманні вітчизняному елітотворенню як на державному, так і на місцевому

рівнях. Більше того, за роки незалежності українська еліта втратила децицю своїх чеснот порівняно з класичними взірцями. Вона не здатна генерувати ідеї розвитку, виконувати функцію «інтегратора суспільств» (Е. Тоффлер). Існує й інша проблема: вітчизняна еліта не визначає тонус українського соціуму. До неї особливо ніхто й не дослуховується.

У духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції. Суть цієї ситуації не змінюється навіть тоді, коли публічно декларуються прихильність до демократичних цінностей. У дійсності йдеться про суто ритуальну риторичку, приписану політичною доцільністю прихильників відповідним пріоритетам. Усе це докази того, що нинішня політична еліта (як і чинні можновладці) поки що не в змозі опанувати енергетику демократії, яка формується «знизу» – в надрах українського суспільства. У багатьох випадках демократія сприймається не як влада народу, а як «влада демократів». Це переконливо доводять українські майдани, і це наша спільна трагедія. Водночас потрібно з розумінням ставитися до причин незрілості наших провідників, оскільки практично вся історія України, й насамперед ХХ ст., супроводжувалася перманентним знищенням національної еліти як такої.

Просування в елітну групу з чіткими правилами відбору і численними фільтрами, особливе значення формальних показників (вік, стаж роботи, особиста відданість керівництву і готовність безперечно виконувати накази), орієнтація насамперед на збереження і самовідтворення елітної структури – це те, чим «нагородила» радянська еліта сучасну владу. По суті, це фактично процес антиселекції, негативні наслідки чого посилюються у загальнодержавному масштабі, повним усуненням конкурентних механізмів в економіці і політиці, а також ідеологізацією, політизацією і непотизацією (домінуванням родинних зв'язків) критеріїв відбору, проведенням земляцької й кланової кадрової політики. Незважаючи на постійну критику і негативну практику, влада започаткувала традицію призначення іноземців на високі посади в Україні, що породжує ще одну проблему – нехтування і зневагу до інституту громадянства. До того ж частина нинішньої еліти має критичний масив компрометуючої інформації в руках спецслужб Росії, а тому залежна від неї, вразлива з її боку.

Проблеми української еліти значною мірою пов'язані, на думку М. Козловця, з її рустикальністю (від англ. *rustical* – сільський, народний). Звідси походить і її специфічне бачення світу – обмеження в часі й просторі, нездатність вибудувати стратегію розвитку. Рустикальна еліта існує в межах аграрного циклу (сонячного року) та обмеженої кордонами території (межі селища, міста, області, у кращому разі – країни). Тому бюджет формується лише на рік (тоді як західне суспільство планує бюджет на п'ять і більше років, тобто живе майбутнім), увесь світ сприймається статичним, а концепція розвитку країни в контексті глобального світу, що весь час змінюється, відсутня. За своїм світоглядом, ментальністю, світорозумінням, типом

мислення її представники репрезентують цінності індустріального, а то й агропромислового суспільства.

Отже, за роки незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Нову еліту можна вважати національною, демократичною лише умовно, або як норматив, маючи на увазі, що створення дійсно державницької еліти – одне із пріоритетних завдань розвитку політичної системи нашого суспільства. Нинішній вітчизняний істеблішмент уособлює квазіеліту, яка не здатна адекватно відповідати викликам глобалізованого світу, гідно захищати національні інтереси. В особі найвищих державних чиновників, опозиції, в особі всього українського політичного класу ми бачимо головну проблему країни – відсутність людей, здатних мислити масштабно, стратегічно.

Безпорадність соціально-економічної політики, «номенклатурний патріотизм» керівної еліти зробили країну такою слабкою, що вона змушена йти на нові, небезпечні поступки у відносинах з іншими державами. Реально українська зовнішня й внутрішня політика давно вже похідна від політики інших держав, насамперед ЄС, США і Росії.

Українська владна еліта демонструє нездатність відповідати на ризики і виклики, що постали перед Україною у ХХІ ст. Політично правлячий клас не знає, які національні інтереси потрібно просувати у глобалізованому світі, за якими правилами розвиваються «геополітичні ігри» і що потрібно в них відстоювати. Глобалістські тенденції у світовій економіці, жорстка конкуренція на міждержавному рівні ставлять перед нацією завдання, які в сьогоденному аморфному стані українська держава та її політично правлячий клас вирішити не в змозі, що призведе найближчим часом до глобального відставання. На тлі посилення сусідів Україна ризикує де-факто втратити суверенітет, залишившись виконувати функції транзитної території. За таких умов при збереженні зовнішніх ознак державності правлячі еліти будуть виконувати лише функції місцевої адміністрації, а реальні владні функції остаточно перемістяться поза межі країни. Уже й сьогодні ми спостерігаємо факти, коли українські політики апелюють до світової громадськості за допомогою у розв'язанні внутрішніх проблем.

Якісні відмінності нашої політичної еліти від європейської полягають у тому, що там статус вищих верств суспільства визначається не стільки їхніми ієрархічними повноваженнями та власним капіталом, скільки якістю отриманої освіти, накопиченими знаннями та компетенцією, інтелігентністю та аристократизмом. Українська політична еліта має іншу енергетику. Вона у своїй масі презентує, з одного боку, партійно-господарську номенклатуру минулого, а з другого – нових господарських «баронів», що утвердили себе на базі суперечностей первісного нагромадження капіталу, його тінізації, зрощування з державною бюрократією. І перша, й друга частини політичної еліти поки що не змогли вирватися з лещат прокомуністичного світогляду, не відчують ритму сучасних глобально-цивілізаційних перетворень, зупинилися

у своєму духовному та загальноосвітньому зростанню, не прогресують, відчутно поступаються інтелектуальному потенціалові суспільства.

Нова політична еліта має стати елітою заслуг (меритократією), елітою відповідальності, а не елітою привілеїв. А щодо «привілеїв», необхідних для здійснення державної влади, то вони мають бути оформлені законодавчо й доведені до відома громадськості, передбачати чітке дотримання певних правових і моральних обмежень для представників влади. Крім того, для підтримання соціальної значущості та забезпечення ефективності управління правляча еліта повинна розробляти й реалізовувати об'єктивно необхідні дії, які б усували небезпечне наростання соціальних протиріч і напруженості, вміло регулювати всі аспекти суспільного життя. А це можливо лише в тому випадку, якщо політична еліта буде функціонувати як соціально орієнтований інститут.

Для політичної еліти важливо консолідувати різноманітні інтереси і волевиявлення в єдину результуючу волю і тим самим розширити свою соціальну базу. У підсумку, її остаточні рішення – це результат узгодження і корегування курсів, врахування всього розмаїття соціальних позицій на загальнодержавному і місцевому рівнях. Влада еліти сильна і стабільна, якщо її рішення раціональні, їх реалізація ефективна і в суспільстві досягнуто баланс соціальних інтересів.

Разом з тим пануюча політична еліта відносно самостійна і в чомусь навіть автономна щодо тих класів і соціальних груп, верств і прошарків, інтереси яких вона представляє. Це не проста ієрархічна система, як видається на перший погляд. Висока відповідальність діяльності політичних еліт детермінує комплекс вимог, яким вона обов'язково має відповідати. Розвиток суспільства, стабільність чи нестабільність його існування напряму залежать від якості й управлінських можливостей політичних еліт.

Зрозуміло, еліти формуються довгими роками. Те, що у нас тривалий час не було власної незалежної державності, наклало негативний відбиток на формування сучасних елітарних прошарків. По суті, у нас це істеблішмент, а не справжня еліта, яка здатна ефективно реалізовувати національні інтереси. Безумовно, сучасний істеблішмент не відповідає належним чином на виклики, перед якими постала сьогодні Україна. Існує й великий розрив між очікуваннями в суспільстві від дій влади та реальним станом речей. Тому є шанс того, що ті еліти, які є ними не за формальним статусом, все ж таки будуть представлені у владі.

Еліта не може формуватися штучно, за командою. Це – процес еволюційний й органічний, який торкається будь-якого соціуму. Суспільство фактично природно здійснює відбір лідерів, авторитетів думки, і від того, наскільки зрілим є це суспільство, залежить і якість еліти. Вітчизняна еліта є віддзеркаленням нашого суспільства. Тому, якщо ми хочемо мати якіснішу еліту в будь-яких сферах, повинні говорити насамперед про рівень самого суспільства. Нова еліта в Україні народиться із громадянського суспільства, яке обиратиме лідерів не на основі популізму чи підкупу, а на базі ґрунтовного аналізу, здатності мислити по-державному. Таке державницьке мислення має

бути у свідомості більшості українців. Відповідно, й вимоги до еліти у такого суспільства матимуть державницькі критерії.

Сьогодні громадянське суспільство поки не здатне вплинути на те, щоб максимально бути присутнім при владі. Хоча окремі представники такої еліти вже є, але ще не накопичилася критична маса, а отже, немає їхнього відчутного впливу на суспільні процеси.

Побіжно зазначимо, що сучасне українське суспільство однаково потребує як кваліфікованої політичної еліти, здатної насичувати владні структури, забезпечуючи розв'язання стратегічних завдань національного розвитку, так і духовно зрілої інтелігенції. У будь-якому здоровому суспільстві інтелігенція є своєрідною зв'язкою між його прошарками, вона немов би цементує суспільство, надає почуття повноцінності, значущості, стабільності. Витіснення інтелігенції на узбіччя, а надто – у глухий кут, обертається політичним безладдям, соціальним хаосом і тотальною деградацією, утратою соціальної раціональності.

Одне із завдань політичної еліти – сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний простір, в якому усі українці різних регіонів за допомогою освіти та просвіти могли усвідомити себе соборною державоцентричною нацією. Необхідно враховувати й те, що свідомість наших громадян перебуває під потужним впливом культурно-інформаційного простору сусідньої держави. Не слід забувати, що як поза межами України, так і всередині її є противники української незалежності.

Євроінтеграційна стратегія України, наше природне прагнення піднятися до західного рівня життя й добробуту, побудувати в себе Європу – це не лише відповідні принципи державотворення, економічної та соціальної політики, а й глибока європеїзація політичного класу, який має спрямовувати зазначені трансформації, визначати їхні механізми, забезпечувати їх утілення в життя. Однак найбільш гальмівною ланкою євроінтеграційного процесу є низька якість політичної еліти, її провінціалізм, зверхність та самолюбство, брак таких необхідних в умовах перехідного суспільства толерантності та конструктивізму. Українське суспільство й досі залишається поза межами конструктивного діалогу. Нам бракує європейської культури і вміння, залишаючись різними, знаходити компроміс і не тільки співжити, а й бути конкурентним проектом у глобальному світі.

Слушною є думка Г. Щокіна про те, що «теперішній історичний момент у житті України є, напевно, найнижчою точкою вичерпуваного соціального циклу й характеризується найгострішими суперечностями, а деколи навіть асоціальною, часто криміналізованою елітою. Застосовувані сьогодні до речі й не до речі авторитарні методи політичного управління треба скеровувати на недопущення, з одного боку, охлократії з її незмінною трансформацією в тиранію, а з другого, – на соціальне «витіснення» кримінально забарвленої олігархії з політичної авансцени і заміни її на духовно орієнтовану інтелігенцію. Саме такі умови можуть забезпечити поступовий прихід до

соціального управління української меритократії, найпридатнішої з огляду на історичну перспективу».

Перша, визначальна необхідна зміна полягає в тому, щоб відтворити в Україні національно-патріотичну еліту, яка б ставила на перший план саме ідею служіння своєму народу.

Друга зміна зводиться до вироблення єдиної ідеології і мети політичного курсу, котрі об'єднують усі групи і верстви суспільства, класи та партії, що відображають їхні професійні, національні, територіальні інтереси, здатні відродити стимули до праці, спрямувати їх на створення громадянського суспільства, в якому діє система соціального діалогу. Підґрунтя такої ідеології мають становити: по-перше, філософія поєднання інтересів особистості, підприємства, регіону, держави, а не підпорядкування їх корпоративно-клановим інтересам, що стали монопольними; по-друге, – подолання пріоритетності економізму над гуманітарним мисленням, узгодження принципів економічної ефективності та соціальної справедливості.

Успішна реалізація політичною елітою функції суб'єкта суспільних трансформацій, якісних змін можлива лише за певних умов, а саме: наявності політичного плюралізму, зміни виборчої системи з метою гарантування рівноправної конкуренції потенційних еліт; розширення системи каналів і принципів політичного елітогенезу, формування переважної більшості політичної еліти не шляхом призначень, а в результаті загальних виборів і конкурентного відбору; забезпечення певної рівноваги, компромісу, балансу різних соціальних сил, тобто формування консенсусно-об'єданого типажу політичної еліти; максимальної відкритості формування еліти на всіх рівнях, упередження можливості її трансформації у «нову номенклатуру», постійне поповнення її професійно підготовленими і функціонально здібними людьми; оновлення менталітету політичної еліти, усвідомлення того, що суспільні зміни потребують серйозного інформаційного супроводу, а також урахування думки народу, інституцій громадянського суспільства; наявність постійного демократичного контролю за діяльністю владних структур з боку громадськості, ЗМІ, політичних партій та організацій; згуртованості різних верств суспільства, гармонізації їхніх соціальних інтересів, досягнення співробітництва і тісної взаємодії всіх сил у суспільстві; чіткого дотримання законності, демократичних норм і процедур, необхідних і обов'язкових для нормального функціонування правової держави і громадянського суспільства.

Дотримання зазначених вимог, сприятиме створенню стабільної політичної системи, формуванню ефективної еліти, здатної реалізувати національні інтереси і, найголовніше, досягати стабільності, динамічного розвитку українського суспільства і держави. Сучасна українська еліта має бути відповідальною за відродження української нації, за розбудову громадянського суспільства в Україні. Її діяльність мусить спонукати громадян до активних і солідарних дій, гармонізувати потреби розвитку особистості та вимог сталості функціонування суспільства.

Зрештою українська політична еліта має стати складовою європейської ліберально-демократичної еліти, ідентифікувати себе з відповідними цінностями.

7. Становлення української регіональної політичної еліти: проблеми взаємовідносин із Центром.

Важливою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не лише формування власної нової, національно зорієнтованої еліти, але й узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної). Власне, від такої узгодженості суттєво залежить не лише результат державотворення, але і єдність, цілісність України як унітарної держави.

Погодимося з визначенням Ю. Бурімейка та А. Рибака, які вважають регіональною елітою таку «соціальну групу, що представляє як адміністративно-управлінські органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону».

Регіональні політичні еліти в Україні завжди були важливим фактором внутрішньої політики країни. Останні роки показують, що вони продовжують нарощувати свої політичні потенціали та все активніше намагаються впливати на державну політику центру, паралельно шукаючи адекватні форми самоорганізації. Про це говорить хоча б той факт, що об'єднання політиків за регіональною ознакою до певного часу були більш впливовими, ніж політичні партії.

Важливе місце в характеристиці сучасних регіональних еліт відіграє поняття «клан». Клан складається навколо впливового лідера і сприяє тому, що керівні пости монополізуються цією неформальною групою еліти. Клани становлять собою своєрідні групи взаємодопомоги. Вони відрізняються неієрархічною структурою, відсутністю фіксованих посад, непостійним членством, наявністю загальних інтересів і навіть деяких моральних принципів. Вони спільно розробляють проекти, нагромаджують корисні зв'язки та необхідну інформацію. Такі об'єднання виникають як реакція на протистояння різних інститутів влади, і є по суті неформальними спільностями, які існують паралельно з формальними.

В Україні регіональні еліти швидко вдалися до встановлення нових та відновлення старих кланових зв'язків, які існували ще в радянський період, з огляду на дезінтеграцію суспільства та розбалансованість апарату управління.

Із отриманням Україною самостійності набула поширення практика формування владної еліти країни за рахунок регіональних еліт. Якщо в СРСР представництво регіоналів у вищих ешелонах влади було проявом цілеспрямованої і контрольованої політики центру, то в сучасній Україні, з нашої точки зору, боротьба за владний олімп має хаотичний, неконтрольований характер, і центр деколи відіграє пасивну роль.

На початку 1990-х років ініціативу в боротьбі за центр (і формування політико-управлінської еліти України) з рук дніпропетровської групи (клану)

перехопила західноукраїнська (дисидентська контреліта з центром у Львові). До неї можна віднести В. Чорновола, Д. Павличка, Л. Скорик, І. Юхновського, трьох братів Горинів, В. Червонія, І. Гриніва, подружжя Ігоря та Ірини Калинців, Я. Кендзьора, до яких приєдналися кияни – І. Драч, Ю. Костенко, І. Заєць та ін.

Львівська група (клан) використовувала оригінальну у той час комбінацію капіталів:

- соціальний – нові люди у владній еліті, що переживала занепад;
- символічний – створення незалежної Української держави, проєвропейська орієнтація;
- культурний – українська національна ідея, відродження Української мови і національної культури, ліквідація білих плям в історії України.

Однією з головних причин зменшення впливу дніпропетровської групи (клану) був курс на скорочення ВПК, потужність якого на Дніпропетровщині визначала вагу цієї регіональної групи в суспільстві. Тому дніпропетровці, хоч і не були повністю витіснені з владних позицій, вимушені були на якийсь час застосувати тактику вичікування і збереження, закріплення своїх владних повноважень. З того часу львівська група (клан) претендувала на роль законодавця ідеологічної моди. Її головна стратегія полягала в тому, щоб зайняти найбільше місць у вищих структурах центральної влади. На момент проголошення незалежності України старій номенклатурній еліті довелося інкорпоруватись у ряди представників львівської групи, що стало гарантом забезпечення легітимності для першої. Таким чином, у першій половині 1990-х років при владі перебував конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів, яких важко повною мірою назвати політико-управлінською елітою.

Одночасно з львівською групою на владний олімп почала активно претендувати донецька регіональна еліта, яка ще з радянських часів пріоритетно володіла в межах України економічним капіталом завдяки вугільній галузі. Показовим є той факт, що в 1990-1995 роках три з чотирьох Прем'єр-міністрів (В. Масол, В. Фокін, Є. Звягільський, причому В. Масол займав цей пост двічі) були вихідцями з Донбасу. Основна стратегія донецької регіональної еліти в боротьбі за центр була націлена на посади у вищих ешелонах виконавчої влади. З часом донецька група додала до цього ключові позиції в трансрегіональному і столичному бізнесі.

На початку 90-х рр. ХХ ст. високу активність виявляв харківський клан. Він здобув досить міцні позиції завдяки наявності в регіоні високого наукового та промислового потенціалу, вагомим культурним здобуткам. Великим авторитетом в Україні користувалися такі представники харківської регіональної еліти, як О. Масельський, Є. Кушнар'єв та ін. Проте передчасна смерть – першого від хвороби, а другого від «дружнього» пострілу – перетворила проблему лідерства цього елітного загону у нерозв'язне завдання.

Не пас задніх на зорі незалежності і південний регіональний клан. Вихід до моря й унікальні можливості, що їх давало прикордонне положення, велика

кількість портів з розвиненою інфраструктурою, суднобудування, наближеність до театру воєнних дій у Придністров'ї, давні традиції «порто-франко» та властива південцям рухомість і підприємливість – все це робило південну регіональну еліту надзвичайно конкурентоздатною та небезпечною для інших регіональних еліт.

Центр був вимушений пом'якшувати свою регіональну політику і загравати з вагомими регіональними елітами. Саме в цей період представники регіонального істеблішменту мобілізували ресурси для легітимації своєї влади на місцях. А найбільш сильні регіональні групи – передусім з індустріальних, економічно могутніх регіонів – направили свою діяльність на захоплення ключових кадрових позицій у центрі.

З приходом до влади Президента Л. Кучми розпочався тривалий період панування дніпропетровської групи (клану). Саме тоді стали в пригоді капітали, якими володіли дніпропетровці: в першу чергу соціальний капітал (уміння виховувати управлінські кадри і виводити їх на ключові позиції владної вертикалі), а також економічний капітал (переплетення крупного бізнесу з політикою). З отриманням влади дніпропетровською групою (кланом) в 1994 році відбувається політизування бізнесу і подальша реалізація цих процесів у формуванні політичних партій, що представляли інтереси конкурентних регіональних груп бізнесу в центрі. І найбільшою мірою це виявилось у виборчій компанії 2002 року, в якій бізнес брав активну участь. Символічним капіталом дніпропетровської групи став своєрідний ідеологічний баланс: з одного боку, вона перехопила державницькі гасла проєвропейської орієнтації і політичну риторику дисидентів львівської регіональної групи, а з другого – зміцнювала зв'язки з Росією, чим задовольняла інтереси бізнесу і емоційні настрої південно-східних регіонів.

Від тактики загравання з регіональними елітами Л. Кучма остаточно відійшов у 1996 році, коли уряд очолив його земляк П. Лазаренко. На той час влада Президента була кадрово підкріплена дніпропетровською когортою з 206 осіб, що займали ключові позиції у владних структурах і групах впливу. Новим інститутом рекрутації регіональних еліт стала адміністрація Президента. Таким чином, регіональні еліти опинилися в умовах особистої залежності від Л. Кучми і дніпропетровської владної групи (клану). Показовими є наступні факти: у 1996-1997 роках дніпропетровській групі вдалося на тривалий час вивести з конкурентної боротьби за Центр своїх основних суперників – донецьку регіональну еліту. Кримська регіональна еліта також була виснажена внутрішньою боротьбою, в яку центр цілеспрямовано не втручався. Це призвело до дискредитації кримської регіональної еліти і її символічного капіталу (заклики до відділення від України) серед населення півострова. Таким чином, і в Криму потенціал регіональної еліти був переведений з площини боротьби з центром у площину внутрішньої боротьби, що пізніше й визначило її перехід на позиції безумовної орієнтації на Київ.

Зняття з порядку денного головного конкурента в боротьбі за позиції в центрі і найважливішої внутрішньої проблеми України, дозволило

дніпропетровській групі посилити державну регіональну політику. Відбулися істотні кадрові зміни в регіональній виконавчій владі, персональний склад якої формувався на критеріях особистої відданості Президенту. У цьому сенсі мало що змінилося з приходом нової владної еліти в 2005, 2010 та у 2014 роках.

При всіх змінах поступово підвищується роль Києва як столиці і його ресурсних потенціалів. Саме в період президентства Л. Кучми роль Києва істотно зростає і у внутрішній політиці, що відбувалося паралельно з провінціалізацією колишніх центрів політичної активності – Львова, Донецька і Харкова. Одночасно збільшується політична вага власне київських елітних груп, які прийнято називати столичними. Ці елітні групи не мали тісного «земляцького» зв'язку з яким-небудь регіоном країни і його регіональною елітою. Зрозуміло, що на тлі владної еліти України, де регіональна належність є домінантною ознакою, така елітна група виглядає як маргінальна, представники якої перемолоті в «столичному млині». Така група найбільш наближена до категорії «владна еліта загальнодержавного масштабу», оскільки її представники втратили свою провінціальність і захищають загальнодержавні інтереси всупереч тиску лобіювання регіональних еліт.

Механізми відтворення політико-управлінської еліти в Україні детерміновані також завершенням процесу формування олігархічних груп, що мали переважно регіональний характер. Тенденціями 2000-х років були також формування трансрегіональних олігархій, тобто відхід від неефективної регіональної кланової системи і спроба поширити свій вплив на інші регіони. Слабкіші області та їхні місцеві еліти потрапляють у залежність від могутніх регіональних еліт, які використовують їх як «трамплін», щоб посісти владні посади в Центрі. Прикладом може служити співвідношення столичного і регіонального капіталів у виборах 2002 і 2007 року; воно збільшилося в цілому на 17,4 % (із 57,3 % в 2002-му році до 74,7 % в 2007 році). Зменшення частки регіонального і, навпаки, збільшення частки столичного капіталу в Центрі і на Півдні свідчили про збільшення ролі столичного істеблішменту як самостійного гравця на внутрішньополітичній арені.

Підставою конфліктів регіональних еліт у боротьбі за центр було суперництво за розподіл бюджетних коштів між регіонами-донорами і регіонами-споживачами. «Донорські» регіональні еліти прагнули впливати на центральну владу відповідно до свого фінансового внеску в економіку, а «споживачі» чинили опір спробам перевести їх на другорядні ролі. Таким чином, нерівномірний економічний розвиток різних регіонів України (передусім Сходу і Заходу) і недосконалість законодавчої бази (наприклад, відсутність законів про лобіювання) визначали те, що найбільш вигідний розподіл засобів можливо тільки за умови делегування відповідною регіональною групою найбільшої кількості своїх представників у найвищих органах влади.

Механізми функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні тісно пов'язані з тенденціями реформування адміністративно-територіального устрою. Такими тенденціями є концептуальна дискусія щодо

децентралізації, а також пропозиції щодо збільшення обсягу регіонів. Водночас базовою тенденцією функціонування регіональних еліт є пристосування, як основного способу взаємодії з центром. Увага регіональних політичних еліт до моделей перетворення політико-адміністративного устрою України є низькою. Регіональні політичні еліти в сучасній Україні мають низку особливостей свого формування і функціонування. Склад політичних еліт на рівні регіонів, зумовлений економічною структурою та впливом бізнес-груп. Крім того, зазначені групи не перебувають у відносинах вільної конкуренції або боротьби за сферу впливу, а перебувають у відносинах ієрархічного підпорядкування. Соціальний склад українських регіональних політичних еліт перебуває у стадії формування і до 2014 року був детермінований, передусім, специфікою номенклатурного та адміністративного складу пострадянського регіонального управління. Після «революції гідності» відбувається болісний процес зміни вікових поколінь та зміна професійного і гендерного складу еліт. Ці чинники репрезентують регіональні політичні еліти України як явище, яке потребує глибокого аналізу і залучення нових емпіричних даних. Функціонування сучасних регіональних політичних еліт в Україні відбувається на основі існування місцевих та регіональних політичних режимів, які відображають наявну соціально-економічну специфіку регіонів, а також пріоритетність і значення їх для центрального рівня. Політико-адміністративний склад регіональних політичних еліт істотно коригується за рахунок представників бізнесу та громадських організацій. Основною вимогою щодо функціонування регіональних політичних еліт з боку центру є керованість загальною політичною ситуацією та соціально-економічним розвитком регіонів. В цих умовах регіональні політичні еліти групуються навколо однієї провідної постаті, здебільшого губернатора або голови обласної ради. Взаємодія з центром та забезпечення лояльності серед регіональних та місцевих еліт щодо правлячої партії та діючого президента сформували особливі підходи до функціонування регіональних еліт, які полягають у прагненні до самозабезпечення. Лояльність до центру надає можливість убезпечити своє становище від можливого усунення від важелів політичного впливу. Соціальний, віковий та гендерний склад регіональних політичних еліт забезпечує уявлення щодо відносної відповідності цих показників основним соціальним показникам суспільства. Водночас демократичні засади забезпечення гендерного паритету, а також соціальної мобільності за рахунок демократичних процедур ще перебувають на стадії формування. Функціонування регіональних політичних еліт, як цілісних утворень, здійснюється на основі не публічних зв'язків, які загалом не пов'язані з політичним впливом, або зв'язком з соціально-політичними силами. Покращення цих практик є основою модернізації сучасних регіональних політичних еліт в Україні. Регіональні політичні еліти в Україні постійно перебувають під тиском обставин та процесів загальнодержавного рівня. Це ускладнює перетворення регіональних та місцевих еліт на реальні центри прийняття рішень щодо організації розвитку відповідних територій. Істотною

проблемою для вітчизняних регіональних еліт, є також, вимивання кадрів внаслідок рекрутування місцевих та регіональних лідерів для заміщення посад на столичному рівні.

Основою широко відомих внутрішніх конфліктів в середовищі регіональної еліти в Україні є полярність позицій її представників з питань політичного режиму, принципів взаємодії з іноземними інвесторами і компаніями, загальних перспектив соціально-економічного розвитку. Тобто, в даному випадку йдеться про питання, які торкаються самого існування правлячої еліти та умов її діяльності.

Неабиякою мірою загострюють ситуацію особисті амбіції регіональних лідерів, їх корисливість, кар'єризм, нездатність іти на компроміси, прагнення уникнути персональної відповідальності за помилки і злочини. В регіональній еліті також цілком позначились протистояння між тими, хто прагне інтегрувати Україну у європейську економіку, і тими, хто не хоче і боїться цього.

Показовим є те, що регіональні еліти ведуть боротьбу не за домінування, а за одноосібне панування, за повне витіснення конкурентів на узбіччя історичного розвитку. «Бої без правил», які тривають сьогодні на місцях, перетворюються на зведення остаточних рахунків зі своїми політичними опонентами та бізнес-конкурентами.

Таке становище не може вважатися нормальним і повинно бути рішуче змінено.

Насамперед треба подбати про створення на місцях «єдиних команд», члени яких будуть націлені на співпрацю, готові поступатися власними інтересами в ім'я загального блага. Йдеться, отже, про гармонію внутрішньоелітних відносин, про взаємну пошану й довіру членів команд, про те, що об'єднує еліту, робить її міцною та продуктивною.

Очевидно, що такі відносини не можуть виникнути відразу. Цього можна досягти лише крок за кроком, поступово, від покоління до покоління, в результаті цілої серії вільних і чесних демократичних виборів, які врешті-решт і приведуть до формування єдиної здорової ефективної регіональної еліти. Ця еліта буде усвідомлювати, що у цивілізованому суспільстві політична боротьба має вестися в правових рамках, що лише діалог і компроміси можуть гарантувати успіх і стабільність, забезпечити нормальне функціонування всього суспільного організму.

Контрольні запитання:

1. Дайте характеристику процесу формування еліти в незалежній Україні.
2. Зазначте шляхи формування політичної еліти в перші роки незалежності України.
3. З яких двох середовищ формувалась українська політична еліта на початку здобуття державної незалежності?
4. Якою Ви уявляєте структуру української еліти у 1991-2004 роках?
5. Який вплив здійснила Помаранчева революція на формування національної еліти в Україні?

6. Які, на Ваш погляд, причини та наслідки Революції гідності?

7. Визначте основні тенденції розвитку сучасної політичної еліти України.

8. Охарактеризуйте українську політичну еліту, використовуючи такі терміни: псевдоеліта; еліта європейського класу; паразитократія; топ-менеджери; пасіонарії; аристократія і меритократія; елітарний дефіцит.

9. Вкажіть особливості формування регіональної еліти в Україні.

10. Що на Вашу думку, консенсус чи протистояння політичних еліт очікує нас в майбутньому? Спрогнозуйте на основі засвоєного матеріалу.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Поточний контроль спрямований на перевірку систематичності роботи студентів, рівня засвоєння матеріалу протягом викладання курсу. Здійснюється під час проведення аудиторних та позааудиторних занять. Форми проведення поточного контролю: робота на семінарських заняттях, самостійна робота, виконання індивідуального навчально-дослідного завдання. Оцінюється рівень знання студентами першоджерел, наукової літератури, уміння логічно та послідовно виступати під час обговорення питань плану семінарського заняття, ставити та відповідати на запитання в ході дискусії. Результати поточного контролю фіксуються в журналі успішності академічної групи.

Модульний контроль здійснюється як підсумок роботи студента протягом вивчення окремого модуля за результатами опанування теоретичного та практичного матеріалу, передбаченого модулем. Форми проведення модульного контролю – контрольна робота. Проводиться у письмовій формі. Модульний контроль може бути проведений під час практичних занять або в позааудиторний час. До модульного контролю допускаються студенти, які виконали всі види робіт, що є складовими модуля.

Підсумковий контроль – залік. Здійснюється у письмовій формі в обов'язку навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом. Він дозволяє покращити загальну оцінку студента.

Система оцінювання навчальних досягнень здобувачів

Назва виду діяльності та контролю	Максимальна кількість балів за одиницю	Модуль 1		Модуль2		Модуль3	
		Кількість одиниць	Максимальна кількість балів	Кількість одиниць	Максимальна кількість балів	Кількість одиниць	Максимальна кількість балів
Відвідування лекцій	2	10	20				
Підготовка та робота на семінарському занятті	3	10	30				
Виконання завдань для самостійної роботи	2	6	12				
Виконання і захист ІНДЗ	5	2	10				
Доповідь на конференції	8	1	8				
залік		1	20				
Максимальна кількість балів протягом семестру:						100	

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ ЩОДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

Загальні рекомендації до семінарських занять

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так і для групи в цілому залежить від ретельності самостійної підготовчої роботи здобувачів. Ефективність її досягається внаслідок чіткого використання такої схеми:

1. Ознайомлення з темою та питанням плану семінарського заняття;
2. Опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, підручником або навчальним посібником;
3. З'ясування змісту ключових понять теми за довідниками, словниками, підручниками та конспектами лекцій;
4. Складання плану відповіді на питання семінарського заняття.
5. Підготовка виписок за пунктами плану. Їхня форма може бути різноманітною.

6. Розміщення виписок відповідно з логічною послідовністю, зумовленою планом виступу. Необхідно продумати зв'язки між ними, порівняти погляди й оцінки різних авторів, звернути увагу на чітке визначення основної думки (тези) доповіді, переконливість аргументів, які будуть наведені як її доказ; уважно проаналізувати зміст виступу в цілому, сформулювати та записати висновки.

Кожна тема заняття складається з трьох-чотирьох питань, на які здобувач готує відповідь. Під час відповіді на питання він може користуватися конспектом. За умови вільного володіння матеріалом, правильних відповідей на додаткові питання здобувач має можливість отримати найвищу оцінку. При підготовці до заняття здобувачеві рекомендується використовувати найновіші наукові публікації, що з'явилися після видання даного навчального посібника.

На семінарському занятті оцінюються:

- усі відповіді здобувача;
- участь у обговоренні дискусійних питань;
- вміння застосовувати теоретичні знання при виконанні завдань;
- виступи з підготовленими індивідуальними презентаціями щодо широкого кола тем.

Для того, щоб виступ був цікавим і ефективним, необхідно враховувати наступні поради:

- необхідно зацікавити слухачів своєю промовою. Саме тоді, коли виступаючий виголошує перші речення, вирішується чи будуть уважно слухати його присутні;
- важливо чітко і логічно сформулювати завдання (мету) свого виступу;
- треба триматися впевнено, погляд доповідача повинен бути спрямований на слухачів;

- якщо у виступі є декілька частин або наводяться різні аргументи, доцільно скористатися їх нумерацією: «по-перше...», «по-друге...», але у той же час не зловживати одноманітними фразами;
- рекомендується не забувати про яскраві приклади, цікаві факти, без яких теоретичний матеріал сприймається складно;
- постійне читання конспекту без відриву від нього створює негативне враження; бажано спостерігати за реакцією слухачів упродовж виступу;
- необхідно слідкувати за чіткістю мовлення, не говорити надто швидко, уникати монотонності у виступі, оскільки вона втомлює, мимоволі присипляє як увагу, так й інтерес слухачів. Слід про головне, суттєве говорити повільніше, менш важливе можна вимовляти тихіше;
- і, нарешті, треба мати на увазі, що найкраще з почутого запам'ятовується саме та інформація, яка прозвучала на початку і наприкінці промови. Особливу увагу важливо приділити висновкам, позначивши їх фразами: «Зробимо підсумок...», «Таким чином,...», «Отже...» тощо.

Вимоги до написання реферату

Підготовка реферату з питання (за вибором студента) є самостійною домашньою роботою. Основні етапи підготовки реферату:

- вибір теми та пошук необхідної літератури;
- вивчення зібраних матеріалів;
- написання реферату;
- захист його на семінарі впродовж – 5-7 хвилин.

Критерієм оцінки реферату є такі параметри:

- 1) виразно сформульована проблема;
- 2) обґрунтування її актуальності;
- 3) короткий огляд наукових поглядів різних (кількох) авторів на суть проблеми;
- 4) логічна послідовність і аргументованість викладу змісту;
- 5) наявність власної (авторської) позиції;
- 6) наявність висновку й посилань на джерела.

Після вибору та осмислення теми, яка зацікавила студента, необхідно отримати консультацію у викладача щодо складання попереднього плану і списку тематичної літератури.

Ознайомлення з літературою вимагає критичного співставлення заідеологізованих робіт радянського часу із занадто радикальними, псевдонауковими працями сьогодення і аналізу справді наукових, виважених досліджень.

Після опрацювання літератури можна складати план, що включає два-три питання, які розкривають основний зміст теми. Найважливіші вимоги до питання реферату:

- а) змістовність;
- б) логічна послідовність;

- в) органічний зв'язок викладу окремих питань;
- г) після розкриття кожного питання плану обов'язково робляться висновки;
- д) по завершенні розгляду всієї теми робиться ґрунтовний загальний висновок.

Реферат пишуть або друкують шрифтом розміром 14 пунктів з одного боку аркушу паперу стандарту А4 через 1,5 міжрядкових інтервали, та нумерують, залишаючи поля таких розмірів: лівий – 30 мм, правий – 15 мм, верхній та нижній – по 20 мм. Загальний обсяг реферату – не менше 10 сторінок. Оформляють реферат відповідно до загальноприйнятих вимог. Зміст реферату складається зі вступу, розділів основної частини, висновків, списку використаної літератури. Оформлений реферат студент підписує і проставляє дату виконання. Не зараховуються ті реферати, які є плагіатом чи передруком текстів із підручників або Інтернету. Реферат готується за кількома джерелами (до 10 найменувань). захист реферату проводиться шляхом публічного виступу або індивідуальної співбесіди викладача зі студентом.

Реквізити реферату:

- назва міністерства, якому підпорядковується навчальний заклад;
- заклад, в якому навчається автор;
- назва факультету і кафедри, на яких виконано роботу;
- тема реферату;
- прізвище, ім'я, по батькові, назва навчальної групи студента, який виконав реферат;
- прізвище, ім'я, по батькові, посада і наукове звання керівника роботи;
- місце та рік написання;
- текст, який складається зі вступу, основної частини, висновків, списку використаної літератури.

Правила оформлення списку літератури:

Один автор: Якубовський О. П. Політичне лідерство та політичні еліти: навч.-метод. посіб. К.: ВІПОЛ, 1997. 72 с.

Два або три автори: Михненко А. М., Гончарук Н. Т., Макаренко Е. М. Лідерство та українська політична еліта: навч. пос. К.: НАДУ, 2011. 292 с.

Авторський колектив: Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: монографія / Кол. авт.: М. І. Пірен, В. А. Шахов, В. А. Ребкало та ін.; за ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. К.: б.в., 2003. 180 с.

П'ять і більше авторів: Еліта: витоки, сутність, перспектива / Кремень В. Г., Ільїн В. В., Пролєєв С. В. та ін. За ред. В. Г. Кременя. К. Т-во «Знання» України, 2011. 527 с.

Перекладені видання: Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2003. 239 с.

Статті з журналів, інших часописів: Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук., праць Укр. Академії державного управління при Президентові України. Одеський філіал. Вип. 2. Одеса, 1999. С. 20-27.

Видання розміщені в мережі Інтернет: Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». URL: <https://surl.li/rzgjdg> (дата звернення: 18.01.2025)

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1.	Історія вчень про політичну еліту	4	1
2.	Ідеї елітарності в українській політичній думці	2	1
3.	Політичні еліти в соціальній структурі суспільства	4	2
4.	Історія формування європейських традиційних еліт	2	1
5.	Історичні особливості формування політичної еліти в Україні	4	1
6.	Політична еліта України доби незалежності	4	2
	Разом	20	8

МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ТЕМА 1. 1. ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ЕЛІТУ.

План семінарського заняття 1:

1. Історія ідеї елітарності.
2. Класичні теорії політичної еліти: Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс.

Реферати:

1. Ф. Аквінський «Про правління государів».
2. Концепція політичної влади сильної ініціативної меншості Н. Макіавеллі
3. Чиказька школа: модель пізнання та вплив на теорії еліти.

План семінарського заняття 2:

1. Теорії еліт та ідеології ХХ ст.
2. Демократичні теорії еліти.

Реферати:

1. Політична свідомість як головна риса політичного класу: порівняння поглядів Г. Моски та К. Маркса.
2. Традиційна еліта: уявлення сучасних консерваторів.
3. Порівняння ціннісного виміру політичної еліти Е. Тофлера та М. Кастельса.

Методичні рекомендації:

Здобувачі повинні з'ясувати, що концепції еліт і погляди, які стосуються цього поняття, сягають початків суспільно-політичного мислення. Родоначальником класичної теорії еліти традиційно вважають давньогрецького філософа афінської школи Платона, який заклав основи так званої філософії обраності. Його елітологічні доктрини розвивалися наступниками, такими як

Аристотель, Н. Макіавелі, Ф. Бекон, Т. Гоббс та ін. Увесь цей період – від Платона й до Ф. Ніцше – називають філософським, оскільки елітологічними проблемами займалися винятково представники класичної філософської традиції. Зверніть увагу на те, що мислителі цього періоду розглядали суспільство як дихотомію «еліта – маси», тож проаналізуйте специфіку їх потрактування їх відносин. Визначте у яких концепціях політична еліта виступає як соціальна група, а в яких як політичний інститут.

Готуючись до другого питання першого семінарського заняття здобувачі повинні засвоїти, в кінці XIX – на початку XX ст. інтерес науковців – філософів, соціологів, політологів до дослідження політичної еліти зростає, що було пов'язано із зростанням їх ролі й впливу на суспільний процес. Зверніть увагу, що в означений період не було спільних підходів як до визначення поняття «еліта», так і до її структурних елементів та особливостей її зміни. На початку XX ст. різні ідеї елітарності систематизували й узагальнили Гаetano Моска, Вільфредо Парето та Роберт Міхельс, яких вважають засновниками теорії еліти. Їх концепції в науці про еліту називаються класичними. Визначте суть «політичного класу», назвіть способи оновлення правлячого класу, визначте критерії відбору до нього за Г. Москою. Ознайомившись з теорією еліти В. Парето поясніть у чому відмінність між широким і вузьким розумінням еліти та теорію циркуляції еліти, назвіть типи еліти й охарактеризуйте методи їхнього управління. Охарактеризуйте «залізний закон» олігархії Р. Міхельса.

Здобувачі, розглядаючи перше питання другого семінарського заняття, мають проаналізувати поняття «панівний клас», яким оперують прихильники марксизму, зокрема такі як Карл Маркс, Володимир Ленін, Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер, Антоніо Грамші, Майкл Паренті. Зверніть увагу, що марксизм та неомарксизм є егалітарними та заперечують наявність політичної еліти. Однак вони змушені визнати, що у реальному житті існує неминучий поділ на керівників і керованих, називаючи керівників панівним класом. З'ясуйте, що, на думку марксистів та неомарксистів, визначає належність до панівного класу. Визначте у чому полягає суть фашистського елітаризму, спираючись на аналіз концепцій Роджера Гріффіна, Девіда Бітхема, Беніто Муссоліні, Адольфа Гітлера, Хосе Кальво Сотело, Альфредо Рокко, Джовані Джентіле та Анена де Бенуа. Проаналізуйте суть консервативно-аристократичного елітаризму, що виходить з того, що суспільству від природи притаманний розподіл на кращу меншість та сіру більшість. Найбільш яскраво це можна продемонструвати на прикладі робіт Хосе Ортеги-і-Гасета, Пітера Вирека, Вільяма Вілсона, Гельмута Шельського та Моріса Алле. Вкажіть, спираючись на концепцію еліт Гарольда Лассуелла, особливості ліберальної теорії еліт.

Підготовка до другого питання другого семінарського заняття передбачає аналіз концепцій демократичного елітаризму, що виникли як альтернатива класичних елітарних теорій. Розгляньте дослідження Й. Шумпетера, К. Манхеймера, М. Вебера, Ч. Мілса, Дж. Сарторі, С. Ліпсета, Д. Трумена, Р. Даля. Д. Рісмана, С. Келлера, Т. Дайя, Х. Зіглера, Є. Етзіоні-Халеві,

В. Танчера. Зверніть увагу на те, що існують протилежні погляди на процес управління під час демократії, перший з яких наголошує на тому, що процес концентрації влади набуває сили, і одна політична група (еліта), по суті, самостійно вирішує всі основні політичні питання, маніпулюючи масами людей. Інший погляд полягає у тому, що влада в суспільстві не концентрується, а, навпаки, «розподіляється» завдяки «монополістичній конкуренції» між організованими соціальними групами; той, хто формально управляє (еліта), діє лише за ситуацією, відповідно до «сили тиску» тих чи інших груп або їхніх коаліцій.

ТЕМА 1. 2. ІДЕЇ ЕЛІТАРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

План семінарського заняття:

1. Уявлення про князя у творах періоду Київської Русі.
2. Вчення про лідера та еліту в період українського Відродження.
3. Ідеї еліти в політичній думці України кінця XIX – початку XX ст.
4. Дослідження політичної еліти в Українській політології XX – початку XXI ст.

Реферати:

1. Політична еліта та самоврядні громади: порівняльний аналіз вчення М. Драгоманова та С. Подолинського.
2. Концепція еліти С. Яворського.
3. Ліберальна традиція розуміння політичної еліти в сучасному науковому дискурсі.

Методичні рекомендації:

Суспільно-політичний устрій Київської Русі зумовив появу ідей елітарності у писемних творах тієї доби. Одними з перших до характеристики ролі та значення князів у суспільному бутті долучились митрополит Іларіон, князь Володимир Мономах та автор «Повісті минулих літ». Детального вивчення вимагає роль християнства для управління державою в аспекті відносин еліта – маса в часи Київської Русі.

У першій половині XVI ст. в Україні, як і у всій Європі, поширюються гуманістичні погляди, яскравими представниками яких були Йосип Верещинський, Мелентій Смотрицький, Касіян Сакович, Іпатій Потій, Сафроній Почаський, які висвітлювали проблеми еліти. Однак найбільш широкого розгляду ця тема знайшла в роботах Станіслава Оріховського, Семена Климовського, Стефана Яворського. Подайте системний аналіз основних ідей цих вчених.

При розгляді третього питання особливої уваги заслуговує вивчення поглядів на еліту Михайла Драгоманова. Він одним із перших звернув увагу на необхідність політичних знань, що, на його думку, дасть змогу реформувати суспільство. Аналізуючи історичний досвід, мислитель, приходять до висновку про негативні наслідки, які може мати закритість політичної еліти: зосередження на самопоклонінні, народній та релігійній винятковості

призводить до віддалення держави від свого народу. Зверніть увагу й на погляди Сергія Подолинського, який, як і Михайло Драгоманов, вважав, що суспільство повинно бути самоврядним, тобто управляти своїми політичними, економічними, культурними справами через виборних осіб, які відповідальні перед народом і підзвітні йому. Зверніть увагу, що опосередковано досліджував проблему політичної еліти й Іван Франко, який вважав, що провідники нації передусім повинні запропонувати народу національний ідеал, мобілізувати народ до політичної діяльності. Порівняйте погляди на роль інтелігенції М. Драгоманова та І. Франка. Слід звернути увагу на структуру політичної еліти запропоновану видатним українським економістом і політологом Михайлом Туган-Барановським. Розкрийте погляди Михайла Грушевського на політичну еліту та шляхи її відтворення. Проаналізуйте, які головні функції політичної еліти визначають українські мислителі й чи пов'язано це з історичними умовами тієї доби.

Готуючи відповідь на четверте питання слід усвідомити, що увага до проблем політичної еліти України в ХХ ст. зумовлена становленням і розвитком політичної науки в країні. Із входженням держави до Радянського Союзу українська наука опинилася поза світовим гуманітарним досвідом, а, отже, проблема політичної еліти була неприйнятною темою для дослідження. Лише з розпадом Радянського Союзу вчені повертаються до розгляду еліти та її місця в політичній системі. Визначте та порівняйте напрями дослідження політичної еліти в сучасній українській та зарубіжній науці, визначте відмінності й поясніть чим вони зумовлені. Слід охарактеризувати ідеї прихильників статусно-функціонального, ціннісного, соціально-класового, соціокультурного підходів до визначення політичних еліт в українському науковому полі. Студенти мають звернути увагу на особливості досліджень регіональної політичної еліти України.

ТЕМА 1. 3. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА

План семінарського заняття 1:

1. Еліта як категорія політичної науки.
2. Причини елітарності суспільства.
3. Поняття політичної еліти, її структура та функції.
4. Типи та форми політичної еліти.
5. Формування та рекрутування еліти.

Реферати:

1. Ознаки політичної еліти в контексті стратифікаційного та інституційного розуміння.
2. Управлінські функції політичної еліти та критерії ефективності.
3. Взаємозв'язок між типами політичного режиму та політичної еліти.
4. Політичні партії як канали рекрутування політичної еліти в перехідних суспільствах.

План семінарського заняття 2:

1. Взаємозв'язок між соціальною структурою та політичною елітою.
2. Соціальна мобільність як фактор впливу на формування еліти.
3. Легітимність політичної еліти.
4. Політична еліта в перехідних політичних системах.

Реферати:

1. Чинники нерівності у сучасних суспільствах як детермінатори політичних процесів.
2. Механізми виходу з кризи легітимності політичної еліти: досвід сучасності.
3. Взаємозв'язок між типом політичної еліти та моделлю трансформації.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи питання першого семінарського заняття, слід, в першу чергу, визначити етимологію поняття «еліта». Продемонструйте як це поняття подається у словниках та енциклопедіях, визначте спільне та відмінне в потрактуванні зазначеного терміну. Зверніть увагу, що у політичній думці виділяють два аспекти елітарності – ціннісний та функціональний. Назвіть прихильників цих підходів та розкрийте їх суть, підкресливши, що представники обох підходів погоджуються в тому, що політична еліта є необхідною соціальною групою, яка здійснює управління суспільством. Вкажіть переваги ціннісного підходу до визначення політичної еліти над функціональним. Вкажіть та охарактеризуйте теорії обґрунтування еліти. Визначте співвідношення понять «політична еліта», «правлячий клас», «істеблішмент». Охарактеризуйте моністичний та плюралістичний теоретичні підходи до пояснення феномену еліт. Зазначте, що спільним для цих двох концепцій є визнання еліти як правлячої меншості, яка має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності. Охарактеризуйте відмінності цих концепцій. Назвіть основні риси політичної еліти. Політична еліта внутрішньо диференційована та ієрархізована, визначається певною структурною організацією. У ній можна виділити підгрупи за різними критеріями, як формальними, так і неформальними. Визначте схему структури політичної еліти. Подайте характеристику найсуттєвіших функцій політичної еліти, згрупувавши їх за такими напрямками: управлінські, ціннісні, інституційні. Зверніть увагу на те, що виконання функцій політичною елітою свідчить про соціальну відповідальність еліт, а також, що всередині еліти досягнуто консенсусу стосовно основних орієнтирів суспільного розвитку. Визначте критерії ефективності політичної еліти. З'ясуйте критерії за якими визначаються типи еліт. Зверніть увагу, що у сучасних дослідженнях еліти переважає статусно-функціональна модель наукового аналізу політичної еліти з урахуванням ціннісних параметрів, на основі якої можна виокремити такі типи еліт, які інтегрують у собі декілька критеріїв їхньої оцінки: тоталітарна, ліберальна, домінантна, демократична. Коротко охарактеризуйте їх. Проаналізуйте форми

еліти: аристократію, олігархію, бюрократію, номенклатуру, меритократію. Кожна з них вирізняється особливим типом політичної культури та системою цінностей. Порівняйте їх. Особливе місце в дослідженні політичної еліти посідають питання її формування. Зверніть увагу, що від того, як воно відбувається, залежить склад еліти, а отже, і соціальний зміст системи управління, що здійснюється політичною елітою. Формування політичної еліти пов'язано із залученням до кола еліти осіб з інших соціальних груп та верств, а також з можливістю самовідтворення еліти. У наукових працях процеси формування політичної еліти розглядаються через систему понять та категорій, до яких належать циркуляція, рекрутування, трансформація, заміна і зміна складу еліти. Дайте їм характеристику, обґрунтуйте переваги та недоліки. Більш детально зупиніться на характеристиці системи рекрутування еліти. Зверніть увагу, що механізми рекрутування політичної еліти відрізняються в залежності від суспільного устрою або політичної епохи. Процес рекрутування еліти в суспільстві інституціоналізований, тобто підпорядковується певним правилам, здійснюється через стійкі канали рекрутування. Вкажіть їх. Дайте характеристику відкритого й закритого типів рекрутування еліти.

Проаналізуйте взаємозв'язок між соціальною структурою суспільства та політичною елітою, готуючи відповідь на перше питання другого семінарського заняття, враховуючи те, що актори політики, а тим більше політична еліта, повинні враховувати соціальні настрої, потреби суспільства, визначати базові соціальні групи. В свою чергу соціальна структура суспільства відображається на складі політичної еліти. На цьому наголошували багато дослідників, зокрема Чарльз Мілз, Фелікс Рудич, Ральф Мілібанд, Вільямс Домхофф, П'єр Бірнбаум, Олена Мелешкіна, Роланд Робертсон, Леслі Склер, Девід Сінгер, Олег Куценко, П'єр Бурдьє, Юрій Качалов. Коротко проаналізуйте їх концепції щодо взаємозв'язку соціальної структури та політичної еліти. Визначте як сучасні зміни (глобалізація, підвищення мобільності суспільства) впливають на політичну еліту. Зазначте, що межі елітних груп стали відкритішими, більш інтенсивними стали не лише процеси міжелітного обміну, а й селекція представників еліти з вищого середнього класу, передусім із менеджерів.

Розгляд другого питання слід розпочинати із визначення поняття «соціальна мобільність». Зазначте, що мобільність може бути горизонтальна та вертикальна, поясніть суть цих процесів. У сучасній соціології розрізняють мобільність структурну й обмінну (циркулюючу). Окремим видом є професійна мобільність. Дайте їм стислу характеристику. Визначте та охарактеризуйте чинники, які визначають мобільність еліти (чинник сім'ї, чинник власності і контролю, чинник освіти). Зверніть увагу, що існують й інші фактори, які впливають на входження та перебування в елітному середовищі, такі як: конкуренція за елітні посади, не завжди чіткі вимоги до претендентів, внутрішньогрупова регламентація входження до еліти.

Починаючи відповідь на третє питання семінару, слід пояснити суть поняття «легітимність політичної еліти». Це доцільно здійснити спираючись на дослідження Макса Вебера, Девіда Істона, П'єра Бурдьє, Пітера Бергера,

Томаса Лукмана, Чарльза Міллса, Тетяни Алексєєвої. Поясніть відмінності між поняттями «легітимність» та «довіра», в яких випадках доцільно застосовувати ці поняття до політичної еліти. Визначте якісні характеристики політичної еліти як носія легітимності. Далі слід розглянути джерела легітимності політичної еліти: раціонально-легальні чинники, традиції, харизма. Подайте розгорнуту характеристику кожного з них. Зверніть увагу, що легітимність політичної еліти так само залежить від багатьох інших обставин: міжнародного та внутрішньополітичного середовища, економічного добробуту, суспільних настроїв. Поясніть чим зумовлена криза легітимності політичної еліти та які технології можна використати для запобігання кризи легітимності.

У ХХ ст. відбулося багато радикальних змін політичних систем у країнах Південної Європи, Латинської Америки, держав пострадянського простору, які дослідниками називаються по різному: транзит, перехід, демократизація. У найзагальнішому сенсі наведені поняття означають процес зміни недемократичних форм правління на демократичні. Проаналізуйте теоретичні розробки вчених з питань змін, що відбуваються в суспільстві у перехідний період, зокрема Гільєрмо О'Доннелла, Філіпа Шміттєра, Хуана Лінца, Террі Карла, Ольги Малаканової, Майкла Бартона, Роберта Гюнтера, Джона Хіглі, Гарольда Лассуелла, Генадія Щокіна. Визначте, які зміни відбуваються в політичній еліті в перехідний період, чим зумовлені особливості її трансформації в кожній країні, які стадії вона проходить. Завершуючи розгляд даного питання охарактеризуйте основні моделі демократизації політичної еліти.

МОДУЛЬ 2. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ТЕМА 2. 1. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙНИХ ЕЛІТ

План семінарського заняття:

1. Формування елітних груп у Стародавній Греції та Стародавньому Римі.
2. Особливості формування рицарства та дворянства як європейської еліти у VIII – XVIII ст.
3. Панування буржуазії та прихід мас у політику XIX – першій половині XX ст.
4. Політична еліта доби «інформаційних суспільств».

Реферати:

1. Династичні монархії Західної Європи.
2. Вплив дворянства на суспільно-політичні процеси в Європі.
3. Давоський та Більдерберзький клуби як осередки світової еліти.

Методичні рекомендації:

У першому питанні слід розглянути становлення політичної еліти у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Прослідкувати етимологію поняття «аристократія». Охарактеризувати елітні групи Стародавньої Греції: басилеїв,

евпатридів. Зупинитися на реформі Солона, яка розділила суспільство на елітні та неелітні прошарки за майновою ознакою. Пояснити систему афінської демократії та реформи Клісфена. Визначити особливості елітаризму часів О. Македонського у еллінську добу.

Характеризуючи Стародавній Рим, обов'язково слід зупинитися на двох основних верствах – патриціях і плебеях. Зверніть увагу на центуриатну реформу Сервія Туллія у часи «царського періоду». Поясніть появу нового стану «нобілів» та його ролі за часів Римської республіки.

Перейшовши до другого питання, потрібно пояснити історичні умови виникнення елітного військового стану у середньовічній Європі – рицарства. Для кращої передачі духу тогочасної епохи потрібно зупинитися на правах, панівних стереотипах та кодексові поведінки рицарства.

На прикладах Франції, Англії, Німеччини прослідкувати формування нової еліти – дворянства у XIII – XIV ст. Його структуру (наприклад у Франції: «дворянство шпаги» та «дворянство мантиї», в Англії: лорди, барони, джентрі та джентльмени, у Німеччині: князі, маркграфи, вищі церковні особи, залежні від імператора, воїни-професіонали). Розглянути еволюцію дворянства, зупинитись на причинах його занепаду до кінця XVIII ст. Окремо слід наголосити на виникненні нової науки «Генеалогії» та її ролі у дослідженні зазначених верств європейського суспільства.

Розглядаючи третє питання, варто зупинитися на соціально-економічних, політичних, культурних процесах, які прискорили руйнування станової ієрархії, демократизували політичне життя, відкрили шлях до елітних прошарків ініціативним, діловим і талановитим особистостям. У цьому питанні Ви маєте окреслити чотири фактори, які, на нашу думку, відображають його сутність:

- Зростання ролі у суспільному житті промислової буржуазії, що була зацікавлена в сильній державі;
- Поява конституцій, які визначили повноваження органів влади та встановили права і свободи громадян;
- Виникнення парламентів як представницьких органів влади;
- Розширення виборчих прав, що дало можливість великій кількості громадян впливати на формування політичного класу.

Поясніть також чому у цей період суспільство називають індустріальним. Як процеси, що відбувалися в ньому, вплинули на формування фінансової аристократії, яка перетворилася на еліту західного суспільства. Що вплинуло на виникнення середнього класу, яка була його роль у поповненні елітного середовища. Порівняйте європейську еліту часів індустріалізму з елітою США. У чому полягала особливість останньої.

Четверте питання потрібно пояснювати через призму процесів глобалізації, які призвели до утворення постмодерних суспільств та зміни технологій управління соціально-політичними процесами. Уніфікація інформаційного поля, а разом з ним і буття людства, поряд з дисперсністю і фрагментованістю нових світових систем, суттєво ускладнили вимоги до еліти.

Варто пояснити поняття «національні еліти». Яким критеріям у глобалізованому світі вони мають відповідати?

Новітні тенденції «інформаційних суспільств» вплинули на виникнення корпоративних або технократичних еліт, конс'юмеристів, світових або наднаціональних еліт. Розкажіть, що Вам відомо про них? Як світові еліти співвідносяться з національними. Чи є шанс для збереження останніх?

ТЕМА 2. 2. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

План семінарського заняття 1:

1. Політична еліта Київської Русі та литовсько-польської доби (IX – XVI ст.).
2. Формування козацької еліти, її становище в Гетьманщині (XVII – XVIII ст.)

Реферати:

1. Структура еліти в Галицько-Волинській державі.
2. Формування української духовної еліти XV – XVII ст.

План семінарського заняття 1:

1. Становище української еліти у період бездержавності та Визвольних змагань XIX – початку XX ст.
2. Політична еліта Радянської України.

Реферати:

1. Еліти в історії України XX ст.
2. Українські націоналісти як частина еліти українського народу.

Методичні рекомендації:

У першому питанні необхідно прослідкувати коли на українських землях відбувається перехід владних повноважень до військово-політичної еліти (князя та княжих людей), встановлюється особливий тип державного управління – військова демократія. Феодалізація суспільних відносин зробила цікавою ідею спадкової влади для найвпливовіших княжих сімей. Поряд з тим для легітимації князівської влади діяло Віче – народні збори. Значно розвинулись міста і особливо Київ. Формування навколо князя вищого елітного прошарку – боярства, посприяло виникненню державних утворень у слов'ян. Розуміння цих процесів дасть можливість чітко усвідомити причини виникнення Київської Русі, характер цієї держави, відносини в елітному середовищі, і навіть, причини розпаду цієї держави. Цікавими для характеристики елітного князівського стану у Київській Русі будуть письмові згадки того періоду, а також прийняття Християнства. З одного боку воно посилювало князівську владу, а з іншого утворювало нову церковну еліту, яка діяла в унісон з князівською владою.

У XII ст. міжусобні війни князів, несприятливі зовнішньополітичні процеси, велика етнічна розмаїтість руських земель призводить до роздробленості давньоруської держави. Ці процеси були об'єктивними, вони не означали зникнення еліти, навпаки вона переформатовувалася за етнічними

ознаками. Наш народ і еліта знаходять своє продовження у Галицько-Волинській державі. Тому студентам рекомендується розглянути політичну еліту у цьому князівстві.

XIV – XV ст. характеризують існування української еліти в рамках Великого Князівства Литовського і Польської держави. Прослідкуйте, які зміни відбулися у її складі, як на це вплинули Литовські статути.

У XVI ст. панівною на українських землях стає Польща. Поясніть як це вплинуло на становище української еліти. Чому деякі історики говорять про її зникнення? Детально охарактеризуйте нові панівні верстви у той час – шляхту та панів.

Друге питання тісно пов'язане з попереднім. У XVI ст. значна частина колишньої української еліти була поглинута Польщею. Але залишалися й такі, що опиралися. Паралельно з цим починається формування козацтва, яке перетворилося на виразника і захисника інтересів українського народу. В кінці XVI – XVII ст. функції української еліти переходять до козацтва. В його середовищі знайшла себе і не ополячена українська шляхта, нащадки колишніх князівських родин. Козацьке середовище стало унікальним для літування у нову еліту. Тому готуючись до цього питання потрібно чітко зрозуміти причини виникнення козацтва, його роль у суспільних процесах тогочасної України. Необхідно прослідкувати сходження на арену козацької старшини, яка замінила собою колишню еліту.

Середина XVII ст. стає переломним моментом у реалізації прагнень нової української еліти. Саме завдяки переможній війні під проводом Б. Хмельницького, українці відроджують державність. Козацький устрій переноситься на нову державу. З погляду на це, потрібно розібратися із структурою нової державної еліти. Допоможе це зробити аналіз Зборівського та Білоцерківського договорів, а також «Березневих статей» Б. Хмельницького.

Подальші кроки у формуванні національної політичної еліти робив гетьман І. Мазепа. Охарактеризуйте становище старшини за гетьманування І. Мазепи. Важливим для студентів є розуміння причин та наслідків переходу І. Мазепи, з частиною старшини, на бік шведів у Північній війні. Як після цього змінилося становище української еліти під владою Російської імперії?

Розкриваючи матеріал XVIII ст., варто зазначити, що частина української старшинської еліти потрапляє в еміграцію. Охарактеризуйте їхню діяльність. Проаналізуйте Конституцію П. Орлика, які положення у ній містять демократичні ідеї політичного устрою. На завершення цього питання розкрийте політику Катерини II, пов'язану з утворенням нової еліти на українських землях – дворянства. Вкажіть позитивні та негативні наслідки цієї політики.

Готуючись до першого питання другого семінарського заняття потрібно охарактеризувати соціально-економічне та політичне становище у яке потрапили українські землі під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Окресліть внесок українських елітних родин у становлення і розвиток Російської імперії. Необхідно підкреслити, що в умовах відсутності власної державності, українська еліта була соціально неповною. Тому функції

провідників нації перейшли до поетів, письменників, інших діячів культури. Поясніть з іменами кого з них, ми пов'язуємо національне відродження українського народу у ХІХ ст. Зазначте, яку роль у формуванні української еліти відігравали Харківський та Київський університети, інші навчальні заклади та громадські осередки.

XX ст. відкрило українцям можливість для відтворення своєї державності. Роль української еліти у цих процесах досить неоднозначна. Розгляньте існування української державності у 1917-1920 рр. та охарактеризуйте роль національної еліти у цей час. Зробіть висновки з українських Визвольних змагань. Які з них залишаються актуальними і зараз?

У четвертому питанні поясніть явище «радянської еліти» та умови за яких вона формувалася. Окресліть заходи, за допомогою яких, українська еліта дорадянської доби була ліквідована. Поясніть, чому російські комуністи, час від часу, дозволяли, а іноді навіть сприяли, появі української радянської еліти. Визначіть етапи формування політичної еліти в Радянській Україні та охарактеризуйте їх. Поясніть термін «номенклатура». Розкрийте джерела її формування, структуру. Назвіть риси, які були притаманні радянській номенклатурі у 1950-1960 рр. (часи її розквіту).

Важливо також розібратися з умовами, в яких, за радянських часів, перебувала інтелігенція. Окресліть її роль у формуванні української еліти. Визначіть причини, які призвели до кризи та конфліктів у середовищі радянської номенклатури у 80-их рр. XX ст. З'ясуйте, яку роль у них відігравала українська еліта.

ТЕМА 2. 3. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План семінарського заняття 1:

1. Становлення української політичної еліти у 90-х рр. XX ст.
2. Політична еліта України до і після «Помаранчевої революції».

Реферати:

1. Проблеми національної самоідентифікації сучасної політико-владної еліти в Україні.
2. Феномен адміністративно-економічних кланів.

План семінарського заняття 2:

1. «Революція гідності» як пік громадського незадоволення діями правлячої еліти.
2. Особливості сучасної політичної еліти.

Реферати:

1. Основні тенденції розвитку політичної еліти України.
2. Консенсус і протистояння еліт у сучасній Україні: причини і наслідки.

Методичні рекомендації:

У першому питанні потрібно зупинитися на процесах розпаду Радянського Союзу та відродження незалежності України. Визначте роль еліти

у цих процесах. Прослідкуйте з яких двох середовищ формувалася українська політична еліта на початку державної незалежності. Варто зрозуміти, що в Україні, на відміну від Польщі, Чехії, Прибалтики, з 90-х рр. не відбулося зміни «критичної маси» політичної еліти, колишньої номенклатури, не було проведено люстрацію.

Іншою проблемою з 1990-х рр. стало те, що до політичної еліти прийшов великий бізнес, який щойно формувався. Для його представників головним завданням було знайти порозуміння з владою для її конвертації у власність. Потім ця власність вкладалася у ще більшу владу. Отже в Україні відбувся симбіоз номенклатурної та бізнесової еліти. Нажаль вихідці з дисидентського руху так і не стали владною елітою. Спробуйте пояснити чому.

Політичну еліту України, яка сформувалась у 1990-х рр. деякі політологи називають псевдоелітою. Поясніть їх точку зору. Зазначте причини суспільної неефективності тогочасної еліти. Вкажіть недоліки у діяльності політичних партій, які не сприяли приходу до влади ідеологічних еліт. У другій половині 1990-х рр. загальний процес демократизації став поступово згортатися, а в діяльності частини політичної еліти, які згурпувалися навколо президента Л. Кучми, посилювалися авторитарні тенденції. З'ясуйте причини та ознаки цього явища.

Друге питання рекомендується розпочати з визначення структури політичної еліти, яка існувала в Україні до 2004 року. Для цього варто використати статистичні дані ЦВК та дані соціологічних досліджень. Прослідкуйте появу в українській політиці фінансово-промислових груп (кланів). Охарактеризуйте їхню діяльність. Поясніть постійне зростання їхнього впливу у 2000-х рр. Характеризуючи становище політичної еліти у цей час, скористайтеся поняттями формальні і неформальні групи.

Продемонструйте знання причин політичної і суспільної кризи, яка виникла напередодні 2004 року. Проаналізуйте соціально-економічний стан, розстановку сил у владі, що призвели до подій Помаранчевої революції. Охарактеризуйте завдання, які постали перед українським суспільством для його подальшого розвитку; які були труднощі на шляху їх виконання. Доведіть, що у 2004 р., не дивлячись на адміністративний тиск, склались об'єктивні історичні передумови здійснення національно-демократичної революції.

Розкажіть про хід революції. Її завоювання. Важливо охарактеризувати склад еліти після революції. Використайте відомі Вам терміни: рекрутування, циркуляція, репродукція.

У першому питанні другого семінарського заняття варто зазначити, що розчарування неефективними діями «помаранчевої команди» призвело до реваншу регіонального (кланового) донецького угруповання під вивіскою «Партія регіонів». Більшість у парламенті підкріпилася перемогою на президентських виборах В. Януковича. Євроінтеграційний шлях розвитку нашої держави, який дістався Януковичу за інерцією від попередньої влади, вступив у протиріччя з очікуваним від нього проросійським курсом. Ескалацією конфлікту стало непідписання угоди про асоціацію України з ЄС. На Майдан у

Києві вийшли тисячі активістів, що вимагали підписати цю угоду. До мирних демонстрантів влада застосувала силу. Майдан переріс у збройне протистояння, загинули люди. Влада втекла з країни. В історії України ці події отримали назву «Революція гідності». Розкрийте більш детально причини та хід цієї революції. Охарактеризуйте її наслідки. Порівняйте «Помаранчеву революцію» і «Революцію гідності».

Відповідь на друге питання потрібно готувати використовуючи інформацію з попереднього матеріалу теми. Якщо після «Революції гідності» комуністів при владі не стало то олігархічні клани нікуди не поділися. «Нова політична еліта», серед якої з'явилося багато молоді, патріотів з майдану, польових командирів і навіть професіоналів-управлінців з інших країн, залишається контрольованою олігархічними угрупованнями. А в такому випадку вони лише ляльки, керувати державою продовжує неформальна еліта. Зверніть увагу, що у духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції, тоді, коли публічно декларується прихильність до демократичних цінностей. Залишилися малозмінними і критерії рекрутування: особиста відданість, готовність беззаперечно виконувати накази, домінування родинних зв'язків, земляцтво і клановість. Цю модель рекрутування за Г. Москою, можна, як і раніше, віднести до системи гільдій. Тому можемо прийти до висновку, що Революція гідності не вплинула на якісну зміну еліт.

Розглядаючи проблеми сучасної політичної еліти зверніть увагу на дослідження М. Пірен, що підіймає проблему національної ідентичності сучасної еліти; О. Панаріна та О. Габовича, які вважають сучасних управлінців квазіелітою, через те що доля народу їй не цікавить; М. Козловця, який приходить до думки, що сучасна українська еліта не відповідає глобальним викликам, а за своїм світоглядом репрезентує цінності індустріального суспільства.

Готуючись до цього питання не можна оминати і новітні виклики, які постають перед сучасною українською елітою. Це і реформування політичної і економічної системи управління, подолання корупції, укріплення авторитету країни на міжнародній арені, збереження і відстоювання суверенітету держави, захист інформаційного простору, повернення Кримського півострова, завершення війни на Сході країни і повернення окупованих територій до нормального життя. Цей список можна продовжувати. Мусимо констатувати, що сучасній еліті ці завдання не під силу. Тож сподівання на молодь. Пам'ятайте, у суспільства є запит на нову еліту заслуг, еліту відповідальності – меритократію.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Загальна схема самостійної роботи

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1.	Історія вчень про політичну еліту	10	16
2.	Ідеї елітарності в українській політичній думці	10	12
3.	Політичні еліти в соціальній структурі суспільства	20	24
4.	Історія формування європейських традиційних еліт	10	12
5.	Історичні особливості формування політичної еліти в Україні	10	16
6.	Політична еліта України доби незалежності	28	24
	Разом	80	104

МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ТЕМА 1. 1. ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ЕЛІТУ.

1. Теорії еліти у системі політичної науки
2. Еліта в інформаційному суспільстві

Методичні рекомендації:

Вивчаючи перше питання, слід з'ясувати які причини сприяли виникненню теорії еліти наприкінці XIX – початку XX ст. Визначте філософські концепції, що вплинули на появу теорії еліти. Проаналізуйте, що дає теоріям еліти емпірико-аналітична модель наукового пізнання, а що герменевтично-гуманітарна, які вони мають недоліки. Особливу увагу слід звернути на низку законів, що існують у межах теорії еліти. В той же час важливо зрозуміти які чинники впливають на поведінку політичної еліти. Підберіть систему аргументів і прикладів із новітньої історії України, які б підтверджували ці теоретичні положення.

При розгляді другого питання необхідно засвоїти основні характеристики інформаційного суспільства та особливості політичної сфери в ньому. Зверніть увагу, що теорії про політичну еліту в інформаційному суспільстві поділяють на три групи: адхократію, нетократію та теорію політичної еліти М. Кастельса. Розгляньте кожну з цих теорій, порівняйте їх. Студентам слід звернути увагу на роль засобів масової інформації в управлінні інформаційним суспільством. Порівняйте структуру політичної еліти індустріального та інформаційного суспільств, визначте, чи залежить процес прийняття політичних рішень від структури еліти.

Література: [1, 2, 5, 7, 10, 13, 14, 16, 18, 20, 26, 27, 28, 30, 34, 43, 52, 61, 63, 69, 73, 76, 78, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 99, 107, 108, 115, 140, 155, 157, 163, 169, 177-181, 184].

ТЕМА 1. 2. ІДЕЇ ЕЛІТАРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

1. Теорії еліти В. Липинського і Д. Донцова.
2. Політична еліта у поглядах учених-емігрантів.

Методичні рекомендації:

Вивчаючи перше питання, з'ясуйте історичне тло на фоні якого з'явилися елітарні дослідження, представлені самостійником В'ячеславом Липинським та націоналістом Дмитром Донцовим. Проаналізуйте як визначали Д. Донцов та В. Липинський роль еліти в українському державотворенні, порівняйте роль та значення інтелігенції у складі політичної еліти у їх вченнях. Порівняйте уявлення про «історичну пам'ять», «здоровий консерватизм» В. Липинського і «дух історичного традиціоналізму» Д. Донцова, визначте наскільки важливими є ці поняття для Української держави.

Розглядаючи друге питання, слід проаналізувати наукові розробки українських учених-емігрантів Ярослава Пеленського, Григорія Грабовича та Івана Лисяка-Рудницького. Охарактеризуйте як вони визначали роль політичної еліти.

Література:[1, 2, 5, 6, 7, 10, 15, 16, 40, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 100, 102, 103, 123, 124, 132, 133, 140, 142, 144, 164, 177-181, 186].

ТЕМА 1. 3. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА

1. Моделі елітотворення.
2. Соціальна структура в теоріях еліт.
3. Особливості структури політичної еліти перехідних суспільств.

Методичні рекомендації:

При вивченні першого питання необхідно звернути увагу, що елітотворення – це ознака зрілості суспільства та його політичної системи, воно включає в себе не лише процеси рекрутування політичної еліти, а й нові форми соціальної організації та політичного управління суспільства. Необхідно дати характеристику мобілізаційного та інноваційного типів елітотворення, порівнявши їх за такими критеріями: відносини держава – громадянське суспільство; головні канали рекрутування еліти; принцип елітотворення; структура еліти; стиль політичного лідерства. Слід з'ясувати, які чинники визначають специфіку процесів елітотворення.

Вивчення другого питання необхідно розпочинати з визначення поняття «соціальна структура». Зверніть увагу, що воно вживається як у широкому, так і у вузькому розумінні. У першому випадку – це побудова суспільства загалом, всі елементи системи, їхні взаємозв'язки, взаємодії. У вузькому значенні – це соціальний склад суспільства, сукупність соціальних спільнот. Слід з'ясувати, що в основі соціальної структуризації суспільства лежить соціальна нерівність, розуміння якої пропонується представниками різних наукових напрямів. Необхідно дати характеристику на основі якої нерівності визначається соціальна структура в теоріях конфлікту, теоріях еліти та функціоналізмі.

Для вивчення третього питання слід зрозуміти, що політична еліта перехідних суспільств перебуває у постійній боротьбі трьох важливих елітарних груп: представників «старої» правлячої еліти, опозиційної еліти та контреліти. Визначте, які шляхи розв'язання конфлікту, яку роль відіграє в цьому процесі громадськість. Важливо звернути увагу на особливості рекрутування політичної еліти в перехідний період. На досвіді постсоціалістичних країн визначте: які нові канали рекрутування еліти відкриваються; які зберігаються старі канали; в чому причина їх збереження.

Література: [1, 2, 5, 7, 10, 11, 16, 19, 20, 22, 26, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 52, 61, 62, 72, 78, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 106, 111, 125, 128, 130, 149, 150, 152, 156, 159, 161, 174, 188, 197].

МОДУЛЬ 2. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

ТЕМА 2. 1. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙНИХ ЕЛІТ

1. Індустріальна та постіндустріальна еліти: порівняльна характеристика.
2. Національна еліта в умовах глобалізації.

Методичні рекомендації:

У першому питанні потрібно визначити риси, які характеризують політичну еліту індустріальної доби. Розглянувши це, доцільно з'ясувати причини переходу від індустріального суспільства до постіндустріального. Студенти мають ознайомитись з концепцією «постіндустріального суспільства» Д. Белла, пов'язуючи її з концепціями Тофлера про хвильовий характер розвитку суспільства та Р. Інглегарта про модернізацію та постмодернізацію. Зрозумівши особливості постіндустріальної доби, можна перейти до ознак, яким має відповідати еліта на цьому етапі розвитку суспільства. Нарешті використовуючи порівняльний метод, варто співставити чим відрізнялася індустріальна еліта від постіндустріальної.

Друге питання вимагає від студентів розуміння понять «національна еліта» та «глобалізація». Вивчаючи ці поняття в лекційному курсі та на семінарі, рекомендується самостійно, більш детально, зупинитися на тих

викликах, які постали перед елітами різних держав за умов глобалізації. Потрібно наголосити, що збереження національних еліт залежатиме від їхнього інтелектуального потенціалу, вміння раціонально використовувати свої здібності щодо модернізації системи управління, миттєвого реагування на зміну типу суспільного розвитку, розробки інноваційних проєктів з метою ефективного управління суспільством.

Література: [1, 2, 7, 10, 12, 22, 23, 25, 28, 41, 46, 52, 61, 69, 72, 73, 82, 94, 95, 106, 107, 111, 125, 128, 134, 135, 138, 140, 149, 157, 174, 182, 188].

ТЕМА 2. 2. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

1. Становище української еліти в Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР).
2. Дисидентський рух в УРСР.

Методичні рекомендації:

Для підготовки першого питання самостійної роботи потрібно повторити події, що відбувалися в історії України тих часів. Отримавши нагоду національна еліта на західноукраїнських землях миттєво включилася в боротьбу за державність. Назвіть видатних діячів того часу. Охарактеризуйте їх роль у ЗУНР. Поясніть, чому влада ЗУНР виявилася короткочасною. Порівняйте діяльність політичної еліти УНР і ЗУНР, що було спільного, а що відмінного. Оцініть акт злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 року.

У другому питанні варто пам'ятати, що радянська доба, у відношенні до політичної еліти в Україні, була складна і неоднозначна. Російським комуністам знищити повністю національну українську еліту не вдалося, але постійно здійснювалися заходи для її цілковитого контролю. Та будь який тоталітарний чи авторитарний режим, не бажаючи того, породжує контреліту, що є опозиційною до влади. Такою контрелітою в Радянській Україні стали дисиденти. Підготуйте виступи по напрямках дисидентського руху. Назвіть відомих його діячів та методи боротьби, які вони використовували проти радянського режиму.

Література: [1, 2, 6, 7, 10, 35, 40, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 72, 79, 94, 95, 96, 100, 106, 107, 111, 123, 125, 132, 133, 134, 140, 164, 170, 172].

ТЕМА 2. 3. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Функції політичної еліти на сучасному етапі державотворення.
2. Формування регіональної еліти в Україні.

Методичні рекомендації:

Для розуміння того, якою має бути сучасна політична еліта в Україні, потрібно усвідомити її функції на сучасному етапі державотворення. Готуючи це питання, використайте концепції науковців до визначення ролі і місця еліти у соціальному середовищі:

- Ортега-і-Гассет – еліта має бути аристократією духу;
- В. Липинський – мати спроможність організовувати суспільство;
- Д. Донцов – піклуватися про суспільні інтереси понад усе;
- Д. Яневський – встановлювати норми суспільної поведінки;
- Дж. Мейс – формувати політичну культуру суспільства;
- О. Гаман-Голутвіна – розробляти та ухвалювати стратегічні рішення;
- А. Круглашов та О. Мельник – створювати належні умови для забезпечення інтересів, прав і обов'язків людини.

Продовжіть концепції. Складіть таблицю «Функції політико-управлінської еліти» з поясненням їх сутності. В умовах сучасних суспільних запитів актуалізуйте миротворчу, комунікативну, інтегративну та регулятивну функції.

У другому питанні дайте визначення поняття «регіональна еліта». Під час характеристики регіональної еліти потрібно використовувати поняття «клан». Саме він, більш точно, відображає зв'язки, що склалися у середовищі української регіональної еліти. Показовим явищем у незалежній Україні є боротьба регіональної еліти за Центр. Розгляньте етапи перебування при владі різних регіональних еліт в Україні та поясніть чим це було обумовлено. Визначте проблеми у взаємовідносинах регіональної еліти та Центру. Чи зникнуть вони за умов децентралізації?

Окремо варто звернути увагу на боротьбу в середині регіональних еліт. Ці «бої без правил» націлені на знищення конкурентів, витіснення їх з політичного середовища, зведення з ними остаточних рахунків. Тому, насамперед, треба подбати про створення на місцях «єдиних команд», які знаходитимуться у здоровій конкуренції з іншими, будуть націлені на співпрацю, поступатимуться власними інтересами в ім'я загального блага.

Література: [1-4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 17, 21, 24, 25, 26, 29, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 46, 51, 55, 56, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 72, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 91, 92, 94, 97, 98, 100, 101, 105, 110, 112, 117, 119, 121, 122, 126, 127, 132, 133, 135, 136, 137, 143, 147, 148, 153, 160, 162, 168, 173, 187, 189, 192].

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

№ модуля	Види індивідуальної роботи	Тематика індивідуальних завдань
Модуль 1	Підготувати реферат за темою:	Визначається викладачем
Модуль 2	Письмова аналітична робота: «Політико-ідеологічний портрет політичного діяча України»	Визначається студентом

Модуль 1. Підготувати реферат за темою:

1. Суперечності теорії еліти: шляхи розв'язання.
2. Нормативна модель правителя у вченнях Стародавнього Китаю.
3. Громадські чесноти аристократії за Аристотелем та Ціцероном.
4. Формування еліти у творчості Платона.
5. Взаємозв'язок між уявленнями про соціальний порядок та еліту в працях Т. Аквінського та А. Блаженного.
6. Типи еліт Н. Макіавеллі.
7. Поняття «суверен» у творчості Т. Гоббса та Дж. Локка.
8. Г. Гегель: бюрократія як складова політичної еліти.
9. Г. Моска: взаємозв'язок між стабільністю політичної системи та ефективністю політичної еліти.
10. Суперечності теорії еліти В. Парето.
11. Фактори творення політичної еліти за Р. Міхельсом.
12. Панівний клас К. Маркса: риси та функції.
13. Теодор Адорно і Макс Хоркхаймер: еліта як міфотворець.
14. А. Грамші: інтелігенція правлячого класу: особливості та функції.
15. Концепції політичної еліти у неофашизмі.
16. Роль лідера у суспільному житті крізь призму фашизму.
17. Критерії еліти за працею Х. Ортеги-і-Гассета.
18. Традиційна еліта: уявлення сучасних консерваторів.
19. Роль та значення політичної еліти з погляду лібералістів.
20. Теорія політичної еліти Дж. Сарторі.
21. Норберто Боббіо: еліта та демократія.
22. Піраміда влади Д. Рісмена.
23. Механізми рекрутування політичної еліти в демократичних теоріях еліти.
24. Політичні еліти в процесі ухвалення політичних рішень у теоріях плюралізму еліт.
25. Адхократія – особливості формування.
26. Бюрократія в умовах інформаційного суспільства.
27. Особливості еліти в концепції А. Турена.
28. М. Кастельс: цінності політичної еліти в інформаційному суспільстві.

29. Порівняння ціннісного виміру політичної еліти Е. Тофлера та М. Кастельса.
30. Управління та прийняття рішень в інформаційному суспільстві: Жак Еллюль та Жиль Дельоз.
31. С. Оріховський: політичний лідер та його середовище.
32. Політична еліта та самоврядні громади: порівняльний аналіз вчення М. Драгоманова та С. Подолинського.
33. М. Туган-Барановський: структура політичної еліти.
34. І. Франко: роль та значення інтелігенції в суспільному житті.
35. Генетизм: суть та представники напряму.
36. Концепція еліти С. Яворського.
37. Формування еліти за М. Грушевським.
38. Формування політичної еліти в концепціях В. Липинського та Д. Донцова: порівняльний аналіз.
39. Розуміння політичної еліти вченими-емігрантами.
40. Ліберальна традиція розуміння політичної еліти в сучасному науковому дискурсі.
41. Еліта як соціальна група: критерії означення.
42. Ознаки політичної еліти в контексті стратифікаційного та інституційного розуміння.
43. Т. Веблен, Дж. Бернхем: політична еліта як технократична функція.
44. Структура політичної еліти України.
45. Соціально-культурна модель еліти.
46. Ефективність політичної еліти.
47. Державний, регіональний, місцевий рівні політичної еліти: взаємозв'язок та функції.
48. Взаємозв'язок між типами політичного режиму та політичної еліти.
49. Конкурентні політичні еліти та стабільність політичного розвитку.
50. Механізми рекрутування політичної еліти.

Модуль 2. Письмова аналітична робота:
«Політико-ідеологічний портрет політичного діяча України»
(за вибором студента)

ПИТАННЯ ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ЗАЛІК:

1. Теорії еліти як пізнання політичної дійсності.
2. Головні суперечності теорій еліти.
3. Різновид теорій еліти.
4. Сутність та структура теорій еліти.
5. Відмінності між елітизмом та елітаризмом.
6. Чинники впливу на поведінку політичної еліти.
7. Підстави типологізації теорій еліт.
8. Ідеї елітарності у вченнях Стародавнього Сходу.
9. Розвиток учень про еліту в епоху Античності.
10. Проблема елітарності суспільства в поглядах Геракліта, Сократа, Платона, Аристотеля.
11. Розвиток ідей елітарності в політико-правових вченнях Середньовіччя та Нового часу.
12. Концепція політичної влади сильної ініціативної меншості Н. Макіавеллі («Государ»).
13. Уявлення про нерівність та еліту у філософських доктринах кінця XVIII – XIX ст.
14. Проблема аристократії у працях Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Г. Гегеля.
15. Ідеї елітарності в поглядах Ф. Ніцше.
16. В. Парето щодо рушійних сил соціальної системи. Закон про постійну зміну (циркуляцію) еліт.
17. Г. Моска про елітарність суспільства.
18. «Залізний закон олігархії» Р. Міхельса.
19. Місце еліти у марксистській ідеології.
20. Роль еліти у фашистській ідеології.
21. Місце еліти у консервативній та ліберальній суспільно-політичних течіях.
22. Демократичні теорії елітизму та їх еволюція в другій половині XX на початку XXI ст.
23. Теорії еліт та ідеології XX – початку XXI століття.
24. Уявлення про князя у творах періоду Київської Русі.
25. Вчення про лідера та еліту в період українського Відродження.
26. Піраміда влади С. Яворського.
27. Суть елітарної особистості у поглядах Григорія Сковороди.
28. Ідеї еліти в політичній думці України XIX – початку XX ст.
29. Концепція національної аристократії В'ячеслава Липинського.
30. Теорія рис політичної еліти Дмитра Донцова.
31. Типологія теорій еліти в українській політичній думці.
32. Політична еліта в поглядах українських учених-емігрантів.
33. Напрями дослідження політичної еліти в пострадянській українській політології.
34. Проблеми «квазіеліти» в дослідженнях сучасних вчених.
35. Динаміка розвитку ідей становлення політичної еліти в сучасній Україні.
36. «Еліта» як політологічна категорія.

37. Методи дослідження еліти.
38. Причини елітарності суспільства. Суть політичної еліти.
39. Встановіть взаємозв'язок між поняттями «еліта» і «влада».
40. Структура політичної еліти.
41. Функції політичної еліти та її ефективність.
42. Типи еліти.
43. Форми політичної еліти.
44. Аристократія, олігархія, бюрократія як види політичної еліти.
45. Номенклатура та меритократія як форми політичної еліти.
46. Способи формування політичної еліти.
47. Інноваційний та мобілізаційний типи елітотворення.
48. Поняття соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.
49. Взаємозв'язок між соціальною структурою та політичною елітою.
50. Соціальні механізми формування та репродукції політичної еліти.
51. Формування політичних еліт у закритих та відкритих суспільствах.
52. Поняття «соціальна мобільність». Фактори елітної мобільності.
53. Склад еліти в індустріальному та інформаційному суспільствах.
54. Легітимність політичної еліти.
55. Процес делегітимації еліти.
56. Особливості структури політичної еліти перехідних суспільств.
57. Сучасні тенденції трансформації еліт у перехідних суспільствах.
58. Еліта античної Греції: структура, особливості формування та трансформації.
59. Характерні риси політичної еліти Стародавнього Риму.
60. Еліта епохи Середньовіччя. Лицарство.
61. Еліта періоду Відродження та Нового часу.
62. Особливості впливу дворянства на суспільно-політичні процеси в Європі.
63. Формування політичної еліти Європи та США в добу зрілого капіталізму.
64. Порівняйте індустріальну та постіндустріальну еліти.
65. Вплив глобалізаційних процесів на формування сучасних світових еліт.
66. Сутність понять «глобалізація», «корпорація», «техноструктура», «національна ідея», «національна еліта», «світова еліта», «давоська еліта», «більдерберзька еліта».
67. Проаналізуйте основні вимоги до державно-управлінської еліти в умовах глобалізації.
68. Політична еліта Княжої доби.
69. Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.).
70. Козацтво як елітний стан українського суспільства.
71. Основні документи XVII ст., які визначали статус української державної еліти.
72. Політична еліта другої половини XVII – XVIII ст.
73. Трансформація української еліти у російське дворянство? Чому відбувався цей процес та які він мав наслідки?

74. Формування еліти в період бездержавності та українського відродження (XIX – початку XX ст.).
75. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917 – 1921 роки).
76. Генеза понять «радянська еліта», «номенклатура», «партійне керівництво».
77. Етапи формування української політичної еліти за роки радянської влади.
78. Політична еліта в Радянській Україні.
79. Становлення української політичної еліти у 90-х роках XX ст.: загальна характеристика.
80. Шляхи формування політичної еліти в перші роки незалежності України.
81. Структура еліти у період з 1991 до 2004 року.
82. Вплив Помаранчевої революції на формування національної еліти в Україні.
83. Політична криза 2004-2005 років в Україні: історичне осмислення її феномену.
84. Політична еліта України після «Помаранчевої революції».
85. Причини та наслідки Революції гідності.
86. Особливості сучасної політичної еліти.
87. Основні тенденції розвитку сучасної політичної еліти України.
88. Адекватність політичної еліти України викликам сьогодення.
89. Становлення української регіональної політичної еліти.
90. Проблеми взаємовідносин регіональної еліти України із Центром.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Головій В. М. Українська політична еліта: минуле, сучасне, майбутнє. Харків: Вид-во Асоц. докторів держ. упр., 2011. 576 с.
2. Гончарова О. С., Матета О. А. Політична еліта України: лекційний курс і практикум: Навчальний посібник. Харків: Антиква, 2018. 234 с.
3. Гончарук Н. Т. Керівний персонал у сфері державної служби України: формування та розвиток. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2007. 238 с.
4. Діяльність органів представницької влади в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2011. 209 с.
5. Елітознавство: підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2013. 268 с.
6. Коротков Д. С. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі. Х: ХНЕУ, 2012. 207 с.
7. Мандзій Л. С., Дацаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 365 с.
8. Михненко А. М., Гончарук Н. Т., Макаренко Е. М. Лідерство та українська політична еліта: навч. пос. К.: НАДУ, 2011. 292 с.
9. Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціопсихологічна модель). К.: Ін-т психології ім. Г. С. Постюка, 2013. 136 с.
10. Українська еліта та її роль в державотворенні: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2010. 120 с.

Допоміжна:

11. Алексеева Т. Легітимність влади у період транзиту. *Політична думка*. 1998. № 3-4. С. 109-120.
12. Андресюк Б. П. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. К.: вид-во «Політична думка», 2000. 136 с.
13. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2003. 239 с.
14. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. К.: Юніверс, 2004. 392 с.
15. Атаманюк З. Концепція національної еліти в соціально-філософській думці української діаспори: Д. Донцов і В. Липинський. *Перспективи*. 2000. № 2 (10). С. 120-124.
16. Байме К. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
17. Балацька О. Б. Політична еліта України в процесі демократичної модернізації. *Грані*. 2010. № 1. С. 132-136.
18. Балацька О. Б. Поняття консолідації політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі. *Гілея*. 2009. Вип. 29. С. 368-375.
19. Балтін В. Ю., Ковтун М. М. Співвідношення політичної системи і

- політичного режиму в суспільстві. *Питання соціальнополітичних наук: Міжвідомчий науковий збірник*. Вип. 83. К., 1992. С. 3-9.
20. Баранцева К. Трансїсторичні підстави буття еліти: соціально-філософський аспект. *Філософська думка*. 2005. № 1. С. 23-43; № 2. С. 13-29.
 21. Бебик В. Державно-політична еліта України: проблеми і перспективи самоорганізації. *Командор*. 1997. № 3-4. С. 2-5.
 22. Бевзенко Л. Проблеми еліти з погляду соціальної самоорганізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 2. С. 118-135.
 23. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія / Упоряд. В. Лях*. К.: Либідь, 1996. С. 194-250.
 24. Білецький В. Формування сучасної української еліти. *Схід*. 1995. № 3. С. 21-25.
 25. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. Посібник. К.: АМУПП, 1997. 200 с.
 26. Біщук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 9. URL: <https://surl.li/arddhp> (дата звернення 10.01.2025)
 27. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип, 2005. С. 105-119.
 28. Бодуен Ж. Вступ до політології. Київ: Основа, 1995. 174 с.
 29. Бурега В., Заблоцький В. Суспільство в період транзиції: український контекст. Донецьк: Дон ДАУ, 2001. 170 с.
 30. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. К: Основи, 1998. 534 с.
 31. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: Навчальний посібник. К.: КОНДОР, 2009. 550 с.
 32. Вилкул Т. Л. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI – XIII вв. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. 387 с.
 33. Висоцький О. Сутність легітимації політики. *Політичний менеджмент*. 2004. № 4. С. 24-34.
 34. Вовканич С. Плюралізм еліт і універсалізм елітарності. *Схід*. 1996. № 4. С. 30-34.
 35. Гладкий О. До проблеми політичної еліти України. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 45-49.
 36. Гожев К. Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій. *Часопис «І»*. 2006. № 45. С. 58-65.
 37. Головатий М. Підготовка молоді політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу. *Політичний менеджмент*. 2007. Спец. випуск. С. 62-71.
 38. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спецвипуск. С. 5-14.

39. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти. *Нова політика*. 1999. № 2. С. 45-49.
40. Головій В. М. Українська політична еліта: минуле, сучасне, майбутнє. Харків: Вид-во Асоц. докторів держ. упр., 2011. 576 с.
41. Гончар Б. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Всесвітня історія: Навчальний посібник. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2014. 895 с.
42. Гончарук Н. Т. Керівний персонал у сфері державної служби України: формування та розвиток. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2007. 238 с.
43. Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія: навчальний посібник / За ред. Гончарук-Чолач Т. В. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. 250 с.
44. Гордієнко М. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України. *Нова політика*. 1998. № 2. С. 44-48.
45. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.
46. Гошовська В. А. Основи вітчизняного парламентаризму: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. К.: НАДУ, 2012. Т. 1. 408 с.; Т. 2. 340 с.
47. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття (проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси). Х.: Основа, 1997. 422 с.
48. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. К.: Генеза, 1996. 360 с.
49. Грушевський М. С. Нарпис історії українського народу / передм. І. Б. Гирича, В. Кавунника. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 576 с.
50. Гурик М., Шумка М. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. 2011. Вип. 8. С. 36-46.
51. Гурик, М. І. Українська політична еліта: історичний огляд і перспективи розвитку. *Інтелігенція і влада*. Одеса : Астропринт, 2006. С. 67-73.
52. Давидова В. П., Леонова А. О. Управлінська еліти. Професійне навчання: навчально-методичний посібник. К.: ДПА Україна, 2004. 422 с.
53. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
54. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. *Свобода народам*. 1995. № 3. С. 53-61.
55. Діяльність органів представницької влади в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2011. 209 с.
56. Дмитренко І. Самозвана «еліта» чи просто номенклатура? *Віче*. 2003. № 8. С. 33-41.
57. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 342 с.

58. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 460 с.
59. Дорошенко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.). К.: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
60. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 531 с.; Т. 2. 592 с.
61. Еліта: витоки, сутність, перспектива / Кремень В. Г., Ільїн В. В. Пролєєв С. В. та ін. За ред. В. Г. Кременя. К. Т-во «Знання» України, 2011. 527 с.
62. Елітологія: українська еліта та її роль в державотворенні: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2013. 312 с.
63. Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера / Пер. з англ. К.: Дух і літера, 2000. 472 с.
64. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.
65. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К.: Факт, 2006. 154 с.
66. Зарицька І. В. Становлення парламентської опозиції в Україні та проблеми ефективності її діяльності. *Політологічний вісник*. 2009. № 42. С. 229-238.
67. Зоткин А. «Львы» и «лисы» украинской политики. К.: Наукова думка, 2010. 344 с.
68. Ірха К. О. Діяльність політичної опозиції як чинник впливу на мас-медійний портрет України. *Політологічні записки*. 2013. № 1. С. 196-205.
69. Історія вчень про державу і право: Підручник / за ред. проф. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 240 с.
70. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. Л. Є. Дещинський, С. В. Терський, І. Я. Хома. Львів: Вид-во Національного університету Львівська політехніка, 2009. 476 с.
71. Історія українського козацтва: у 2-х т. К.: Києво-Могилянська академія, 2009. Т. 1. 832 с.; Т. 2. 724 с.
72. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні: навч.- метод. посіб. / О. П. Якубовський, Л. Л. Приходченко. Одеса: ОФ УАДУ, 2001. 172 с.
73. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель. / пер. з англ. К.: Ваклер, 2006. 231 с.
74. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
75. Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 160-180.
76. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. К.: Тандем, 2002. 584 с.

77. Ковалевський В. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. С. 501-511.
78. Коваліско Н. Соціальна стратифікація: теоретичні та методичні засади дослідження на регіональному рівні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 137-152.
79. Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України. *Студія «Генеза»*. 1997. № 4. С. 5-8.
80. Кожекіна Л. Ю. Перспективи застосування концепції конструктивістського структуралізму П. Бурдьє до дослідження процесу політичної соціалізації в умовах перехідного суспільства. *Український соціум*. 2011. № 3. С. 45–52.
81. Козловець М. Національна еліта як фактор державотворення: уроки минулого й реалії сьогодення. *Персонал*. 2007. № 10. С. 21-29.
82. Кон М., Хмелько В. та ін. Соціальна структура за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2. С. 120-137; № 3. С. 57-74.
83. Корнієнко В. О., Дробіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні. Вінниця: ВНТУ, 2009. 160 с.
84. Коротков Д. С. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі. Х: ХНЕУ, 2012. 207 с.
85. Кочубей Л. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 38. С. 33-45.
86. Кочубей Л. Політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 45. С. 37-54.
87. Кочубей Л. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 37-54.
88. Кочубей Л. Теорії еліт: зарубіжний досвід для України. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*. К., Миколаїв, 2008. Вип. 14. С. 10-18.
89. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип. 17. К., 2009. С. 96-107.
90. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / пер. с пол. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2008. 256 с.
91. Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління: Зб наук. праць Укр. Академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал*. Вип. 2. Одеса, 1999. С. 20-27.
92. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. К.: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.

93. Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини. К.: Український центр духовної культури, 2007. 319 с.
94. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Львів: ЦПД, 2011. 417 с.
95. Кухта Б., Теплоухова Н. Політична еліта і лідерство. Львів: Кальварія, 1996. 224 с.
96. Куценко О. Повернення класів? Перспективи класового аналізу пострадянської реальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 1. С. 5-13.
97. Лазоренко О. Без політичної еліти так тяжко жити. *Вісті з України*. 1995. 2 лютого.
98. Лазоренко О. Влада в Україні. К.: Вища школа, 1999. 233 с.
99. Латигіна Н. А. Сучасні теорії еліт в політичній науці США і Великобританії. *Трибуна*. 1998. № 7-8. С. 25-37.
100. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/3471-lashhenko-r-lektsiyi-po-istoriyi-ukrayinskogo-prava-t-1-knyazha-doba/>
101. Лейн Д. Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 14-31.
102. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К., Філадельфія, 1995. 470 с.
103. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. К.: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.; Т. 2. 554 с.
104. Мазепа В. Еліта та народні маси у соціальній філософії Івана Франка. *Філософська думка*. 2001. № 6. С. 97-122.
105. Макєєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл. *Політична думка*. 2001. № 3. С. 5-9.
106. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. К.: Атіка, 2005. 240 с.
107. Мандзій Л. Політичні еліти постсоціалістичних країн: проблеми методології дослідження. *Вісник Львівського ун-ту*. 2002. Вип. 4. Серія «Філософ. науки». С. 171-177.
108. Маруховський О. Переваги та вади інформаційного суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 127-136.
109. Медвідь Ф. Політико-правова доктрина Івана Франка. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4 (31). С. 170-177.
110. Мигович І. На двох конях у двох напрямках? *Віче*. 1995. № 8. С. 15-24.
111. Михненко А. М., Бакуменко В. Д., Борисевич С. О. Історичний нарис: проблеми управління суспільним розвитком: навчальний посібник. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 204 с.
112. Михненко А. М., Гончарук Н. Т., Прокопенко Л. Л. Шляхи

- удосконалення підготовки державних службовців у контексті європейської інтеграції України. *Командор*. 2005. № 1. С. 9-13.
113. Місце та роль українських регіональних еліт у державотворчому процесі: навч. посіб. / за заг. ред. д. політ. н., проф. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2011. 120 с.
 114. Морарь М. В. Парти́йне лідерство як політичне явище. Мелітополь: Ред. «Ваша газета», 2011. 398 с.
 115. Моска Г. Правлячий клас. *І*. 2006, № 45. С. 9-21.
 116. Наумкіна С., Козловська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994-1999 рр. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 34-37.
 117. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації. *Політичний менеджмент*. 2007. Спец. випуск. С. 72-81.
 118. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. К.: Темпора, 2011. 422 с.
 119. Олуйко В. М. Кадрові процеси в державному управлінні України: стан і перспективи розвитку. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2005. 326 с.
 120. Панасюк В. А. Формування та функціонування української політичної еліти у період Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) та часи незалежності (напр. XX – поч. XXI ст.): порівняльний аналіз: Автореф. дис... політ наук. Одеса, 2011. 20 с.
 121. Пахарев А. Політична еліта формальна? Справедлива? *Віче*. 1997. № 11. С. 3-14.
 122. Пахарев А. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку. *Політичний менеджмент*. 2008. Спеціальний випуск. С. 16-22.
 123. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд. Харків: Видавничий дім ШКОЛА, 2007. 589 с.
 124. Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу. *Хроніка-2000*. К., 2000. Вип. 37-38. С. 720-733.
 125. Пилипенко В. Є., Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. К.: ПЦ «Фоліант», 2008. 158 с.
 126. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. *Універсум*. 2000. № 3-4. С. 11-16.
 127. Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціопсихологічна модель). К.: Ін-т психології ім. Г. С. Постюка, 2013. 136 с.
 128. Піховшек В. В. Динаміка еліти. К.: Агентство «Україна», 1998. 253 с.
 129. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
 130. Покальчук О. Тремтячі еліти. К.: Форзац, 2011. 167 с.
 131. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.

132. Політична історія України. ХХ століття: у 6-ти том. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Генеза, 2002-2003. Т. 1-6.
133. Політична історія України: Посіб. для вищ. навч. закладів / За ред. В. І. Танцюри. К.: Видавн. центр «Академія», 2002. 480 с.
134. Політична опозиція: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша. К.: НАДУ, 2013. 208 с.
135. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. К.: НІСД, 2007. 396 с.
136. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. К.: Парламент.вид-во, 2002. 327 с.
137. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. К.: Парламентське вид-во, 2010. 334 с.
138. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб. / Е. А. Афонін (голова ред. кол.). К.: Парламентське вид-во, 2008. - 416 с.
139. Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю. С. Шемшученка, упоряд. В. П. Горбатенко. К.: Генеза, 2004. 735 с.
140. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / за ред. О. Семківа. Львів: Світ, 1996. 800 с.
141. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2008. 352 с.
142. Потульницький В. Політична доктрина В. Липинського. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 37-45.
143. Правляча еліта України / М. Шульга, О. Потехін, І. Бойко та ін. К.: Ін-т соціол. НАН України, Укр. центр досліджень миру, конверсії та конфліктів, 1998. 68 с.
144. Приходько С. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ ст. К.: Стилос, 1999. 47 с.
145. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.
146. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
147. Рибалка С. В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. *Грані*. 2015. № 8. С. 47-52.
148. Рибалка С. В. Регіональні еліти: політичні чинники формування. *Політологічні записки*. 2013. № 2 (8). С. 112-120.
149. Ротар Н. Ю. Політичні еліти та лідерство: Навч. посіб. Чернівці: Рута, 2006. Ч. 1. 76 с.
150. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник для вищ. навч. закл. 2-е вид.

- К.:Либідь, 2006. 480 с.
151. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави. *Політ. менеджмент*. 2008. № 2(29). С. 3-14.
 152. Рябов С. Державна влада: проблема авторитету й легітимності. К.: СНІД, 1996. 124 с.
 153. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. К.: Критика, 2000. 271 с.
 154. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Київ: Артек, 2001. 224 с.
 155. Сарторі Дж. Вертикальна демократія. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип, 2005. С. 486-532.
 156. Світа Г. Бюрократія як феномен суспільного розвитку. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. С. 134-141.
 157. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / пер. з англ. К.: Основи, 1997. 838 с.
 158. Синичич Г. Іван Франко про роль інтелігенції в державотворчому процесі. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 79-84.
 159. Соціологія політики: Підручник / За ред. В.А. Полторака, О.В. Петрова, А.В. Толстоухова. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. 244 с.
 160. Сунгуровський М. Українська національна еліта – «лебідь, рак і щука...». *Україна і світ сьогодні*. 2000. 19-25 червня.
 161. Суспільна трансформація і державне управління: Політично-правові детермінанти. К.: Видавн. ДімІн Юре, 2003. 496 с.
 162. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: монографія / кол. авт.: М. І. Пірен, В. А. Шахов, В. А. Ребкало та ін.; за ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. К.: б. в., 2003. 180 с.
 163. Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 3. С. 5-16.
 164. Теорія та історія вітчизняного парламентаризму: монографія / за заг. ред. В. А. Гошовської. К.: НАДУ, 2013. 368 с.
 165. Титаренко Л. М. Підготовка управлінської еліти в Україні та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць*. Вип. 1 (13). УАДУ ОРІДУ, 2003. С. 206-215.
 166. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: «Наукова думка», 1992. 224 с.
 167. Тоффлер Е. Третя хвиля / 3 англ. пер. А. Євса. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
 168. Тупчиєнко Л. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 224-233.
 169. Уджмаджурідзе Г. Г. Евристичні можливості структуралістського

- конструктивізму П. Бурдьє в аналізі феномену політичної участі. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2015. Вип. 21. С. 110-115.
170. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи / авт. кол.: Г. Щокін, М. Попович, М. Кармазіна та інші / за заг. ред. Г. Щокіна, М. Головатого. К.: МАУП, 2000. 374 с.
171. Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура / П. Сас, В. Смолій, В. Степанков та ін.; редкол. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 670 с.
172. Українська державність у XX ст. (Історико-політологічний аналіз). К.: Політична думка, 1996. 435 с.
173. Українські еліти в контексті місцевого і регіонального розвитку: історія та сучасність. Популярний нарис / [Пухтинський М., Власенко О., Ворона П., Лопатинський В., Обушний О.]. Полтава: ПП Шевченко, 2009. 170 с.
174. Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності: навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. К.: Вид-во НАДУ, 2006. 84 с.
175. Управління суспільним розвитком: словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка; уклад.: В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич, О. А. Бутрінта та ін. К.: Вид-во НАДУ, 2006. 248 с.
176. Філософія політики: короткий енциклопед. словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. Л. В. Губерський [та ін.]. К.: Знання України, 2002. 669 с.
177. Філософія політики: підручник / авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. К.: Знання України, 2003. 400 с.
178. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.]. К.: Знання України, 2003. Т. 1. 2003. 363 с.
179. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.]. К.: Знання України, 2003. Т. 2. 2003. 369 с.
180. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.]. К.: Знання України, 2003. Т. 3. 2003. 406 с.
181. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.]; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.]. К.: Знання України, 2003. Т. 4. 2003. 428 с.
182. Харвей Дж., Худ К. Британское государство / пер. с англ. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. 384 с.
183. Харченко Л. В. Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико-методологічний аспект). Львів: ПАІС, 2011. 369 с.
184. Ходаківська Л. Співвідношення демократії та елітизму в інтерпретації Дж. Сарторі. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*.

- Сер. Філософ. політолог.* 2001. Вип. 37. С. 63-73.
185. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
 186. Штогрин Д. Концепція національної еліти в історіософії Дмитра Донцова. *Людина і політика*. 2002. № 3 (21). С. 47-52.
 187. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 4. С. 24-37.
 188. Шульга М. Правляча еліта. *Віче*. 1997. № 8. С. 46-57.
 189. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. 448 с.
 190. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип, 2005. С. 467-486.
 191. Щедрова Г. П. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні. Дніпро: Вид-во «Акцент ПП», 2016. 390 с.
 192. Щедрова Г. П., Щедров С. В. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні. Луганськ: Елтон-2, 2013. 303 с.
 193. Юрченко І. Феномен політичного лідерства. *Політ. менеджмент*. 2004. № 1. С. 63-74.
 194. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К.: Критика, 2002. 416 с.
 195. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Критика, 1994. 470 с.
 196. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: «Генеза», 2005. 380 с.
 197. Якубовський О. П. Політичне лідерство та політичні еліти: навч.-метод. посіб. К.: ВІПОЛ, 1997. 72 с.
 198. Якубовський О. П., Бутирська Т. А. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. 196 с.

Інформаційні ресурси

<http://resource.history.org.ua> – Інститут історії України НАН України
<https://pvg.in.ua/articles/> – Інститут суспільних досліджень
<http://dspace.nbuv.gov.ua/> – Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України
<http://www.nas.gov.ua/UA/Org/Pages/default.aspx?OrgID=0000290> – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
<https://razumkov.org.ua/> – Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм (фр. absolutisme, лат. absolutus необмежений, безумовний) – форма правління в пізньофеодальних державах, при якій влада в країні цілком належить монарху (царю, імператору, королю, курфюрсту), який є одноосібним законодавцем, головою адміністрації, очолює збройні сили, фактично керує судом, державної та релігійною системою. Представницькі органи державної влади при А. відсутні. У країнах Західної Європи А. виник в результаті розкладання феодального ладу і розвитку буржуазних відносин, що призвело до встановлення рівноваги між дворянством і буржуазією.

Авантюризм політичний (фр. aventure пригода, ризик) – діяльність політичних лідерів, окремих партій, рухів, державних та інших інститутів, в основі якої лежить відсутність реальних знань про об'єктивну політичну ситуацію, абсолютизація політичними суб'єктами своїх можливостей і здібностей.

Автократ (гр. autokrates самовладний) – правитель з необмеженою верховною владою; самодержець.

Автократія (гр. autokrateia самодержавство) – єдиновладдя; форма правління з необмеженою безконтрольним повновладдям однієї особи.

Авторитет (лат. судження, вплив, вага, приклад) – одна з основних форм здійснення влади, за допомогою якої забезпечується контроль за діями людей та їх погодження щодо загальних та індивідуальних інтересів.

Адміністративно-політична еліта – відносно самостійна, привілейована група високо посадовців (керівників державного управління), зобов'язана володіти та більш-менш володіє вагомими професійно-професійно-особистісними і соціальними якостями, що забезпечують їй участь у прийнятті та реалізації суспільно значимих політичних, державно-управлінських рішень.

Адміністративно-управлінська еліта (державно-адміністративна, державно-політична, політико-управлінська еліта) – 1) прошарок державних службовців, які займають керівні позиції в органах виконавчої влади, володіють вищим правовим, організаційним, політичним статусом; 2) найбільш реальний на сьогодні інституціалізований, наділений владними повноваженнями і владними функціями можновладний суб'єкт управлінського та політичного лідерства в Україні; 3) єдиний претендент на управлінське та політичне лідерство як у загальнодержавному, так і регіональному масштабі.

Адхократія – тип політичної еліти, який ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості, управління суспільством здійснюється через становлення горизонтальних зв'язків між суспільними групами.

Антиеліта – група впливових осіб, що представляють державну владу чи мають значний вплив на неї, які за стратегією та тактикою не притримуються реалізації концепту консолідації суспільства в інтересах патріотичної ідентифікації та розбудови держави при захисті елементів національної безпеки, переймаючись, головним чином, досягненням власних інтересів.

Антрепренерська система притаманна відкритим, демократичним елітам і характеризується: 1) прозорістю, дійсними можливостями для представників різних соціальних груп увійти до еліти; 2) незначною кількістю відбіркових фільтрів – критеріїв щодо претендентів; 3) реальним і високим конкурсом при відборі; 4) широким колом електорату, вибір якого легалізується; 5) первинністю значення індивідуальних якостей претендента (фахові якості, досягнення, перспективність та ін.).

Аристократія (гр. *aristos* кращий, благородний + *kratos* влада) – 1) привілейовані верстви суспільства, представники родової знаті (патриції в Римі, дворянство в Європі і Росії і т.д.); 2) форма державного правління, при якій верховна влада належить представникам родової знаті. В історії античної політичної думки А. як форма правління аналізувалася Платоном і Аристотелем, які розглядали її як найкращий вид правління. Поняття А. використовувалося в елітистських концепціях, в яких обґрунтовувалася інтелектуальна і моральна перевага знаті.

Бізнес еліта – це група найвизначніших представників бізнесу, яка володіє фінансовим пануванням і з його допомогою може робити істотний вплив на загальнодержавні рішення. Бізнес еліта не тотожна групі великих підприємців, оскільки головною ознакою приналежності є зацікавленість в політичних світових процесах.

Бюрократія (від фр. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *κράτος* – влада, панування) – спосіб побудови організації, що складається з ряду офіційних осіб, посади і пости яких утворюють ієрархію і які розрізняються формальними правами і обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність. Синонім – адміністративна система.

Влада – один з найважливіших видів соціальної взаємодії, специфічне відношення принаймні між двома суб'єктами, один з яких підпорядковується розпорядженням іншого, в результаті цього підпорядкування пануючий суб'єкт реалізує свою волю та інтереси. Необхідність В. обумовлена сутністю людського спілкування, який передбачає підпорядкування усіх учасників спілкування єдиній волі з метою підтримки цілісності і стабільності суспільства. Її основні властивості: загальність (В. функціонує у всіх сферах людського спілкування) і інклюзивність (В., проникаючи в усі види людської діяльності, з'єднує і протиставляє соціальні групи і окремих індивідів).

Вождизм – владні відносини, засновані на жорсткому розподілі групи (організації) на керівника і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. В. широко поширений в тоталітарних і авторитарних режимах. Зовнішніми формами В. у політичному житті є клієнтелізм, непотизм, трайболізм, месіанство.

Волюнтаризм (лат. *voluntas* воля) – 1) напрям у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. Термін «В.» введений Ф. Тьонісом в 1883; 2) соціально-політична практика, яка не зважає на реальні умови та можливості, що визначається суб'єктивною волею і довільними рішеннями.

Воля політична – здатність політичного суб'єкта до послідовної

реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади. Етапи формування та реалізації В. п.: акумуляція загальної (міжгрупової) волі, вироблення та оформлення політичних вимог у вигляді цілей подальших дій; втілення цих цілей у практичній діяльності державних органів; коригування заявлених цілей відповідно до зміни обставин і волею об'єкта влади.

Геронтократія (гр. *geron* старий + *kratos* влада) – 1) влада найстаріших на початкових етапах розвитку людського суспільства і в даний час існує в ряді регіонів світу – мусульманському, латиноамериканському тощо; 2) правляча політична й управлінська еліта, що складається з людей похилого віку.

Глобалізація (англ. *globalization*) – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У ширшому розумінні – перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі.

Деспотія (гр. *despoteia* необмежена влада) – один з різновидів самодержавної необмеженої влади. Її специфічні риси: концентрація влади в руках деспота, що опирається на широкий прошарок державних чиновників; теократичний характер держави; державна і громадська власність на землю. Класичні Д. – держави Стародавнього Сходу (Ассірія, Вавилон та ін.).

Дисидент (лат. *dissidens* – відступник) – людина, політичні погляди якої істотно розходяться з офіційно встановленими в країні, де вона живе; політичний інакодумець. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади. В католицьких державах у середньовіччі особи, яких вважали відступниками від католицизму; з часів Реформації – християни, що не дотримувалися панівного в даній державі віросповідання (католицького чи протестантського). В СРСР з кінця 1950-х до середини 1980-х – учасники опозиційного руху.

Егалітаризм – теорія, яка пропонує формування суспільства за принципом соціальної справедливості, соціальної демократії і передбачає рівні можливості з управління та доступу до матеріальних благ усіх його членів. Протилежність елітизму. Ідеал рівності обґрунтував ще Ж.-Ж. Руссо, а вчення про загальну рівність народжувалося і апробувалося в період якобінської диктатури у Франції.

Еліта – 1) особи, які отримали найвищий індекс у своїй сфері діяльності, досягли вищого рівня компетентності, займають високе становище відповідно до ступеня свого впливу та політичної й соціальної могутності, так звані вищі класи, аристократія (в етимологічному значенні слова: *aristos* – кращий), володіють певними якостями – неважливо, хорошими чи поганими, – які забезпечують їм владу (Парето); 2) найактивніші у політичному відношенні люди, зорієнтовані на владу, організована меншість, що здійснює управління неорганізованою більшістю (Г. Моска); 3) вищий пануючий клас, особи, які володіють у суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством, особи, які володіють найбільшою владою (Г. Лассуелл); 4) особи, які володіють інтелектуальною та моральною перевагою над масою безвідносно до свого статусу (Л. Боден), найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); 5) особи, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, що

визначають соціальне життя (Т. Дай); 6) меншість, яка здійснює найважливіші функції в суспільстві та має найбільшу вагу та вплив (С. Кьоллер); 7) особи, які контролюють велику частину матеріальних, символічних та політичних ресурсів суспільства та займають найвищі посади в ієрархії статусу і влади, отримані ними аскриптивно (за належним їм статусом) чи ресептивно (завдяки власним заслугам); 8) 1-5 % осіб від чисельності населення, які займають найвищі владні позиції, контролюють велику частину власності, мають найвищий соціальний і владний престиж; 9) найбільш творча, талановита пасіонарна частина людства; 10) вищий, привілейований прошарок, що здійснює функції управління та впливу у суспільстві.

Еліта політична – відносно невелика, внутрішньо диференційована, інтегрована група осіб (чи сукупність груп), що концентрує в своїх руках значний обсяг політичної влади. Е.П. безпосередньо бере участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї (див. В. Парето, Г. Моска).

Еліта національна – частина нації, яка бере на себе роль її лідера і керівника у політичній, культурній, економічній та інших сферах.

Елітаризм (від фр. elite – краще, відбірне, вибране) – 1) концепція необхідності розподілу суспільства на еліту та масу. Її суть: відсутність такого розподілу – ознака нерозвинутості суспільства. Еліта у такому розумінні закрита, її члени не визнають чи зневажають чужинців. Е. найбільш поширений серед аристократії; 2) аристократичний та глибоко консервативний світогляд, елемент «консерватизму», особливо його крайніх форм; 3) протилежність егалітаризму; 4) ідеологічний прояв прагнення до насолоди повноцінними та досконалими формами існування та життя, що є основою людської психології; 5) глибинна й фундаментальна підвалина психології людини, що може бути висловлена відомим висловом: «В людині все має бути прекрасним, і обличчя, і одяг, і думки».

Елітарна культура (англ. High culture, нім. Hochkultur) – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість. Концепцію елітарної культури обстоював А. Шопенгауер. Вихідним пунктом цієї концепції, на його думку, є антропологічний поділ людей на два типи «людей корисних» (масу) і «людей-геніїв». Останні естетично обдаровані й схильні до філософсько-художньої творчості.

Елітарна демократія – одна із концепцій демократії, заснована на передачі компетенції прийняття політичних рішень спеціалістам – еліті, виходячи з того що «маси» не цікавляться політикою, не мають відповідних знань, навичок та інформації, не вміють приймати правильні політичні рішення. В такому випадку найефективнішим державним механізмом є такий, в якому право прийняття політичних рішень належить компетентним спеціалістам – еліті.

Елітарна освіта характеризується високою якістю освітніх технологій і

фахової підготовки викладачів, обмеженістю вступу і престижністю споживання такого освітнього блага.

Елітизм – 1) виникла в Італії на поч. ХХ ст. ідеологія, що розвиває ідеї Макіавеллі щодо управління державою, згідно з якими суспільство складається з еліти, управляючої його діяльністю, та народу-«біомаси». Згідно з елітизмом, еліта могла ліпити з біомаси що завгодно, а розвиток суспільства визначався винятково умінням «гончарів»; 2) вид соціальної дискримінації, що проявляється у формі розвитку одних людей за рахунок інших; 3) визнання законним і навіть бажаним високого рівня соціальної мобільності; 4) ідеологія, що пропагує меритократичний підхід до еліти, оскільки у конкурентній боротьбі за елітні посади перемагають функціонально найбільш підготовлені до управлінської діяльності особи; 5) алгоритм математичної моделі, що описує розвиток популяцій, за якого найбільш пристосовані особи дають приплід з найбільшою вірогідністю.

Елітність – 1) цінність у собі, безвідносно до позицій влади; 2) еліта якості.

Елітогенез – структурування та позиціонування еліт.

Елітознавство – 1) галузь гуманітарних спеціальних знань про: еліту в усій складності та багатогранності прояву цього соціально-політичного явища; її природу, сутність, принципи, цінності, функції; внутрішню структуру, закономірності формування, становлення й розвитку; її окремі види, типи, класифікації; реалізацію притаманних їй рис у конкретних умовах (історичних, політичних, управлінських, економічних, соціальних, конфесійних, культурних тощо); 2) один із основних (суспільствознавство, природознавство, технознавство, людинознавство) стовбурів людського пізнання, предметом якого є знання про еліту в цілому та її найрізноманітніші виміри, сфери, явища, процеси, принципи, рівні, етапи, форми, види, типи, класифікації тощо; 3) сукупність усіх накопичених людством знань про еліту та притаманні їй трансформаційні процеси; 4) цілісна та об'ємна картина знань про адміністративно-управлінську та політичну еліту; 5) складова соціальної антропології, що об'єднує такі її частини, як управлінська антропологія та політична антропологія; 6) розділ елітології – науки про еліти; 7) навчальна дисципліна, навчальний курс, навчальний предмет з комплексним міждисциплінарним підходом до висвітлення різноманітної та багатоаспектної проблематики адміністративно-управлінської та політичної еліти, що зосереджується на спеціальних знаннях, уміннях, навичках, необхідних майбутнім управлінцям та політикам для ефективної діяльності у сфері державного управління та політичної діяльності; 8) комплекс дисциплін про державного службовця як «людину адміністративну» та політика як «людину політичну» та їх професійно-професійно-особистісну діяльність у сфері державного управління та політичній діяльності.

Елітократія – влада еліт.

Елітологія – 1) порівняно нова соціально-політична дисципліна, хоча її коріння сягає глибокої давнини; 2) наука про еліти та елітне, про вищий

прошарок у системі соціально-політичної стратифікації, особлива роль якого обумовлюється особливою важливістю управлінської діяльності; 3) найбільш широке поняття, що об'єднує усі науки про еліти, безвідносно до цінностей орієнтації того чи іншого вченого, що розробляє цю проблематику, незалежно від того, чи є він апологетом, прихильником еліти чи ж критиком суспільства, яке потребує еліти для свого управління та ставить еліту у привілейоване становище; 4) відносно самостійна наукова дисципліна.

Ідентичність, ідентифікація (від лат. *identicus* – тотожний; *fasio* – роблю) – усвідомлене уявлення особи про себе (хто я як індивід, як я демонструю себе у соціумі) і власну належність до соціальних груп (хто я як член групи).

Імідж політичний (англ. *image* образ) – образ політичного лідера – діяча партії, який складається в суспільній думці. І.П. може виникати стихійно, без зусиль з боку особистості (групи), або за допомогою особливих засобів, що знаходяться в розпорядженні фахівців зі створення іміджу (іміджмейкерів).

Інновація – ідея (ідеї), пропозиції, наукові розробки, нормативні документи тощо, які можуть і стають основою створення нових стратегій розвитку, нових видів продукції, значно поліпшують споживчі характеристики (економічні, культурні, освітні, технічні тощо) існуючих явищ, процесів, товарів, послуг.

Інтелігенція (від пол. *Inteligencja* та лат. *intelligentia*) – суспільний прошарок, соціокультурне співтовариство; у широкому розумінні – люди розумової праці, що в першу чергу зайняті у таких сферах суспільної діяльності як освіта, наука, мистецтво; згодом до них приєдналися охорона здоров'я, та розвиток технологій і виробництва; і мають для цього відповідну освіту.

Інтерація у політиці – поняття, яке характеризує взаємодію політичних суб'єктів між собою та з інститутами влади, опосередковане використанням норм, символів, стереотипів та їх персональної інтерпретацією сторонами.

Інформаційне суспільство (англ. *Information society*) – теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства мають стати інформація і знання.

Істеблішмент (англ. *establishment* встановлення, заснування; установа) – елітні групи суспільства, також вся система влади і управління, за допомогою якої вони здійснюють своє панування.

Каста (порт. *casta* «рід, походження», спочатку «чиста порода», яке в свою чергу походить із лат. *castus* «чистий, цнотливий».) – ендогамні спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають певне місце в соціальній ієрархії.

Квазіеліта (псевдоеліта) – це група людей, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не відповідає сучасній моделі елітарних рис, не здатна виконувати належним чином свої функції. Такі еліти компенсують свою професійну неспроможність, інтелектуальну вбогість активною демагогічною

діяльністю, вмiло використовуючи iнстинкти i стереотипи натовпу у своїх користюлюбних цiлях.

Класократiя – одна iз форм державного управлiння. Термiн запропоновано В'ячеславом Липинським в його теорiї українського консерватизму (також теорiя українського монархiзму, чи як вiн сам її називав теорiя українського гетьманського нацiоналiзму). Це форма державного устрою, яка вiдзначається рiвновагою мiж владою i свободою, мiж силами консерватизму i прогресу.

Компетентнiсть – найвища форма прояву професiоналiзму, вiдтворювана лише за умови вiдповiдностi структури професiйного досвiду людських ресурсiв структурi завдань та функцiй, якi вони повиннi виконувати у професiйнiй дiяльностi.

Комунiкативна майстернiсть – здатнiсть суб'єкта управлiння ефективно й результативно органiзовувати, забезпечувати, здiйснювати мiжособистiсну комунiкативну взаємодiю iз підлеглими співробітниками.

Контрелiта – група найвпливовiших осiб з опозицiйних партiй та рухів, члени так званих «тiньових кабiнетiв», опоненти офiцiйного урядового курсу з фiнансово-промислових та комерцiйних структур, критично налаштованi авторитетнi представники творчої iнтелiгенцiї, науковцi.

Креативнiсть – специфiчнi якостi i здiбностi особистостi, що проявляються у мисленнi, почуттях, спiлкуваннi, окремих видах дiяльностi, висуваннi неординарних та нестандартних iдей, уникненнi традицiйних схем, швидкому розв'язаннi проблемних ситуацiй.

Культ особи – єдиновладдя тоталiтарного типу, часто релiгiйного характеру, що означає раболiпство, слiпе поклонiння «божеству».

Легiтимнiсть елiти – легiтимними вважаються тi елiти, якi отримали владу при добровiльнiй пiдтримцi широких верств i користуються їхньою довірою, а нелегiтимними – тi, що панують над бiльшiстю за допомогою примусу, насильства й iдеологiї.

Лiдерство – 1) керiвне положення окремої особистостi, соцiальної групи, клану, партiї, держави; 2) процеси внутрiшньої самоорганiзацiї та самоуправлiння групи, зумовленi iндивiдуальною iнiцiативою їхнiх членiв; 3) процес, за допомогою якого одна людина справляє вплив на iншу чи на групу людей.

Люстрацiя (вiд лат. *lustratio* – очищення через жертвопринесення) – заборона дiячам високого рангу, якi скомпрометували себе, впродовж певного часу або позитивно працювати на державнiй службi. Термiн зазвичай вживається щодо процесiв у посткомунiстичних державах Схiдної Європи з кiнця 80-х рокiв ХХ столiття, де люстрацiя застосовувалася до високопосадовцiв комунiстичного режиму, колишнiх агентiв таємної полiцiї, iнодi – до всiх членiв комунiстичних партiй.

Макиавеллiзм – образ полiтичної поведiнки, полiтичнi дiї, що нехтують нормами моралi, при яких заради досягнення поставлених цiлей вважаються допустимим застосування будь-яких засобiв, в тому числi, пiдступних i

жорстоких. Термін пов'язаний з ім'ям Н. Макіавеллі.

Меритократія (лат. *meritus* гідний + гр. *kratos* влада) – влада гідних людей, заснована на заслугах. Основоположником меритократичного підходу вважається В. Парето. Поняття введено англійським мислителем М. Янгом («Піднесення меритократії: 1870-2033», 1958) як негативна противага «аристократії» і «демократії». Пізніше неоконсерватори (Д. Белл, З. Бжезинський і ін.) надали поняттю позитивний зміст, визначивши його як влада «нової інтелектуальної еліти». Згідно Д. Беллу, сучасне суспільство засноване на «принципі досягнення», суть якого полягає в потенційній можливості кожного досягти влади тільки завдяки особистим здібностям і достоїнствам. Мистецтво управління – уміння застосовувати наукові знання з управління, творчо використовувати накопичений досвід та отримані навички в конкретній управлінській ситуації.

Міжособистісна комунікація – один з найважливіших видів керівної діяльності, а саме: управлінського ділового спілкування.

Мотивація – 1) спонукання до дії; 2) динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, керуючий поведінкою людини, який визначає її організованість, активність і стійкість; 3) здатність людини діяльно задовольняти свої потреби.

Навколоелітне оточення – найближчі помічники осіб, які формують та реалізують політику.

Національні цінності – цінності, притаманні суспільству або окремому народу країни, матеріальна, інтелектуальна і духовна власність та досягнення, що становлять основу його матеріального й морального існування і розвитку та визначальним чином справляють вплив на формування системи національних інтересів і цілей, є їх базовим компонентом.

Номенклатура (від лат. *nomenclatura*, перелік, список) – у нашому випадку працівники, призначені чи затверджені вищими органами на керівні посади; панівний клас радянського суспільства, партійно-державне керівництво.

Об'єкт владних відносин (об'єкт управління) – керована підсистема, на яку спрямовується владний, управляючий вплив владних відносин (суб'єкта управління).

Опозиційна політична еліта (контреліта) – групи та політики, які прагнуть зайняти позиції правлячої еліти, змінити її у владі за підтримки більшості неелітних груп.

Партикуляризм (лат. *particularis* частковий, приватний) – принцип соціальної та політичної діяльності, заснований на домінуванні приватних (особистісних або групових) цілей та інтересів.

Плутократія (гр. *plutokratia* багатство, *kratos* влада) – влада багатих верств суспільства, що зібрали своє багатство незаконним шляхом.

Плюралізм еліт передбачає виокремлення і порівняння між собою різних елітних угруповань. Теорію «плюралізму еліт» у суспільстві започаткував Чарльз Райт Міллс («Владна еліта», 1956), що є наслідком соціальної

стратифікації, а кожна страта фактично виокремлює та формує власну еліту.

Поліархія («багатовладдя, влада багатьох») – політична система, при якій вища державна влада на відміну від автократії, не належить одному суб'єктові. Поліархія заснована на відкритій політичній конкуренції різних груп в боротьбі за підтримку виборців. Термін запропонований у 1953 р. Робертом Далем для позначення ліберальних демократій; в подальшому значення трансформувалось від книги 1956 року «Передмова до теорії демократії» на протязі десятиліть. Сучасні політологи відносять Дала до одного з авторів концепції плюралістичної демократії.

Політична еліта – привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, пов'язаних із використанням влади.

Політичне лідерство – 1) особливий механізм взаємозв'язку політика з послідовниками, симпатиками, прихильниками; 2) одне з унікальних явищ політичного та суспільного життя, пов'язане із виконанням владних повноважень, здійсненням владних функцій високопосадовцями й політиками; 3) своєрідна соціально-історична потреба людей в організації своєї діяльності та процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичний клас – концепція, розроблена італійським соціологом Гаetano Моска (1858-1941), що є різновидом «теорії еліт» Вільфредо Парето (1848-1923). У своїй книзі «Елементи політичної науки» (1896-1923) Моска стверджує, що у всіх суспільствах існують дві верстви людей – керівники та керовані. Верства керівників, хоча вона становить меншість, має силу, багатство, організацію, в її розпорядженні усі досягнення культури, щоб здійснювати державну владу. Вона власне й називається політичним класом (або панівною верствою).

Постіндустріальне суспільство – нова стадія суспільного розвитку, яка, на переконання західних учених, приходить на зміну індустріальному суспільству. Концепцію постіндустріального суспільства розробляють американські соціологи Д. Белл, Г. Кан, політолог З. Бжезінський, економіст А. Тоффлер та інші, підтримують багато економістів, у т.ч. вітчизняних. Постіндустріальне суспільство ідейно впливає з теорії індустріального суспільства американського економіста В. Ростоу та французького соціолога Р. Арона.

Принцип глобальної конкуренції – принцип, який є іманентно властивим багатополюсній і поліцентричній глобальній системі, що породжує конкуренцію сама, за своєю природою, і є її неминучою властивістю.

Промислово-фінансова група (акр. **ПФГ**) – об'єднання, до якого можуть входити промислові й сільськогосподарські підприємства, банки, наукові й проектні установи, інші установи та організації всіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, і яке створюється за рішенням Уряду

України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України, зокрема програми згідно з міждержавними договорами, а також виробництва кінцевої продукції.

Регіональна владна еліта – 1) сукупність осіб, які займають основні посади в органах державної влади та місцевого самоврядування в регіоні і таким чином за посадою впливають на процес прийняття владних рішень; 2) парламентарі, які представляють регіон на загальнонаціональному рівні.

Регіональна еліта – сукупність осіб, які займають статусні позиції в структурах влади або безпосередньо впливають на ці структури та процес прийняття політичних рішень.

Регіональна політична еліта – широке поняття, яке позначає осіб, що не володіють владними повноваженнями, але безпосередньо впливають на хід політичного процесу (лідери політичних рухів, провідні представники ділової еліти, національні та релігійні лідери).

Рекрутування еліти – поповнення еліти новими членами (якщо вона сучасна, відкрита, а не автаркічна) зазвичай відбувається як добір із нижчих верств суспільства найбільш талановитих і корисних осіб.

Рівень професійної компетентності особи – характеристика особи, що визначається її освітньо-кваліфікаційним рівнем, досвідом роботи та рівнем володіння спеціальними знаннями, вміннями та навичками.

Самоактуалізація особистості – максимально повне використання особою своїх талантів, здібностей, можливостей.

Самовизначення – наявність певної життєвої та професійної позиції, а також уміння чітко і ясно сформулювати та викласти її для інших.

Саморозвиток – розвиток системи за рахунок внутрішніх ресурсів відповідно до власної програми.

Самосвідомість – усвідомлення та оцінювання людиною самої себе як суб'єкта практичної та пізнавальної діяльності, як особистості – своєї моральної зовнішності та інтересів, цінностей, ідеалів, мотивів поведінки.

Селекторат (лат. *selectio* відбір, вибір) – коло осіб, які здійснюють відбір претендентів на керівні посади. Термін використовується в теоріях еліт при характеристиці різноманітних систем рекрутування еліт.

Система гільдій властива закритим елітам і має свої риси – вимоги, які фактично є цензами: 1) відбір претендентів на більш високі пости в основному йде з нижчих верств самої еліти; за характером є непрозорим; 2) висока міра інституціоналізації відбору через наявність суттєвих і формальних вимог для зайняття посад (соціальне походження, матеріальний стан, вік, стать, партійність, ідейна відданість тощо); 3) шлях вгору всередині еліти – повільний та еволюційний; 4) відносно невеликий і закритий круг селекторату (осіб, що здійснюють добір кадрів); 5) як правило, в еліті відтворюється вже існуючий (усталений) тип лідерства.

Соціальна мобільність – перехід індивіда, соціального об'єкта або цінності, створеної або модифікованої завдяки людській діяльності, від однієї

соціальної позиції до іншої. Поняття було введено П. Сорокіним у 1927 р.

Соціальна стратифікація – це соціальний процес, в ході якого соціальні верстви виявляються нерівними між собою і відрізняються за правами, пільгами, авторитетом, престижем. Соціальна стратифікація означає і процес розшарування суспільства на верстви, нерівні між собою і саме це розшарування. Соціально нерівні верстви прийнято називати стратами.

Субеліта – суб'єкти управління та політичної діяльності місцевого рівня (місцева, регіональна еліта).

Суб'єкт владних повноважень (суб'єкт управління) – 1) керівна підсистема, що справляє управляючий субординаційний вплив на об'єкт управління з метою його розвитку та посилення позитивних якісних характеристик і змін у ньому; 2) керуюча спрямовуюча сторона субординаційного впливу, яка детермінує процес розвитку об'єкта управління у напрямі, зумовленому цілями, характером, особливостями самого суб'єкта управління.

Субрегіон – регіон усередині держави.

Сучасна українська політична еліта – меншість суспільства, яка: становить досить самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними й політичними якостями; бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Творча особистість – особистість, яка володіє креативними якостями і здібностями, мотивами, знаннями і вміннями, завдяки яким нею створюється продукт, що відрізняється новизною й оригінальністю.

Творчість – 1) процес постановки та вирішення проблем, нестандартних завдань; 2) форма пізнання дійсності; 3) вища форма активності та самостійної діяльності людини.

Творчий потенціал – складне особистісно-діяльнісне утворення, яке сприяє появі нестандартних, оригінальних рішень.

Теорії еліт – родоначальниками елітистського напрямку в політології вважаються В. Парето, Р. Міхельс, Г. Моска. У сучасній політичній науці виділяються меритократичний і владний підходи до дослідження еліт. Відповідно до першого з них, в еліту включаються індивіди на основі видатних особистих якостей (знань, здібностей, досягнень). З точки зору владного підходу, еліта – це продукт відбору найбільш цінних представників, найбільш продуктивна і ініціативна частина населення. З точки зору другого підходу, еліту складають індивіди, які здійснюють владу і впливають на процес вироблення загальнозначимих рішень.

Функціонер (лат. *functio* виконання) – 1) в деяких країнах – працівник партійної чи профспілкової організації, активіст; 2) чиновник, працівник державного апарату.

Харизма (гр. *charisma* божественний дар) – екстраординарна здатність, властивість, якість індивіда, що виділяє його серед інших і, що найголовніше, не настільки придбана ним, скільки дарована йому природою, Богом, долею.

Циркуляція еліти – закон «циркуляції еліти» в політології сформулював В. Парето. У своїй праці «Підйом і падіння еліт» він доводив, що «історія людства – це історія постійної зміни еліт», одні підносяться, а інші йдуть до занепаду; таким чином, політична історія постає як «цвинтар аристократії». Циркуляцію (обмін) еліт В. Парето вважав соціальною закономірністю, яка виявляється: 1) у заміні одних елітарних груп іншими, 2) в оновленні елітарних ознак та якостей, 3) у зміні типу пануючої еліти тощо.

Навчальне видання
Методичні рекомендації до курсу
«Політична еліта України»
для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності
A4 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Укладач:
Гончарова Ольга Сергіївна

Відповідальний за випуск:
Мартінова І. С. – кандидат історичних наук, доцент,
зав. кафедрою історії України

Комп'ютерна верстка:
Гончарова О.С.

Електронне видання.
Ум. друк, арк. – 15.

Укладач

Гончарова Ольга Сергіївна

Історик, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. У 2006 році захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему: «Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ століття)». Автор понад 150 наукових публікацій.